

Voor de Nederlandse markt

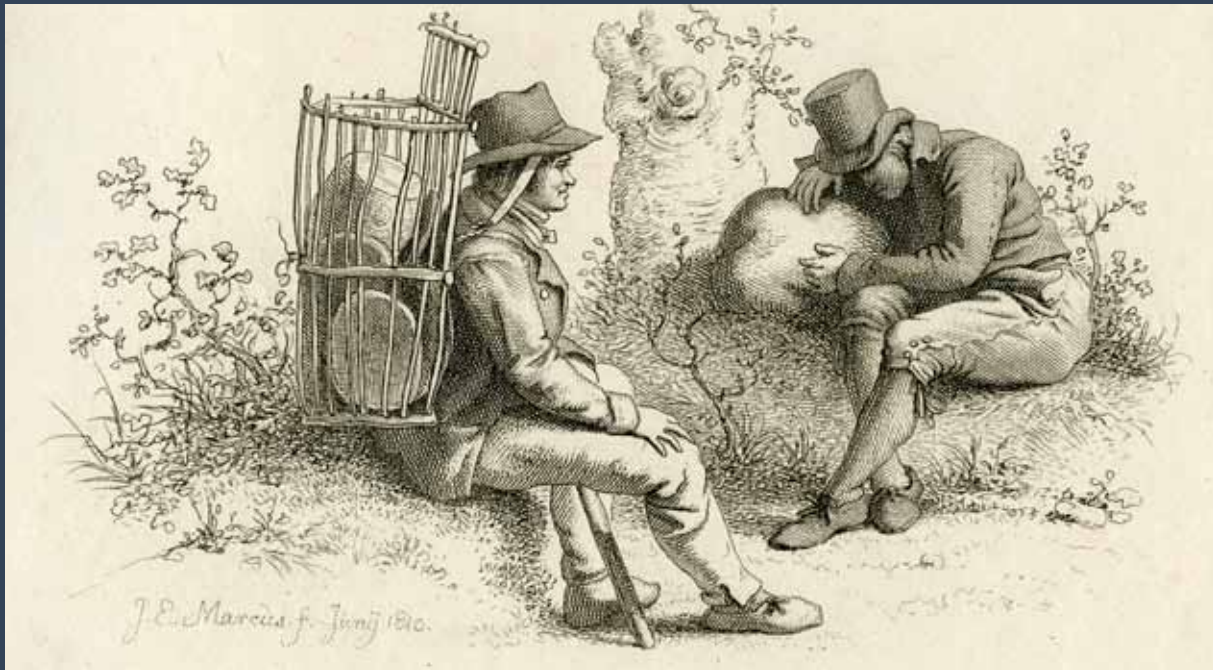
Duits steengoed uit het Westerwald en
van elders 1800-1900

Adri van der Meulen en Ron Tousain

- 3 *Voorwoord*
- 5 *Inleiding*
- 6 **Westerwald Kannenbakkersland**
Overgang naar een nieuw assortiment na 1750
- 20 **Vormen en functies**
Nieuwe markten, nieuwe producten
- 36 **Versiering op steengoed**
Naar nieuwe vormen van decoratie
- 58 **De handel in Keulse waren**
Kramers, winkeliers en schippers uit het Westerwald
- 80 **Potten met firmanamen voor handel en bedrijf**
De steengoed pot als verpakkingsmateriaal
- 130 **Imitatie steengoed van de Nederlandse pottenbakkers**
Eigen fabricaat met weinig succes
- 141 *Nawoord*
- 144 *Bijlagen*
- 152 *Zusammenfassung*
- 154 *English summaries*

Nederlandse Vereniging van Vrienden
van Ceramiek en Glas

Een van deze rustende kramers heeft Keulse potten in zijn korf. Prent door J.E. Marcus, juni 1810

Voorwoord

Op 13 april 2015 is Paul Smeele in zijn woonplaats Rotterdam overleden. Hoewel hij al enige tijd ziek was met een slechte prognose kwam het einde zodanig abrupt, dat het geen gespreksonderwerp was geweest. Integendeel, hij deed tegen beter weten in zijn best om te herstellen. Maar het gevolg was dat hij geen enkele wens of instructie kenbaar had gemaakt over wat er met zijn omvangrijke nalatenschap moest gebeuren, waaronder de keramiekverzameling. Wel sprak hij soms over zijn ideeën wat betreft de voortgang van ons onderzoekswerk; hij vond dat we eens wat met de Keulse potten moesten gaan doen en ik moest daar maar vast aan beginnen. Desnoods kwam ik maar een uurtje minder op ziekenbezoek.

Voor de collectie is tot nu toe geen bestemming gevonden. Gaarne zag ik dat een museum zich hierover wil ontfemen, maar dat blijkt in deze tijd geen eenvoudige zaak. Ik heb haar daarom ondergebracht in de nieuw opgerichte Keramiekstichting Smeele Van der Meulen, die tevens ten doel heeft projecten op het terrein van de Nederlandse keramiek te ondersteunen.

Niet lang na het overlijden van Paul meldde zich Ron Tousain bij mij, medewerker van Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. Ron bleek een enthousiast liefhebber en verzamelaar van Keulse potten met ingesneden dierfiguren als vogels en herten, een mooie aanvulling op mijn eigen collectie die vooral, maar niet uitsluitend potten met firmanamen bevat. Het besluit om samen een boekje te maken was snel genomen. Daarbij beschikt Ron in ruime mate over vaardigheden die mij minder of niet vertrouwd zijn: fotograferen, tekenen en omgang met de computer. Ons belangrijkste doel is het vragen van aandacht voor deze keramieksoort aan de hand van onze verzamelingen. Hoewel er over Duits steengoed het nodige bekend is, heeft de periode van de negentiende en vroege twintigste eeuw nog op weinig belangstelling kunnen rekenen. Ten onrechte, want met name de potten uit het Westerwald zijn zeer toonaangevend geweest en in grote hoeveelheden naar ons land gebracht, ten dele ook door kooplieden uit het land van de kannenbakkers zelf.

We hebben niet beoogd het complete wetenschappelijke verhaal te presenteren, al zijn daartoe wel de nodige aanzetten gegeven. We wilden vooral een aantrekkelijke en voor een ruim publiek leesbare publicatie maken, die we opdragen aan de nagedachtenis van Paul. We hopen dat we daarin zijn geslaagd.

Adri van der Meulen

Vormen uit Vuur nr. 234 is niet alleen de meest omvangrijke editie in de bijna 65-jarige geschiedenis van onze vereniging, maar ook een primeur, omdat het leeuwendeel privaat gefinancierd wordt door de keramiekstichting Smeele Van der Meulen met mevrouw Adri van der Meulen als grote instigator. Onze vereniging is erg vereerd met dit ruimhartige gebaar door een trouw en actief lid. De uitgave die nu voor u ligt is de weerslag van jarenlang archief- en literatuuronderzoek. De auteurs zijn er wonderwel in geslaagd om het onderwerp van verschillende kanten te belichten, waarbij de toegankelijkheid geen moment uit het oog is verloren. Dat het onderwerp de auteurs na aan het hart ligt bleek uit de gepassioneerde voordracht voorafgaand aan de algemene ledenvergadering op 10 juni jongstleden in Delft.

Cees Broekhof,

Voorzitter Nederlandse Vereniging van Vrienden van Ceramiek en Glas

2

Mineraalwaterkruiken ontwikkelden zich van de P-kruik (links) uit het midden van de zeventiende eeuw tot de cilindrische kruik in de negentiende eeuw (rechts), h. 29 cm.

NB De bij de afbeeldingen aangegeven afmeting betreft het hoogste voorwerp

Inleiding

Duits steengoed, bij uitstek geschikt als schenk- en drinkgerei, was eeuwenlang in Nederland een hoogstaand kwaliteitsproduct en een welkome aanvulling op het eigen pottenbakkersgoed. Siegburg, Raeren en Frechen waren vanouds de belangrijkste leveranciers, maar hun rol is geleidelijk overgenomen door de kannenbakkers van het Westerwald (*afb. 1*). In de negentiende en twintigste eeuw hebben zij vooral functioneel gebruiksgoed gemaakt als boter- en inmaakpotten, kannen en kruiken waaronder de miljoenen kruikjes die gevuld waren met bronwater dat in dezelfde regio in ruime mate voorhanden was (*afb. 2*). Hoewel de decoratie van de voorgaande eeuwen grotendeels werd prijsgegeven, zijn er zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw nog aantrekkelijke potten gemaakt, rijk versierd met uitgesneden dierfiguren in combinatie met florale motieven. We hebben de mooiste exemplaren verzameld, beschreven en de vormen, typen en decoraties benoemd.

Een tweede aandachtspunt vormen de potten die omstreeks 1850 op de markt komen, voorzien van opschriften met de namen van producenten of handelaren die zich op deze wijze willen onderscheiden. Vishandelaren bijvoorbeeld bestellen ansjovispotten, de distillateurs en likeurstokers laten hun stempels zetten op de stenen kruiken, en wanneer vanaf omstreeks 1870 de boter- en margarinefabrieken van de grond komen ontstaat er behoefte zich via de verpakking herkenbaar te maken voor de klant, die soms ook gevraagd wordt de lege potten te retourneren. Het Westerwald was in de negentiende eeuw de belangrijkste, zij het niet de enige leverancier van dit als ‘Keulse potten’ bekend staande populaire aardewerk. Met het Westerwald waren er intensieve handelscontacten dankzij de talloze kooplieden die vanaf omstreeks 1800 op en neer reisden naar Holland, dat als een goed afzetgebied werd beschouwd, of zich hier metterwoon vestigden. Naar deze ‘Landgänger’ is onderzoek gedaan door Franz Baaden, terwijl Marlou Schrover in haar studie over Duitse immigranten, met name in de stad Utrecht de pottenkooplieden uit het Westerwald de nodige aandacht gaf.¹ In beider onderzoek staat de migratieproblematiek centraal, in mindere mate hun handelsgedrag op de aardewerkmarkt. Dit laatste aspect wordt in onze bijdrage wat nader uitgediept. We volgden enkele meer en minder succesvolle ondernemers in hun pogingen in ons land met een winkel of zelfs groothandel voet aan de grond te krijgen, waarbij we de nodige informatie konden putten uit Delpher, de krantensite van de Koninklijke Bibliotheek, voorts uit adresboeken, bevolkingsregisters en de burgerlijke stand. Ook voor het verzamelen van gegevens over de initiatiefnemers van de potten met de firmanamen waren deze bronnen zeer behulpzaam. Naar volledigheid is niet gestreefd, de potverkopers uit het Westerwald zijn zo talrijk dat we uit het beschikbare materiaal al een keus hebben moeten maken. Ook de potten met firmanamen kunnen worden aangevuld met voorbeelden van andere verzamelaars of nieuwe toekomstige vondsten.

Ons laatste aandachtspunt wordt gevormd door de pogingen van enkele Nederlandse pottenfabrikanten om het Duitse steengoed zelf te maken. De noodzaak hiertoe was met name actueel ten tijde van de Eerste en Tweede Wereldoorlog, toen er grote behoefte aan inmaakpotten was en de aanvoer uit Duitsland en inmiddels ook België tot stilstand was gekomen.

Westerwald- kannenbakkersland

4 Een typisch product van de pottenbakkers uit het Westerwald is een pot met lichtgrijze glazuur en helblauwe beschildering, h. 23 cm.

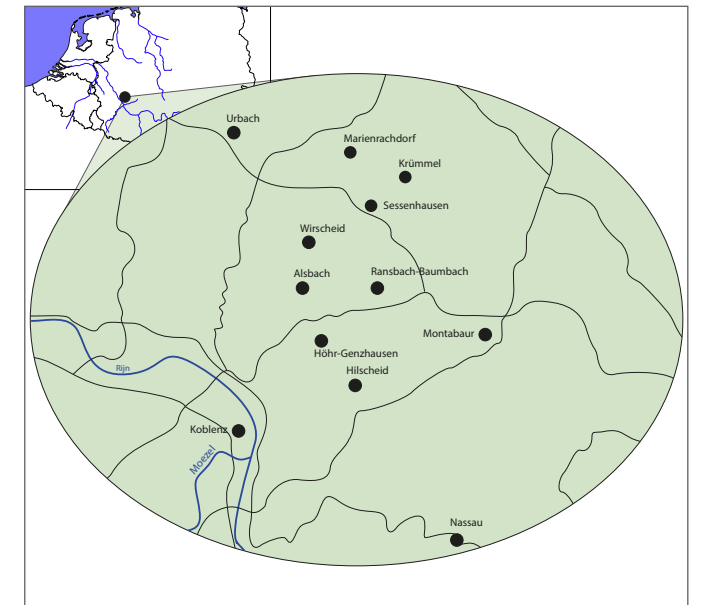
Overgang naar een nieuw assortiment na 1750

Het gebied van de kannenbakkers, het Westerwald, is gelegen ten noorden van Koblenz.

Het behoorde vanaf 1806 tot het Hertogdom Nassau. Mede dankzij de instroom van bekwame vaklieden uit Raeren en Siegburg verwierven de pottenbakkers in de loop van de zeventiende eeuw grote faam met hun rijk versierde blauwgrijze kannen, kruiken, kamerpotten, schotels en ander steengoed.

1 Pottenbakkerscentra die in de negentiende eeuw steengoed voor de Nederlandse markt hebben geproduceerd:
1 Haselünne; 2 Vreden-Stadtlohn; 3 Duingen;
4 Frechen; 5 Elzas

3 De pottenbakkerscentra in het Westerwald liggen ten noorden van Koblenz

Het steengoed was een hoogstaand product, dat in tal van Duitse musea en collecties bewaard wordt en beschreven is in publicaties, die echter meermalen de indruk wekken dat na 1800 de ovens zijn stilgelegd, dan wel dat er in de negentiende eeuw niets meer van enig belang is gepresteerd.²

Stellig waren er in het algemeen ongunstige economische tijden aangebroken, en wat het steengoed betreft was de belangstelling voor de genoemde luxe artikelen tanende, mede als gevolg van de groeiende populariteit van het industriële fijne aardewerk, dat op tal van plaatsen in Europa, te beginnen

5 *Aardewerfabrikante uit Stadtlohn adverteert in een Rotterdamse krant met kruiken voor likeurstokers en slijters (Rotterdamsch Nieuwsblad 16-09-1880)*

in Engeland aan de markt kwam. Maar potten- en kannenbakkers zijn vindingrijk in het zoeken naar overlevingsstrategieën in de vorm van aanpassing en vernieuwing van hun assortiment. In het Westerwald gaat men zich meer en meer toeleggen op eenvoudiger gebruiksgoed voor huis, tuin en keuken: voorraadopotten, schalen, borden, tuitpotten en tuitkannetjes, wijn- en azijnvaten en zoutpotten. Kookgerei behoort vanouds niet tot het assortiment, omdat het materiaal daarvoor ongeschikt is. Het meest lucratieve handelsartikel werd gevormd door de miljoenen flesvormige mineraalwaterkruikjes die, gevuld met water uit de naburige bronnen, gretig werden afgenomen (afb 2). Dankzij de verruiming van de mogelijkheden tot handeldrijven in binnen- en buitenland na de napoleontische oorlogen en de afschaffing van de gilden, konden nieuwe klanten worden benaderd, met name in Nederland. Dit gebeurde op grote schaal.

In 2008 werd voor het eerst van Duitse zijde de nieuwe negentiende- eeuwse collectie gebruikskeramiek onder de aandacht gebracht in de tweedelige publicatie *Westerwälder Gebrauchsgeschirr*.³ Het is een uitputtend verslag van vooral de diversiteit aan vormen-typen die in Duitsland te vinden zijn, met name in de musea. Minder aandacht krijgt de decoratie en ook missen we inzicht in de aantallen bedrijven rond 1800, de verspreiding over de belangrijkste productieplaatsen

en hun omvang. Daar staat tegenover dat vanaf 1850 wel veel informatie beschikbaar is, samen met een verzameling bedrijfscatalogi aan de hand waarvan de ontwikkelingen in het aanbod goed te volgen zijn. De schijnbaar eenvoudig ogende potten worden in het keramiekwereldje evenals het loodglazuuraardewerk al snel beschouwd als een minder hoogwaardig product dan bijvoorbeeld porselein of faïence. Enigszins ten onrechte, gezien het grote vakmanschap, opgebouwd met ervaring van eeuwen, dat voor het werkproces wordt vereist. Hiervoor verwijzen we naar een tweetal bronnen aan de hand waarvan we enkele aspecten kort belichten.⁴

Allereerst de bewerking van de klei die in het productiegebied weliswaar rijkelijk voorhanden is, maar eerst gewonnen en geselecteerd moet worden, vervolgens ontdaan van verontreinigingen en op de juiste vochtigheidsgraad gebracht, voordat de draaier aan de slag kan. Die is gebonden aan ingewikkelde voorschriften wat betreft modellen en de juiste maatvoering en moet een hoge dagproductie halen voor de afgesproken beloning. Het decoreren van de voorwerpen was zeker in de zeventiende en achttiende eeuw van hoog niveau. Voor de tijd erna laten de genoemde bronnen zien dat dit werk door vrouwen wordt gedaan, de *Blaufrauen*, die daarvoor waren opgeleid. In hoeverre zij ook verantwoordelijk zijn voor het rits- en snij-

werk en of zij ook in vroeger tijden deze taken hebben vervuld, konden we uit de beschikbare literatuur niet goed opmaken. Ook het aanzetten van de oren was vrouwenwerk. Het stookproces ten slotte, dat plaatsvindt bij hoge temperaturen rond 1200 graden in een liggende oven, is een specialisme, evenals het vullen van de oven en het toedienen van het zout voor het glazuur, een ongezond werkje.

6 *De potten en kruiken uit Vreden en Stadtlohn wijken in uiterlijk sterk af van alle andere pottenbakkerscentra, h. 44 cm.*

7 *Anton Heyl liet als merk een "H" zetten in de potten en kruiken van zijn pottenbakkerij met de vermelding van de worpmaat*

8 *Hoewel deze kan iets bruin is uitgevallen wijkt steengoed uit Haselünne nauwelijks af van dat uit het Westerwald. Het stempel op de kan verraadt zijn echte herkomst, h. 30 cm.*

9 —————
De pottenbakkers uit Betschdorf (Elzas) hebben een grote hoeveelheid steengoed geproduceerd dat sterk lijkt op dat van het Westerwald maar veel bruiner is, h. 46 cm.

Mede dankzij de technische vooruitgang en de vele productinnovaties van de twintigste eeuw hebben de kannenbakkers van het Westerwald zich tot de dag van vandaag kunnen handhaven, hetgeen de vitaliteit van deze keramieksoort onderstreept.

Verreweg de meeste van onze 'Keulse potten' zijn afkomstig uit het Westerwald, de regio waarmee intensieve betrekkingen werden onderhouden en die centraal staat in dit artikel. Maar in enkele gevallen zijn er verwijzingen naar andere centra, waarvan maar zeer ten dele bekend is of en in hoeverre zij op de Nederlandse markt hebben gepeereerd. Enkele van deze productiegebieden, waarvan de fabrikanten historisch gezien aan het Westerwald zijn gerelateerd, komen nu, zij het beknopt, mede aan de orde.

Kenmerken van het steengoed uit het Westerwald en van enkele andere centra

Het Westerwald

Van de vele voorwerpen die in het Westerwald en aanverwante centra zijn gemaakt, is een deel speciaal op de Nederlandse markt gericht. Vormen zoals vergieten, karnpotten, roompotten, azijnvaten, borden en koffie- en theekannen komen in ons land nauwelijks voor. De vormen die wel voor de Nederlandse markt bestemd waren betreffen voornamelijk vaatwerk dat met conservering van voedsel te maken heeft. De productieplaatsen liggen verspreid over het gebied waar de klei te vinden is. Het meeste steengoed dat op de Nederlandse markt is terechtgekomen komt uit het Westerwald, de regio

ten noorden van Koblenz. In plaatsen als Höhr, Baumbach, Ransbach, Grenzhausen en Hillscheid waren de pottenbakkers gevestigd die verantwoordelijk zijn voor de enorme hoeveelheden steengoed die naar Nederland zijn verscheept (*afb. 3*).

Het steengoed uit de plaatsen in het Westerwald verschilt niet of nauwelijks van elkaar. De pottenbakkers gebruikten dezelfde klei, techniek en decoraties. Men huwde onder elkaar en vormde op die manier één groot pottenbakkerscentrum. Kenmerkend voor het Westerwaldse steengoed is de dunne, transparante glazuur die een licht blauwgrijs uiterlijk geeft. Het materiaal is over het algemeen dunwandig en heeft een lichtgrijze scherf. De decoratie geschiedde met behulp van stempels, radstempels en appliques, door middel van snijtechniek of vlotte schildering van voorstellingen in kobaltblauw tot bijna zwart. Het vaatwerk heeft gladde ronde oren en een standvlak dat zowel trek-

sporen vertoont als gladgestreken kan zijn. De buitenzijde toont nauwelijks draaisporen maar tot ca. 1875 wel rillen, dit zijn met een kam aangebrachte verticale ribbels (*afb. 4*).

Vreden-Stadtlohn

Even over de grens bij Winterswijk ligt Vreden-Stadtlohn, een oud productiecentrum van steengoed dat weliswaar beïnvloed is door het toonaangevende Westerwald, maar toch potten en kannen heeft gemaakt die zich door een eigen vormgeving en beschildering onderscheiden. De uitvoerige studie van Wilhelm Elling met vele afbeeldingen bevat een schat aan informatie over de ontwikkeling van het ambacht en zijn beoefenaars vanaf de zeventiende eeuw tot heden en is een goede leidraad bij het herkennen van voorwerpen uit deze regio.⁵ Tot het afzetgebied behoorde Oost-Nederland met Zutphen, gelegen aan de Berkel, als bestemming, vanwaaruit verdere verspreiding

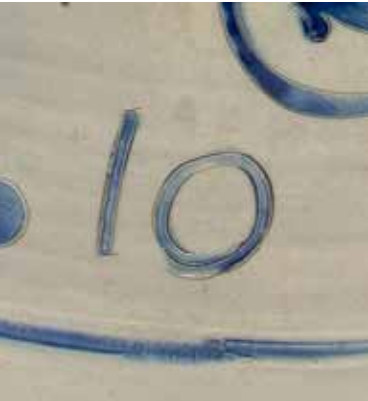

10 —————
Kenmerkend voor de kannen uit de Elzas is de afwerking van het oor met sterk geprofileerde ribbels. Onder het oor staat vaak een grof geschilderde blauwe spiraalvorm

11 De voorraadpotten uit de Elzas lijken sterk op die uit het Westerwald, let echter op de vorm, de decoratie en de sterk gebogen oren

12 a Op deze pot heeft men zich vergist in de aanduiding van de worp en is van de 8 een 10 gemaakt

12 b Hier is de worpaanduiding van 10 worp wel goed uitgevoerd

plaatsvond. De ‘Munstersche’ kannen werden door B. Dubbe al opgetekend in een Deventer winkelinventaris van 1668.⁶ Meer onderzoek zal stellig aanvullende gegevens opleveren.

Wij bepalen ons tot de negentiende eeuw waarin steeds ongeveer vijf à tien kannenbakkerijen tegelijk in werking zijn, een fractie van het Westerwalder potentieel. Niettemin hebben enkele Stadtlohnse fabrikanten een poging gewaagd hun marktaandeel te verruimen in de richting van de grote steden, hetgeen minder bekend is. Enkele krantenadvertenties getuigen hiervan.

In het Algemeen Handelsblad van 31 juli 1848 laat G. Wellers, fabrikant te Stadtlohn, weten dat hij zijn magazijn van kruiken en potten gevestigd heeft ten huize van mr. mandenmaker J. Gielen in de Reguliersbreestraat in Amsterdam. Een klein jaar later deelt de mandenmaker mee dat hij de zaken voor eigen rekening voortzet. In diezelfde tijd laat de Amsterdamse aardewerkkoopman J.M. Hergt bij herhaling weten dat hij juist geen Munstersche kruiken verkoopt! Genoemde Wellers stopt in 1862 met het reizen in Nederland om zelf in de fabriek aanwezig te kunnen zijn om goede waren te leveren: stoopskruiken, apothekerspotten,

Voorwerp	Maataanduiding	Soort aanduiding	Hoeveelheid
Hoge potten / hoge blauwe (keulse)	10, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1½, 1, ¾, ½, 1/3, ¼, 1/6, 1/8	worp	3189
Lage potten / platte blauwe keulse	6, 5, 4, 3, 2½, 2, 1½, 1, ¾, ½, 1/3, ¼, 1/6, 1/8	worp	8351
Groentepotten	1½, 1, ¾, ½, 2/3, 1/3	worp	1560
cilinderpotten / bruine en grijze	50, 40, 35, 20, 15, 10, 7½, 6, 4, 3, 2, 1½, 1	liter	400
melkkannen	4, 2, 1½, 1, ¾, ½, 1/3, ¼, 1/6, 1/8	worp	999
lange kruiken	10, 3, 2½, 2,	liter	178
pullen	3, 2	liter	163
ansjovispotten	½, 1/3, ¼, 1/5, 1/6, 1/8	worp	1825
zoutpotten	¼, 1/6	worp	193
zeepotten	¼, 1/6	worp	112
buikkruiken	1½, 1, ¾, ½, 1/3, ¼, 1/6, 1/8	worp	725
schoensmeerpotjes			1500
apothekersbakken			5
liter(s)kruiken	15, 3, 2½, 2, 1½, 1, 8/10, ½, 4/10, ¼, 1/10, 1/20	liter	7206
Jacobapotten	1½, 1, 3/5, ½	worp	110
kleurkommen	20, 15, 12, 10	liter	14

knikkers en stuiters. Met dit laatste artikel adverteren ook de gebroeders Könning in het Handelsblad van 7 juli 1872. Interessant voor ons deelonderwerp, de beschrijving van de potten en kruiken met firmanamen, is de poging van de wed. B(ernhard) Terhechte om via herhaald adverteren in de Rotterdamsche Couranten van 1880 nieuwe klanten te werven. Ze prijst zich aan met stoopskruiken voor likeurstokers en slijters, die voorzien kunnen worden van de naam van de firma, en ongetwijfeld zullen de talrijke alcoholicaproducten van Schiedam en Rotterdam haar tot deze actie hebben bewogen (afb. 5).⁷

Naast kruiken, die soms gedateerd zijn, is de zogenaamde Spitztopf een bekende en typerende verschijning, een wijde op een bloempot gelijkende pot met verticaal staande oren. Ze zijn er in tal van maten en uitvoeringen en evenals de potten uit het Westerwald vaak voorzien van een worpaanduiding, die in dit pottenbakkerscentrum correspondeert met ongeveer drie liter inhoud. Wat de versiering betreft wordt opvallend vaak gewerkt met de ‘mahlhorn’, een zelf gefabriceerd kannetje met smalle schenktuit vanwaaruit de tekening op het aardewerk werd aangebracht, te vergelijken met de ringeloor. De versierin-

gen bestaan voornamelijk uit rechte en zigzaglijnen, spiralen en bloemen, jaartallen of een vogel. Het valt op dat veel potten een bruinigrijze tint hebben en bruine spikkels vertonen (afb. 6).

Haselünne
Anton Heyl, koopman en burgemeester van Haselünne, gelegen in het Emsland bij Lingen, nam in 1838 het initiatief tot de

13 De winkelvoorraad van August Fuchs in 1915/16 toont het naast elkaar bestaan van de worp en de liter

14 Zeeppot (18bc) uit het huisraad van korenmolenaar Dirk Cornelisz Boer, opgegraven in het wasplaatsje naast het molenaarshuis in Berkel en Rodenrijs, h. 15 cm.

15

Overzicht van het steengoed dat
geborgen is uit een afvalton aan de
Paradijsstraat in Arnhem, coll.
Archeologisch depot, gemeente
Arnhem, h.19cm.

Een van de meest bijzondere vondsten uit de Paradijsstraat is dit bord met ingesneden vogel op de spiegel en ingestempelde versiering op de vlag, coll. Archeologisch depot gemeente Arnhem, h. 19 cm.

bouw van een pottenfabriek, gespecialiseerd in steengoed. Zowel de klei als zijn eerste meesterknecht Peter Korzilius betrok hij uit het Westerwald, teneinde verzekerd te zijn van een kwaliteitsproduct. Wat het afzetgebied betreft oriënteerde hij zich op Oost-Friesland en de streek rond Osnabrück. Holland wordt niet genoemd maar valt niet helemaal uit te sluiten, omdat, zij het incidenteel, hier een kruikje gevonden wordt dat nauwelijks van Westerwald te onderscheiden is, maar wel herkenbaar door een maatstempel, de H van Heyl (of Haselünne) met bijvoorbeeld een 1 of ½ (afb. 7 en 8). De fabriek werd in 1880 geliquideerd.⁸ Haselünne moest op zijn beurt weer concurreren met Stadtlohn en Duingen, een nog niet genoemd omvangrijk productiecentrum in het Wesergebied dat met zekerheid op de Nederlandse, met name de Groningse markt heeft geopereerd.

De Elzas

In de Elzas, ten noorden van Straatsburg, wordt nog steeds het oude pottenbakkersambacht in ere gehouden. In Soufflenheim wordt loodglazuuraardewerk vervaardigd zoals puddingvormen en terrines. Betschdorf, enkele kilometers verderop is vanouds gespecialiseerd in steengoed (afb. 9). Vanaf 1717 streken er kannenbakkers neer uit het Westerwald, niet alleen in Betschdorf, maar ook in Zabern en Niedersteinbach met bekende namen als Wingerden, Krumeich en Corzilius.⁹ Midden negentiende eeuw waren er dertig à veertig bedrijven actief die zich voor hun afzet vooral op Frankrijk en Zwitserland oriënteerden. Of Nederland tot de klantenkring is gaan behoren is niet bekend, niettemin telt onze verzameling verschillende stukken die we op grond van specifieke kenmerken aan de Elzas toeschrijven, uiteraard mede met behulp van afbeeldingen

uit de literatuur.¹⁰ Het is niet uitgesloten dat ze via de antiekhandel, die graag in Frankrijk inkoopt tot ons zijn gekomen.

Ondanks dat het materiaal een iets bruine gloed heeft lijkt het sterk op het Westerwaldse product, al zijn er wel duidelijke verschillen te benoemen. Allereerst de oren van zowel de potten als de kruiken, die in tegenstelling tot de gladde Westerwalder oren dikwijls voorzien zijn van randen of ribbels. Onder het oor is vaak een schildering te zien van een grove spiraal (afb. 10). Ook de wijze van aanhechting is anders: de oren van de Westerwaldse potten zijn lusvormig en steken schuin omhoog of worden (later in de tijd) dicht tegen de wand vlak geduwd. De geribbelde oren van de Elzaspotten steken juist loodrecht uit de wand en gaan met een scherpe knik meer dan 90 graden omhoog of zelfs naar binnen (afb. 11). Ook de decoratie kan wijzen op een herkomst uit de Elzas. Kenmerkend zijn de gestempelde bloemen die met kobaltblauw zijn omrand. Ook de ingesneden en geschilderde bloemen en ranken wijken af van het Westerwald door hun eenvoud. De afgebeelde dieren daarentegen zijn frivoler, ronder en vaak veel gedetailleerder. Ook de variatie is groter, met dieren als herten, vogels, paarden, honden, kippen, haren, varkens, tweekoppige adelaars en runderen. Daarbij is binnen dit repertoire een grotere verscheidenheid te zien dan op de potten van het Westerwald.

De worp

Veel steengoed potten zijn voorzien van een geschilderd of ingekrast cijfer, in onze collecties variërend van 1 tot 13. Ze staan voor het aantal worpen of delen daarvan. Zo kan het cijfer 3 bijvoorbeeld zowel staan voor 3 worp als voor 1/3 worp, wat tot verwarring aanleiding zou kunnen geven, maar in de praktijk valt dat met enig maatgevoel voor grote en kleine potten erg mee. Daarnaast worden potten die kleiner dan een worp zijn soms voorzien van een breukgetal: 1/2, 1/3, 2/3 en 3/4 staan voor respectievelijk twee en drie in een worp, drie uit twee worp en vier uit drie worp (afb. 12).

Het worpbegrip, in gebruik bij pottenbakkers in Nederland, West- en Noord-

Duitsland, kent een lange traditie. Het staat voor de handelseenheid waarmee het aardewerk aan de groothandel werd verkocht voor een doorgaans vaste en afgesproken prijs, die samengesteld was uit een ingewikkeld en per productiecentrum verschillend complex van factoren. Grondstoffen, brandstof, arbeidsloon en de mate van bewerking spelen hierbij een rol. Het is vrijwel onmogelijk een sluitende definitie van het worpbegrip te geven.¹¹

Ook de kannenbakkers van de door ons genoemde centra hanteerden vanouds de worp en, anders dan bij het loodglazuuraardewerk, werd het worpgetal zeker in de negentiende eeuw duidelijk zichtbaar op de producten aangegeven. Het verschil is verklaarbaar doordat de steengoed potten meestal voor vloeistoffen waren bestemd en de worp ten nauwste gerelateerd was aan de inhoudsmaat. Een 'worpse pot' uit het Westerwald bevat ongeveer 5 liter.

In de twintigste eeuw zien we dat het worpgetal allengs plaatsmaakt voor de literaanduiding maar zeker tot omstreeks 1920 bestonden beide naast elkaar, zoals bijvoorbeeld nog te zien is in de beschrijving van de winkelgoederen van de Amsterdamse aardewerkkoopman August Fuchs, in 1914 overleden (afb. 13).¹²

Getalsmatig zijn de grotere potten bij Fuchs ver in de minderheid en met een iets hogere worpprijs berekend.

Laat steengoed uit opgravingen

Als bodemvondst is materiaal uit de negentiende eeuw slecht vertegenwoordigd. Uit diverse tijdvakken tot aan de negentiende eeuw zijn afvalkuilen en beerputten opgegraven die ons meer inzicht verschaffen in het voorkomen en dateren van gebruiksvoorwerpen. Na 1800 wordt afval nauwelijks meer in een beerput geworpen maar komt het op de kar van de vuilnisman terecht. Dat is jammer, want door het ontbreken van goed gedateerde vondstcomplexen is de datering van laat steengoed een lastige zaak. Door te kijken en te vergelijken hebben we de collectie kunnen dateren; slechts een enkele keer vonden we parallellen in goed gedateerde bo-

Na de bouw van een fundering in 1882 heeft men de bouwsleuf dichtgegooid met zand en scherven. Hiertussen bevonden zich onder andere Keulse potten die dus vóór 1882 zijn weggegooid (foto: R. Tousain Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam)

demvondsten of gedateerde stukken. We kennen enkele vondsten uit goed gedateerde contexten. In het huisraad van een korenmolenaar in Berkel en Rodenrijs bevond zich een zeepot waarop een blauw geschilderde bloem met gestempeld hart. De op deze wijze afgebeelde bloem komt voor op zeep- en voorraadpotten tot na het begin van de negentiende eeuw. De vondsten zijn geborgen uit een naast het molenaarshuis gelegen wasplaats, die in 1774 is gedempt (afb. 14).¹³

De inhoud van een waterput aan de Paradijsstraat in Arnhem bleek naast enkele fragmenten roodbakkerd aardewerk, glas en pijpenkoppen te bestaan uit meer dan 18 nagenoeg complete objecten van steengoed uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Het betreft schotels, kommen en borden, zeep- en voorraadpotten, alle uitgevoerd in snijtechniek met hier en daar wat stempelwerk. Kenmerkend is het voorkomen van grote bloemen met een gestempeld hart en

gesneden of geschilderde bloembladen, die voortgekomen zijn uit de achttiende-eeuwse spiraalvormige bloemen. Er is ook een voorraadpot bij met een hert in snijtechniek. Dit hert heeft in tegenstelling tot de herten op latere potten geen gewei en is naar links georiënteerd. De vogel op het prachtige bord met de ingestempelde versieringen is al wel in de traditie van de negentiende eeuw gesneden. De kommen met getordeerde blauwe oren worden gedateerd in de tweede helft van de achttiende eeuw en zijn ook van snijversiering voorzien. Aan de hand van de rookpijpen kan de sluitdatum van de put worden gesteld rond 1817 (afb. 15 en 16).

Tijdens werkzaamheden aan de Westerdoksdijk in Amsterdam kwam naast vele andere vondsten een drietal steengoed potten tevoorschijn. Het betreft twee ansjovispotten en een mosterdpot. De aanleg van deze dijk startte in 1829 en na een korte onderbreking volgde de voltooiing in 1834.

Deze vondst toont aan dat het gebruik van steengoed potten met een firmanaam - Het Huis met de Luifel - al vóór 1834 in zwang moet zijn geweest. De potten worden in een volgend hoofdstuk nader beschreven. Andere late steengoedvondsten in Amsterdam betreffen voornamelijk grachtvullingen zonder sluitdatum. Uitzonderingen vormen scherven uit de insteek van een fundering zoals aan de Valkenburgerstaat (ca. 1800) en een stort uit 1882 onder de bestrating van de voormalige Kaatsbaansteeg (afb. 17 en 18). Een fraaie voorraadpot met een ingesneden leeuw is gevonden in de voormalige stadsgracht van Leeuwarden die in 1845 is gedempt (afb. 19).

In de bodem van Flevoland, de voormalige Zuiderzee, is een aantal wrakken geborgen uit de late achttiende en negentiende eeuw waarin zich steengoed potten bevonden. De vondsten uit zo'n schip geven een goed beeld van de periode waarin het is vergaan. Andere

relevante vondsten zijn gedaan in Meppel en Eindhoven.

Enkele potten uit de stort konden worden gereconstrueerd en geven een beeld van steengoed uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Op de pot links staat vermeld: "DE BESTE GROENE ZEEP", in het midden een laat achttiende-eeuwse tuinvaas en rechts een fragment van een pot uit Vreden-Stadtlohn, h. 41 cm. (foto R. Tousain Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam)

Voorraadpot met een ingesneden leeuw die vóór 1845 is gebruikt en weggegooid (coll. NAD, Nuis, inv nr F-2007-VI-239, foto: S. Venhuis), foto: R. Tousain Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam h. 42 cm.

Vormen en functies

20

In deze pot is duidelijk de dikke kalkafzetting te zien, ontstaan door het gebruik van kalkwater of waterglas

Nieuwe markten, nieuwe producten

Naast het schenk- en drinkgerei, dat in de voorgaande eeuwen het belangrijkste handelsartikel vormde, toont het nieuwe assortiment van de negentiende eeuw gebruiksgoed bestemd voor het bewaren van voedsel.

Mede dankzij technische innovaties op het terrein van het conserveren en de daarmee samenhangende industrialisatie en schaalvergroting konden de kannenbakkers inspelen op een nieuwe vraag, die zich niet beperkte tot de huishoudens. Vanaf het midden van de eeuw werden tal van fabrieken voor verduurzaamde levensmiddelen opgericht; samen met de iets latere boter- en margarinefabrieken worden zij aantrekkelijke klanten voor de kannenbakkers. Sommige bestelden speciale potten met hun firmanaam. Ook vishandelaars en moderne mosterdfabrikanten verpakten hun waren in een steengoed pot, niet zelden voorzien van hun bedrijfsnaam; producenten en wederverkopers van alcoholische dranken sloten zich aan bij deze nieuwe mode.

Vooruitlopend op de bespreking van de potten met firmanamen komen in dit hoofdstuk de karakteristieke typen en modellen van de verschillende bedrijfstakken, naast andere vormen, aan de orde.

Conserveren van voedsel

Voedsel is beperkt houdbaar en door de eeuwen heen heeft men geprobeerd om de houdbaarheid te verlengen. Een van de oudst bekende manieren is drogen. Door vocht te onttrekken aan het voedsel met zout of door gewoon te drogen in de lucht kunnen bacteriën zich niet vermenigvuldigen. Zo werden worsten aan het plafond gehangen en vruchten op de bakkersoven gelegd. Later ontdek-

te men dat door toevoeging van specerijen, zout, suiker, rook, azijn of alcohol bacteriën zich niet verder kunnen ontwikkelen.

Het inmaken van groente en vlees nam na het midden van de negentiende eeuw een hoge vlucht en huishoudens met een eigen (moes)tuin voorzagen zichzelf van een voorraad ingemaakte groente, zoals witte kool (zuurkool), rode kool, bloemkool, bonen en andijvie voor in de winter. Een laag fijnge-sneden groente werd in een Keulse pot ge-

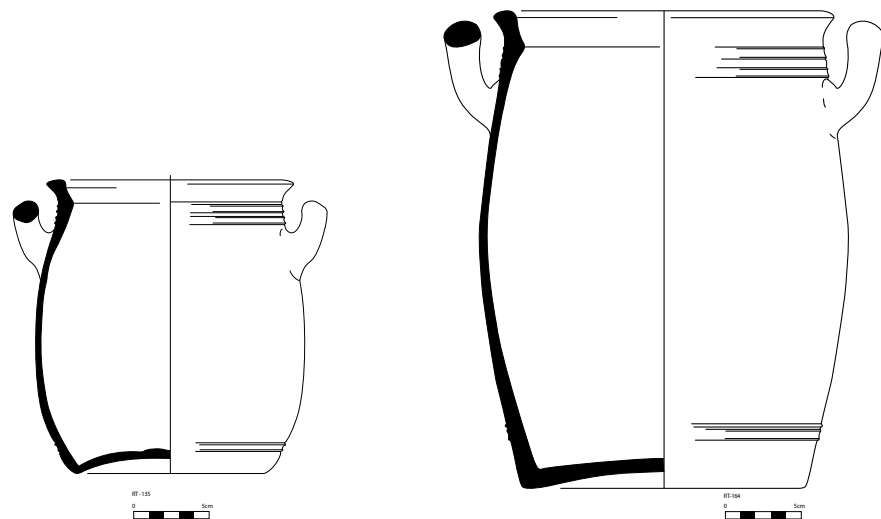
21

Een voorbeeld van een 'witte keulse boterpot' beschilderd met donkerblauwe takken en aan beide zijden met donkerblauwe vogels...'; h. 40 cm.

22 _____
De halfhoge pot heeft een iets gedrongen vorm en is te dateren in de achttiende eeuw, h. 19,5 cm.

23 _____
Op de tekeningen is het verschil tussen de halfhoge (links) en de hoge vorm (rechts) goed te zien

legd en bedekt met zout. Vervolgens kwam daar weer een laag groente en zout bovenop waarna alles flink werd aangeduwd. Dit herhaalde zich tot de pot vol was, dan ging er karnemelk bij, een kaasdoek erover en een deksel erop, dat aangedrukt werd met een zware steen. De groente fermenteerde en behield een deel van zijn vitamines, en zo kwam men de winter door. Ook vlees kon op een vergelijkbare manier worden gecon-

serveerd. Het werd met de hand ingezouten en dat moest zo snel mogelijk gedaan worden. De pekel werd aangemaakt en alles behalve de nieren ging met de pekel in een grote Keulse pot met gesmolten reuzel erover. Voor het bewaren van vis waren twee methoden in zwang: roken en inzouten. Roken is eigenlijk een manier van drogen, waarbij de rook als extra conserveermiddel fungeert. Vis kon lang in vaten of potten met pekel-

24 a _____
Oor met enkele kabel van een achttiende-eeuwse pot met geschilderde spiralen en strepen daartussen en een ring om de ooraanzet

24 b _____
Lusvormig oor met enkele kabel en ingesneden spiralen op een pot omstreeks 1800

24 c _____
Lusvormig oor met enkele kabel en geschilderde spiralen op een negentiende-eeuwse pot met geschilderde spiralen en een ring

24 d _____
Plat oor met enkele kabel van een pot na 1875

water worden bewaard, maar de smaak ging wel achteruit. Na een jaar was vis zoals haring zo zout dat deze niet meer lekker was en men reikhalzend uitkeek naar de jaarlijkse nieuwe haring. Anders dan nu legden kippen niet het hele jaar door eieren en om deze te bewaren legde men ze in een pot met water met een zeer hoog gehalte aan kalk, het zogenaamde waterglas. De sporen hiervan, in de vorm van een dikke kalkaanslag, zijn zichtbaar aan de binnenzijde van een hiervoor gebruikte pot (afb. 20).

De kwaliteit van ingemaakt voedsel wisselde door gebrek aan kennis van conserveringstechnieken en de houdbaarheid van de specifieke levensmiddelen. Na verloop van tijd was niet alles even smakelijk meer, maar dat werd als onontkoombaar geaccepteerd. Het innemen werd vanaf de jaren (19)20 geleidelijk vervangen door het wekken: verhitten en

vervolgens afsluiten van zuurstof. Deze methode bestond al eerder maar was duur door de aanschaf van materialen (potten, gummiringen, thermometer) en het vooraf koken kostte veel tijd. Een goed gevulde kelder was echter een rijk bezit en de trots van de huisvrouw, men toonde deze graag aan elkaar. Zelfs na de Tweede Wereldoorlog leefde dit gevoel nog, nu met een goed gevulde vriezer.

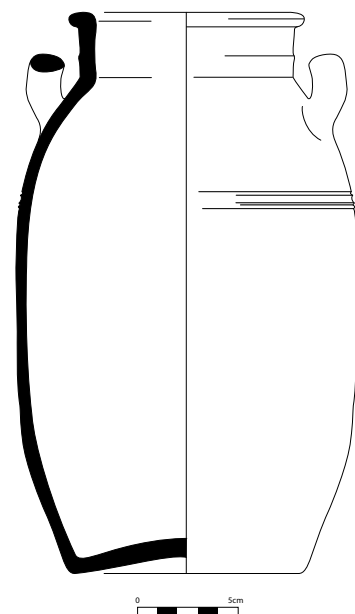
Voorraadpotten

Het bewaren van voedsel in voorraadpotten wordt al eeuwenlang gedaan. Naast potten van roodbakkende klei met glazuur aan de binnenzijde worden rond het midden van de negentiende eeuw steengoed voorraadpotten populair omdat die sterker zijn, waterdicht en geen geur van de inhoud aannemen. Het tonvormige vat is voorzien van twee oren die dicht tegen de rand omhoog zijn gedrukt.

- 25 —————
Om krimpscheuren tijdens het drogen van de klei te voorkomen zijn gaten in dit forse oor geprikt

- 26 —————
Conservenpotten, zoals deze met opschrift “Boerenkool” hebben doorgaans een stevige rand om met perkament-papier te worden afgesloten (particuliere collectie), h. 25 cm.

- 27 —————
Standaardvorm van de conservenpot, die met en zonder oren voorkomt maar ook met en zonder verhoogde hals

Op deze manier kunnen de oren het gewicht van de gevulde pot dragen zonder af te breken. Voordat de melkfabrieken de boterfabricage overnamen werden deze potten vooral gebruikt om boter in te bewaren, zoals uit een aantal krantenberichten blijkt. De Bredasche Courant van 12 april 1849 maakt bijvoorbeeld melding van een diefstal bij Jacobus Hack uit Gastel van ‘(...) een zwarte aarden pot waarvan het eene oor was afgebroken, inhoudende een emmer gesmolten varkensvet, 2 kleine Keulsche boterpotjes

met blaauwe bloempjes gevuld met gesmolten rundvet’. In dezelfde krant wordt een andere pot specifieker beschreven, uit de kelder van boer Jan Bakker, bij wie is ontvreemd: ‘17 roggebrooden gemerkt met een sterretje, 24 paren varkensworsten, alsmede een ligt graauwe Keulsche boterpot, beschilderd met blaauwe bloemen en op de eene zijde met een vogel houdende eenen tak in zijnen bek, inhoudende omtrent drie ponden boter’. Nog duidelijker is een bericht over diefstal uit dezelfde krant van 4 juli 1850: ‘(...)

- 28 —————
Conservenpotten van de firma Krumeich konden worden afgesloten met een metalen deksel en een klem, h. 21 cm.

- 29 —————
Geënsceeneerde foto van de boterhandel van Cornelis van der Spek uit Zegwaart met rechts op de voorgrond een man die geretourneerde Keulse potjes zit te wassen (foto coll. Historisch Genootschap Oud Soetermeer)

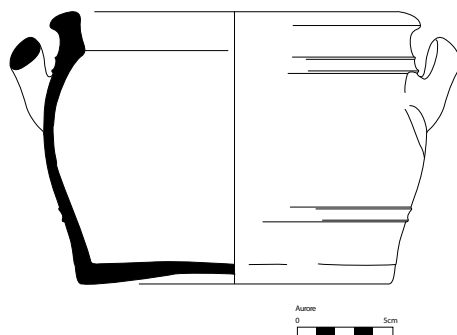

een witte Keulsche boterpot geschilderd met donker blaauwe takken en aan beide zijden met donker blaauwe vogels, gevuld met circa 25 ponden boter (...)’ De laatstgenoemde pot met blauwe vogels moet er een zijn met een afmeting van zeker 35 cm hoog en een diameter van 25 cm, en daarvan zijn genoeg voorbeelden te vinden (afb. 21). Het dateren van voorraadpotten is

niet eenvoudig. De oudste potten verschijnen in het derde kwart van de achttiende eeuw. De tonvorm lijkt nog wat gedrongen door het geringe verschil tussen de hoogte en de breedte (afb. 22). Dippold e.a. noemen deze vorm dan ook halfhoog.¹⁴ De scherf is relatief dun maar na het eerste kwart van de negentiende eeuw neemt de dikte langzaam toe. De halfhoge vorm maakt rond 1800

30 Dit vroege exemplaar (19b) van de lage voorraadpot heeft nog rillen en spiralen om de oren, h. 18 cm.

31 De standaardvorm van de lage voorraad- of boterpot

plaats voor de hoge vorm, waarbij het verschil tussen de hoogte en de breedte veel groter is (afb. 23). Al bij de oudste potten is de ooraanzet versierd met spiralen, die soms gecombineerd worden met een ring, maar deze verdwijnen in het derde kwart van de negentiende eeuw. De oren vormden aanvankelijk lange slanke, halfronde hengsels die in de loop van decennia dikker, korter en platter worden (afb. 24). In de dikke oren moesten gaten worden geprikt zodat de klei gelijkmatig kon drogen ter voorkoming van krimp-scheuren (afb. 25). Kenmerkend voor de eerste helft van de negentiende eeuw zijn de ribbels of rillen op de wand van de pot. Naar verluidt zijn deze ribbels met een soort kam door de pottenbakker diagonaalsgewijs aangebracht om de oneffenheid van de wand te camoufleren. Bij wijze van uitzondering zijn er ook potten zonder rillen en latere potten met rillen. De fraaie ingesneden potten verdwijnen na 1850 allengs van het toneel en de potten worden nog slechts met geschil-

32 Roodkapje op weg naar haar grootmoeder (Le petit chaperon rouge, Albert Anker 1883) heeft een pot uit de Elzas in haar hand die met perkamentpapier is afgesloten

derde bloemranken op de voor- en achterkant versierd. Aan de hand van de decoratie is het een en ander te zeggen over de datering; daar komen we in een volgend hoofdstuk uitgebreid op terug.

Conservenpotten

Het inmaken en conserveren van levensmiddelen, met name vlees en groente nam vanaf 1850 een hoge vlucht, mede ten gevolge van verbeterde technieken. Vooral de toepassing van blik – een Engelse uitvinding – gaf nieuwe mogelijkheden.

Het succes was zo groot dat Nederlanders die naar de overzeese gebieden gingen en hun Nederlandse voedsel misten, ingemaakte groenten lieten verschepen, niet alleen ingeblikt maar ook in Keulse potten. Een aantal bedrijven speelde hierop in en liet voor dit doel potten maken met daarop hun firma-naam of met de vermelding van de inhoud zoals boerenkool, zuurkool of ‘spersieboonen’ (afb. 26). De naam werd met behulp van een stempel in de leerdroge klei gezet, maar met de hand ingesneden namen komen we ook veelvuldig tegen. De vrij grote potten, van minstens 2,5 liter, zijn cilindrisch van vorm en buigen rond af naar het standvlak van de bodem. Tegen de schouder zijn soms twee oren bevestigd met daarboven een relatief hoge hals en een verdikte rand zodat er een kurk in past (afb. 27). Conservenpotten uit de twintigste eeuw hebben een bijzonder afsluitsysteem waarbij het deksel de pot hermetisch afsluit (afb. 28).

Potten voor verduurzaamde levensmiddelen met firmanamen verschijnen na het midden van de negentiende eeuw. Het dateren van deze potten lukt het best aan de hand van de firmanamen die erop vermeld staan. Voorbeelden daarvan worden in een volgend hoofdstuk beschreven.

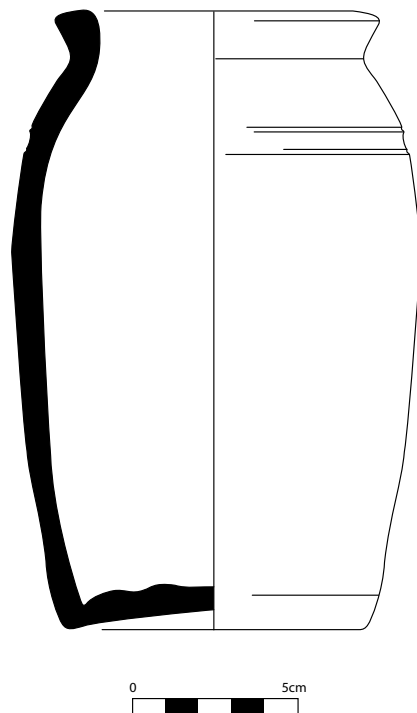
Boter- en margarinepotten

Voordat boter in de fabriek werd geproduceerd gebeurde dit in het boerenbedrijf. Boerderijen waren voorzien van een ruime kaaskelder met speciale pekelpakken om de kazen te pekelen. Hier maakten de

33

Kenmerkend is deze vorm van de ansjovispot, die zowel met als zonder firmanaam voorkomt

boerinnen ook boter, die bewaard werd in de hiervoor besproken voorraadpotten. Fabrieksmatig geproduceerde boter en later ook margarine werd in grote hoeveelheden in vaten geleverd aan boterhandelaars die hun waren weer aan winkeliers en particulieren verkochten. Deze ontvingen de boter of margarine in kleine Keulse potten met een diameter van 11 tot 16 cm. De potjes moesten schoongemaakt weer worden ingeleverd, maar daar mankeerde volgens de klagende handelaars nogal eens wat aan. Veel handelaars maakten de potjes daarom zelf schoon of lepelden de boter rechtstreeks in het potje van de klant (afb. 29).

Tot in het begin van de twintigste eeuw waren steengoed potten en houten kuipen de voornaamste verpakkingsmiddelen voor boter totdat de papieren wikkel en het blik een gemakkelijker alternatief vormden. Daarna was het snel gedaan met de zware 'keulsche boterpotjes'.

De boterpot is een lage variant van de hoge voorraadpot en heeft het uiterlijk van een houten kuip waarbij de diameter groter is dan de hoogte (afb. 30 en 31). De brede uitkragende rand is bedoeld om de inhoud met perkamentpapier te kunnen afsluiten (afb.

32). Dit type boterpot wordt pas tegen het midden van de negentiende eeuw algemeen, de geschilderde decoratie bestaat uit bogen, golflijnen of bloemranken. Vanaf ongeveer 1870 laten de nieuw opgerichte boter- en margarinefabrieken veelvuldig hun naam op de potten plaatsen. Onder de oren, die meestal van een enkele kabel zijn voorzien, staat aan één kant de worpmaat, en aan de andere kant staan meestal een paar onbeduidende blauwe strepen.

Vispotten

De bekendste vissoorten die in zout worden ingelegd zijn ansjovis en haring. Ook in onze tijd is deze manier van conserveren nog zeer populair. De typische ansjovispot is een tonvormige pot die in verhouding veel hoger en smaller is dan de voorraadpot (afb. 33). De rand is voorzien van een stevige, ronde verdikking zodat het geheel door middel van een varkensblaas of een stukje perkament met een touw kan worden afgesloten. Doorgaans staat de inhoud vermeld op de pot, zij het in verschillende schrijfwijzen: 'ansjovis', 'anchovis' en 'anschovis', met zowel gestempelde, geschilderde als gesneden letters (afb. 34).

We vinden deze potten al in het begin van de negentiende eeuw, zoals blijkt uit de eerder genoemde vondst bij de Westerdoksdijk in Amsterdam (zie afb. 107). De vorm van de ansjovispot is nog zeker honderd jaar onveranderd gebleven waardoor datering moeilijk is, tenzij de pot is voorzien van een firmanaam.

Haring werd verpakt in dezelfde tonvormige potten als voor boter en margarine, al komen deze lage potten ook wel voor met het opschrift 'ansjovis'. Hoewel haring net als ansjovis gedurende de gehele negentiende eeuw volop verkrijgbaar was in de viswinkels, zijn potten met het opschrift 'haring' uiterst zeldzaam. Maar tussen de potten met firmanamen zonder productaanduiding bevinden zich stellig exemplaren bestemd voor haring. De Vlaardingse ondernemers en P.C. Klugt in Amsterdam bijvoorbeeld, die in het hoofdstuk over de firmanamen genoemd worden, hebben de nodige potten nagelaten die daarvoor in aanmerking komen, zo-

34

De inhoud van deze potten is op verschillende wijze kenbaar gemaakt: anchovis, anschovis of ansjovis met geschreven, gesneden of gestempelde letters, h. 26 cm.

35

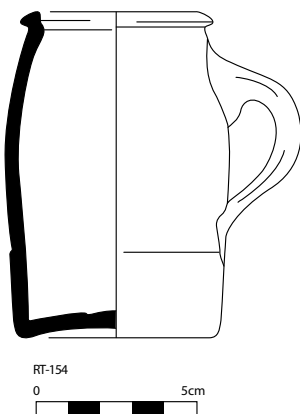
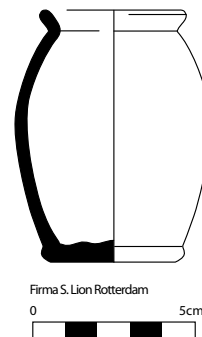
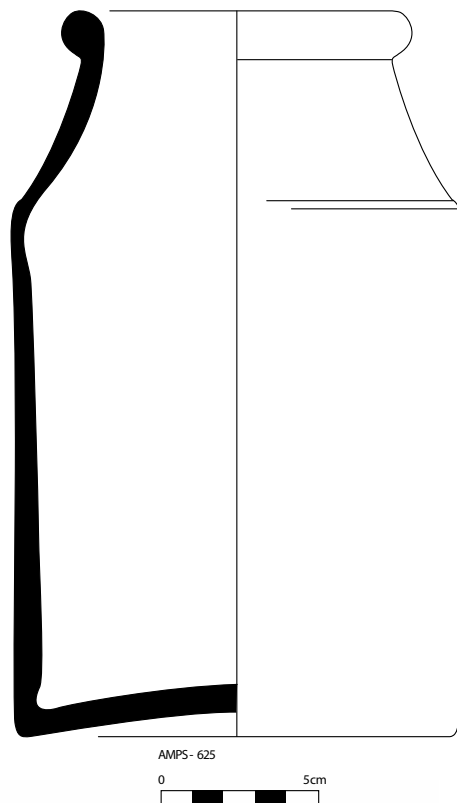
Potten met opschrift 'Paling' zijn relatief zeldzaam; we kennen ze niet met firmanaam, h. 16 cm.

36

Mosterdfabrikant Adam Bernard Bergrath voerde zijn merk decennialang sinds oktober 1800, dit exemplaar dateert van vóór 1834, h. 8 cm.

37

Er is geen vaste vorm voor mosterdpotten, al zijn de afgebeelde potten het vaakst gebruikt

38

Links een cilindrische kruik met geschilderde inhoudsaanduiding 10 KAN en rechts een bolle kruik met bloemversieringen, h. 46 cm. en h. 32 cm.

wel hoge als lagere potten met en zonder oor (zie afb. 113).

Een derde kenmerkende vispot is speciaal bedoeld voor stukken paling, de vermelding op deze potten laat daarover geen twijfel bestaan. Ze zijn cilindrisch van vorm met een subtiel verdikte rand om de pot te kunnen

afsluiten. Palingpotten voorzien van een firmanaam kennen wij niet, hetgeen datering bemoeilijkt (afb. 35).

Mosterdpotten

Er zijn meerdere vormen van mosterdpotten in omloop geweest: tonvormig, cilindrisch of bol, met of zonder oor, groot of klein. Omdat mosterd al eeuwenlang door kleine winkeliers en grutters wordt gemaakt is er geen vaste containervorm voor. Hoewel mosterdpotjes van steengoed minder vaak voorkomen dan bijvoorbeeld ansjovispotten, is het materiaal zeer geschikt om mosterd in te bewaren omdat het bestand is tegen zuren. De oudst bekende steengoed mosterdpot is gebruikt voor de mosterd van de Düsseldorfer mosterdfabriek van Adam Bernhard Bergrath, die zijn merk, een anker eindigend in een '4' met zijn initialen ABB, sinds oktober 1800 voerde. Tijdens de eerdergenoemde werkzaamheden aan de Westerdoksdijk in Amsterdam is ook een pot van hem gevonden, die we dus vóór 1834 kunnen dateren. Dit type pot is ech-

ter tot ver in de twintigste eeuw gemaakt en daarom in het algemeen moeilijk te dateren (afb. 36 en 37).

Mosterdleveranciers vermeldten nagenoeg altijd hun naam op de potten maar beperkten zich niet tot één potvorm. Ook in materiaalkeuze was men niet consequent, want

39

Een groep kleine flessen waarvan niet duidelijk is waarvoor ze bestemd zijn, h. 17,5 cm.

40

Cilindrische kruiken zoals deze (1825-1875) werden aanvankelijk van boven tot onder vol geschilderd, h. 39 cm.

41

Stempels met aanduiding van de hoeveelheid drank, uitgedrukt in KAN

naast steengoed liet men de mosterd vooral in glas of industrieel vervaardigd aardewerk verpakken.

Flessen en kruiken voor alcoholische dranken

Het behoeft geen betoog dat drank van oudsher in steengoed wordt bewaard. In de late zeventiende eeuw kwam glas als concurrent op de markt maar steengoed is tot op de dag van vandaag niet uit het beeld verdwenen; de stenen Bolskruiken, die nog steeds in het Westerwald besteld worden, zijn daar een sprekend voorbeeld van. De kruik als opslagmedium kent twee verschijningsvormen: cilindrisch (fles) en bol (kruik) (afb. 38). De flesvorm, die pas tegen het tweede kwart van de negentiende eeuw in gebruik raakt, lijkt een afgeleide van de overbekende mineraalwaterfles, die op zijn beurt voortkomt uit de zogenaamde P-kruik. Over mineraalwaterflessen (afb. 2) is inmiddels zoveel gepubliceerd dat ze niet in dit artikel worden besproken.¹⁵ Afbeelding 39 toont een groep flesjes waarvan niet vaststaat waarvoor ze bestemd zijn geweest.

In de tijd dat de voor alcoholische dranken bestemde cilindrische kruiken op de markt kwamen was het decoreren door middel van

42 —————
Hoewel de meeste bolle kruiken van geschilderde bloemen zijn voorzien, komen er ook kruiken voor met vogels of herten, h. 42 cm.

43 —————
Links een zeldzame kruik uit het Westerwald met ingesneden vogel (duif, h. 36 cm.) uit de eerste helft van de negentiende eeuw en rechts een kruik uit de Elzas, h. 36 cm.

snijtechniek nog gangbaar. Toch zijn de gedecoreerde flessen vrijwel altijd met beschildering versierd. Ingesneden exemplaren zijn zeldzaam (afb. 40). Aanvankelijk werd de tegenover het oor liggende zijde van boven tot onder voorzien van bloemen aan een rank en soms van een vogel of hert. Een enkele keer is de fles voorzien van een datering. In de loop der tijd werd het beschilderde oppervlak kleiner en kreeg alleen de schouder een bloemetje mee. In het laatste kwart van

de negentiende eeuw verschenen ook onbeschilderde flessen op de markt, met of zonder firmanaam, vaak voorzien van een rond stempel met daarin de vermelding van de inhoud, meestal twee, vijf of tien kan (afb. 41).

De Westerwaldse pottenbakkers vermeldten al in 1870 in hun catalogi dat de kruiken tegen een meerprijs van een firmanaam konden worden voorzien. Firma's die hiervan gebruik maakten worden in een volgend

hoofdstuk beschreven. Voor de bolle kruik geldt dat hij al eeuwen in subtiële variaties bestaat, van kogelrond tot ovaal en peervormig. Gelukkig zijn er genoeg kenmerken om een kruik in het juiste tijdvak te kunnen plaatsen, allereerst natuurlijk dateringen, die dikwijls door een lauwerkrans worden omgeven. Uit de gedateerde kruiken blijkt dat de vorm niet zo veel zegt over de precieze plaatsing binnen het tijdvak (zie afb. 80). Om een kruik wat specifiek binnen de negentiende eeuw te dateren moeten we afgaan op de decoraties zoals die bij de voorraadpotten worden beschreven (zie volgende hoofdstuk).

De bolle kruiken uit het Westerwald zijn meestal op dezelfde wijze beschilderd als de voorraadpotten, al zijn de afbeeldingen van dieren beperkt tot vogels en herten (afb. 42). Bloemen komen daarentegen veel voor, zowel vrijstaand als binnen een kader van lauwerkransen, bogen of spiralen. Kruiken met ingesneden versieringen zijn betrekkelijk zeldzaam, dit is meer een specialiteit van de pottenbakkers van de Elzas (afb. 43).

Andere vormen

Het assortiment aan gebruiksgoed uit het negentiende-eeuwse Westerwald omvat veel meer dan de door ons beschreven en verzamelde objecten. Om het hoofd te bieden aan de grote concurrentie van andere materialen die op de markt waren verschenen moesten de pottenbakkers reageren op de vraag. Dat de vraag per regio verschilde blijkt uit de verspreiding van deze voorwerpen. Zo zijn lang niet alle bekende vormen in Nederland te-

44 —————
Naast potten bestemd voor conservering van voedsel en drank verschenen er ook andere vormen op de markt, zoals de koffiepote, zoutpote, karnpote (h. 30 cm.), pispote en roompote

45 —————
Een zeldzame vorm is de bloempote, h. 13,5 cm.

46 —————
*In catalogi van sommige
 kannenbakkers staan
 miniaturen vermeld als
 speelgoed, h. 7 cm.*

rechtgekomen, of ze zijn zeldzaam. Dit geldt voor zaken als borden, vergieten, wijwaterbakjes, zoutvaten, inktpotten, kommen en schalen, kop en schotels, bloempotten, azijnvaten, trechters en olielampen. Ook binnen de hoofdgroepen zoals kannen, kruiden en inmaakpotten bestaan variaties in vormen die de Nederlandse grens niet hebben gepasseerd.

Andere vormen zijn mondjesmaat in Nederland verhandeld maar nooit echt doorgedrongen in de huishoudens. Theepotten van steengoed bijvoorbeeld verschijnen tegen het midden van de achttiende eeuw, rijk versierd met stempel- en snijwerk met ingesneden bloemen en vogels. Pas een eeuw later zien we de koffiekannen ten tonele komen met de in die tijd passende beschildering.

De karnpot is ook zo'n voorwerp dat in Nederland niet aansloeg. Voor de oprichting van de eerste boterfabrieken werden bo-

ter en kaas door boerenbedrijven geproduceerd. Dit ging in zulke hoeveelheden dat een karnpot bij lange na niet toereikend was, men karnde met name in grote karn-tonnen die aangedreven werden door honden of paarden. Karnpotten zijn dus bedoeld voor klein particulier gebruik, waarbij de vrouw des huizes het karnen met de hand deed. In de pot werd een stamper aan een lange steel ingebracht en de pot werd afgesloten met een deksel met gat waardoor de steel op en neer kon bewegen. Onderin de pot kon een kraantje worden gestoken om het vocht onder de boter af te kunnen tappen. Roompotten met een tuit in het midden zijn daarentegen vrij algemeen, evenals tuitkannetjes met een oor, zowel met snijwerk versierd als beschilderd, die voor meerdere functies bruikbaar waren. Ook zout- en zeepotten komen regelmatig in de huishoudens voor. De vorm hiervan is gelijk aan die van een kleine voorraadpot, maar zonder oren en met een ophangoog en een afgevlakte achterzijde. Zowel de hoge als de

lage vorm vinden we al in het midden van de achttiende eeuw, met de daarbij gebruikelijke decoratie. De fraaie pispot uit de zeventiende eeuw, rijk versierd met appliques, is steeds meer naar de achtergrond gedrongen en tot een slappe vorm met dito versiering gedegradeerd. Met snijwerk zijn ze nooit versierd, er werd nog wel gestempeld maar al snel kregen ze slechts een blauwe penseelstreek mee (afb. 44, 45 en 46).

Cilindrische vormen, waaronder zalfpotten, apothekerspotten en tabakspotten, hier genoemd in volgorde van verschijning, ondervonden veel concurrentie van andere materialen en komen daarom minder vaak voor. Toch zijn er fraaie exemplaren, soms met deksel, bekend uit private collecties. Omdat

het objecten betreft die in het zicht staan, zijn tabaks- en apothekerspotten rijkelijk versierd met geschilderde bloemen en dieren (afb. 47).

47 —————
*Tabakspotten (links,
 h. 28 cm.) waren aan
 weerszijden voorzien van
 een knop, apothekerspotten
 kregen alleen een
 deksel, h. 23 cm.*

Versiering op steengoed

48

Dit type kan is van de late achttiende tot de tweede helft van de twintigste eeuw gemaakt en met snijtechniek versierd, h. 28 cm.

Naar nieuwe vormen van decoratie

De fijne structuur van de klei die voor steengoed gebruikt wordt maakt versieringen tot in de kleinste details mogelijk, en daarvan is door de pottenbakkers eeuwenlang gretig gebruik gemaakt

Decoratietechnieken

Het vaatwerk betreft in de zeventiende eeuw vooral kannen, pispotten en kroezen en het aantal toegepaste versieringstechnieken is groot. De objecten lijken wel in een mal te zijn gedraaid, zo perfect zijn de vorm en decoratie. Vooral de geprofileerde banden aan de hals en voet zijn zo strak dat de pottenbakker bij het draaien werkelijk een mal moet hebben gebruikt om ze aan te brengen. De zigzaglijnen op de randen werden met een rolstempel aangebracht. Ook de zogenaamde kerfsnedetechniek, waarbij met een guts of een mes patronen worden ingesneden, is veelvuldig toegepast. Hiermee ontstaat een geruit of gecanneleerd oppervlak dat het voorwerp een renaissance-uiter-

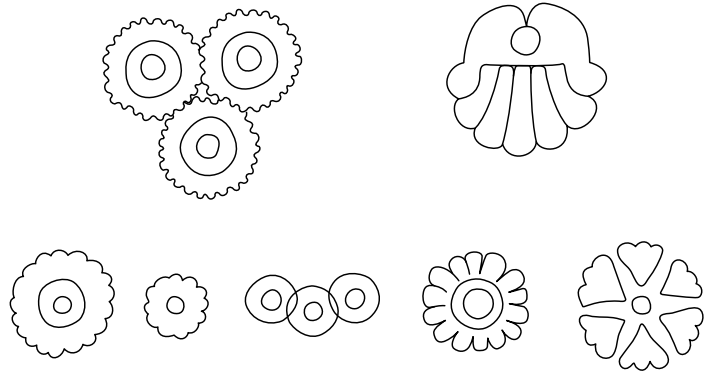
lijk geeft. Daarnaast werd veelvuldig gebruik gemaakt van appliques, in mallen gedrukte strookjes klei die op de hals of buik van het voorwerp worden geplakt. De appliques tonen de verbluffende vaardigheden van de graveur, die in spiegelbeeld de prachtigste gedetailleerde mallen voor deze voorstellingen heeft gemaakt. De meeste kannen zijn op die manier tot in de achttiende eeuw voorzien van friezen rond de hals en buik, veelal met portretten, heraldische symbolen of renaissance-motieven.

Vereenvoudiging

De fraai versierde kannen en ander vaatwerk stonden tot in de achttiende eeuw in hoog aanzien. Daar komt echter verandering in

49

De dubbele kabels op het linker- en rechteroor van grote potten tonen een beschrijving in respectievelijk toekomstige en weglappende richting

50 *Stempels uit de late achttiende eeuw die we op negentiende-eeuwse potten tegenkomen*

51 *Detail van een negentiende-eeuwse pot met ingesneden vogel en stempelversiering*

52 *Halfhoge pot met stempelversiering uit de late achttiende eeuw, h. 22 cm.*

wanneer omstreeks het midden van die eeuw het industriële aardewerk op de markt komt. Dit materiaal wordt op steeds goedkopere wijze gefabriceerd en is zeer geliefd. Duits steengoed raakt hierdoor uit de mode en om toch financieel aantrekkelijk te blijven voor de markt wordt het aantal handelingen om een pot of kan te maken gereduceerd. De versieringen worden aanzienlijk eenvoudiger en alleen de banden aan de hals en voet blijven gehandhaafd. De dure appliques verdwijnen en worden vervangen door stempelwerk. Ook de kerfsnedetechniek verdwijnt en om de kwaliteit van de ooit zo gedetailleerde versiering enigszins te benaderen gaat men over op de kras- of snijtechniek. Door de contouren van de voorstelling met een scherpe punt van een houten of metalen pen in de leerharde klei te snijden en deze in te vullen met kobaltblauw ontstaat een scher-

pe tekening waarbij de blauwe kleur tijdens het bakproces binnen de gekraste lijntjes blijft en niet verder uitloopt. Op deze wijze wordt steengoed tot het midden van de negentiende eeuw uitbundig versierd, daarna wordt er uit tijd- en kostenoverweging uitsluitend nog beschilderd. Een uitzondering hierop vormen sommige kannen, die tot in de twintigste eeuw met snijtechniek zijn versierd (afb. 48). Na de Tweede Wereldoorlog, met de opkomst van de toeristenindustrie, pakt men deze wijze van versiering weer op, maar het niveau van de negentiende eeuw wordt niet meer geëvenaard.

Versierde voorraadpotten

In de loop van de achttiende eeuw verschijnt, zoals we gezien hebben, een nieuwe vorm: de voorraadpot, die in onze tijd beter bekend staat als 'Keulse pot'. Deze tonvormige pot leent zich vanwege het grote beschikbare oppervlak uitstekend voor de meest uiteenlopende decoraties. De eerste generatie van deze potten is in versiering vergelijkbaar met de pispot: een enkele applique met een bloem, centraal geplaatst op de buik binnen een geschilderde cirkel met bloembladen en een stip tussen elk blad. Om de aanzet van de oren zijn dezelfde bloembladen geschilderd. In het derde kwart van de achttiende eeuw wordt de applique vervangen door een eenvoudiger aan te brengen gestempelde versiering terwijl het decor gehandhaafd blijft. Een kwart eeuw later worden de potten voller gedecoreerd, en de bloem om de ooraanzet blijft in versimpelde vorm als spiraal tot het derde kwart van de negentiende eeuw gehandhaafd. Ook de kabels op de

53 *Beide potten tonen een klimmende leeuw bij een bloemrank, links geschilderd en rechts ingesneden, h. 34 cm.*

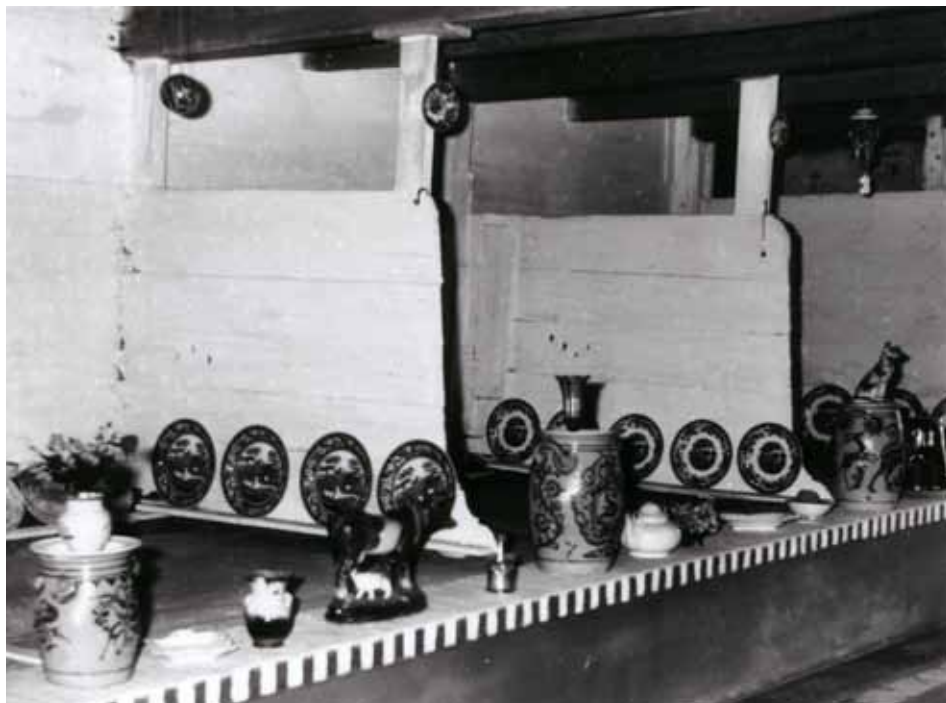
54 a, b, c *Bij grote ingesneden potten zien we vaak een dier op de zijkant (a), h. 43 cm. en op kleinere een bloemrank (b), h. 29 cm. Beschilderde potten hebben als regel bloemranken op de beide zijkanten (c), h. 32 cm.*

oren blijven. Op de oren van grotere potten zien we tot het midden van de negentiende eeuw nog de dubbele kabel, die daarna plaatsmaakt voor de enkele kabel of zelfs voor een geheel blauw oor. Opvallend is dat de dubbele kabel bij alle potten op dezelfde wijze is aangebracht: op het linker oor toekomstend en op het rechter weglappend (afb. 49).

Met het verdwijnen van de appliques neemt het decoreren met behulp van stempels en snijtechniek, een goedkoper procédé, toe (afb. 50, 51). Er verschijnen potten met kleine ingestempelde bloemen, ruiten, cirkels en andere figuratieve ornamenten. Er

55

In de zomerstal van P. Hellingman aan de Hofstraat te Den Oever staan de potten in 1964 nog te pronken tussen allerlei ander (antiek) huisraad foto: Historische Vereniging Wieringen ZCBS: 5801)

56

Bijzonder op deze pot is de verwijzing naar de eigenaren: Evert J. Elema en Martje E. Dijkhuis te Uskwerf 1845. De andere zijde van deze pot toont een prachtig uitgevoerde haan, h. 51 cm.

wordt vooral veel gebruik gemaakt van cirkels omdat daarmee weer andere patronen gestempeld konden worden zoals kettingen en bloemen. Voorraadpotten uit het derde kwart van de achttiende eeuw zijn dan ook rijk gedecoreerd met stempelwerk in combinatie met snijtechniek en penseelstreken. Banden van aaneengesloten of elkaar overlappende cirkels, bloemen gevormd uit cirkels of gezet met bloemstempels, geometrische motieven en spiralen in snijtechniek bedekken soms de hele pot (afb. 52).

Maar voor stempels zijn, evenals voor de appliques, vaklieden nodig en om de kosten te drukken worden op den duur de ooit afgedankte stempels hergebruikt. Zo kan het gebeuren dat op potten uit het laatste kwart van de achttiende eeuw dezelfde stempels staan als op kannen van een halve eeuw eerder. Kort na 1800 komen stempels nog maar sporadisch voor op potten en kannen en wordt bijna uitsluitend gedecoreerd in schilder- en/of snijtechniek. Beide variaties komen naast elkaar voor met identieke voor-

57

In het Openluchtmuseum van Warffum staat deze pot met dubbele haan naast een identiek exemplaar van de getoonde Elema-pot. Er bestaan dus minstens twee potten met dezelfde tekst en een met dezelfde (dubbele) haan, h. 51 cm. (coll. Openluchtmuseum Het Hoogeland, Warffum)

58

De kip (links zonder sporen) en de haan (rechts met sporen) op deze pot zijn nagenoeg gelijk aan de hanen op de Elema-potten maar zijn omringd met andere bloemen en dieren, h. 49 cm.

59

Het spiegelen van diervoorstellingen op grote voorraadpotten komt vaker voor met leeuwen en/of vogels, h. 50 cm. (particuliere verzameling)

60

Tussen deze twee leeuwen in staat een wulpse bloemrank, waaronder een spiegel met paard, h. 50 cm. (coll. Borg Verhildersum, Leens)

61

Uit een gracht in vesting Bourtagne kwam deze prachtige pot met dubbele (kraan)vogel, h. 44 cm. (coll. NAD, Nuis, inv nr A14 foto: Stichting Archeologie en Monument Jos Lippold)

stellingen van dieren. De afgebeelde dieren staan in precies dezelfde houding, en hun kop, vleugels en staart zijn op dezelfde manier aangezet met gesneden of geschilderde lijnen. Dit geldt zelfs voor details zoals dam-bordmotieven op vleugels en in bloemen, en de in zigzaglijnen gestileerde manen van de leeuw. Potten met uitsluitend geschilderde versiering lijken daarom de goedkopere versie te zijn van die met snijtechniek (afb. 53). De rijk versierde potten met ingesneden voorstellingen komen aanzienlijk minder vaak voor dan de beschilderde. Op de voor- en achterzijde van de pot is meestal

62 —————
De boerderij van Evert
Elema staat aan de Oude
Dijk 9 te Usquert

hetzelfde decor aangebracht, zij het soms met een subtiel verschil. Ook de zijkanten onder het oor hebben een mooie versiering. Bij ingesneden potten tot en met één worp is dat een bloemrank en op grotere potten een dier, meestal een hert of een duif. De zijkanten van beschilderde potten zijn ongeacht de grootte altijd met bloemranken versierd. Na het derde kwart van de negentiende eeuw is het vol versieren verleden tijd en dat geldt ook voor de zijkant waar dan nog slechts een krul of bloemetje te zien is (afb. 54 a, b, c). De mooiste potten die we tijdens ons onderzoek hebben gedocumenteerd zijn niet zelden afkomstig uit de inventaris van rijke milieus zoals welgestelde boeren en voorname families. Van enkele potten waarvan de herkomst uit overlevering bekend is, weten we zelfs dat ze uit een Groningse borg of herenboerderij komen. De hoogversierde potten werden niet weggestopt in de kelder maar stonden op een zichtbare plek. In Noord-Holland hadden grote boerderijen vaak een zomerstal. Hier stonden traditiegetrouw de mooiste zaken uit de boerderij te pronken, zoals beschilderde kaaspersen, koperwerk en de ingesneden Keulse potten, samen met Delfts aardewerk (afb. 55).

Dieren en hun symbolische betekenis

De snijtechniek zoals hierboven beschreven is, vormt een mogelijkheid om op betrekkelijk eenvoudige wijze de meest uitbundige versieringen aan te brengen zoals men dat uit vroeger eeuwen gewend was. Vooral op kannen rond het midden van de achttiende eeuw is deze versieringstechniek veelvuldig toegepast. Aanvankelijk zijn dit geometrische en florale motieven en slechts af en toe zien we een vogel met een lange nek. Na het midden van de achttiende eeuw zien we steeds vaker dierfiguren en in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn ze zeer prominent aanwezig. Opvallend is daarbij dat steeds dezelfde dieren worden afgebeeld, dieren die in vroeger eeuwen symbool stonden voor de menselijke deugden en ondeugden. Het is dan ook verleidelijk om het gebruik van de dierfiguren aan deze symboliek toe te schrijven. In de kunststromingen uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw komt zulke symboliek echter nauwelijks meer voor en de herleving van het gebruik van symbolen in de kunst begint pas rond 1880, wanneer het versieren van de potten met dieren al lang voorbij is. De gewone burger lijkt zich intussen niet te sto-

ren aan kunststromingen en is al die tijd ongehinderd doorgegaan met het gebruik van allerhande afbeeldingen die ooit een symbolische betekenis hadden. Natuurlijk hebben sommige symbolen hun betekenis nooit helemaal verloren en soms is er aanleiding meer te zoeken achter de betekenis van dieren op steengoed. Bijvoorbeeld op een voorraadpot met de volgende vermelding:

*Evert J Elema
Martje E Dijkhuis
te Uskwert
1845*

Op de keerzijde van deze pot staat een opvallende haan met versierde vleugels en staart binnen een omlijsting van gestempelde bloemen (afb. 56). Onder de oren van de pot is aan beide zijden een hert afgebeeld met een imposant gewei. Van deze pot zijn twee identieke exemplaren bekend en er is een derde pot zonder opschrift maar met aan beide zijden dezelfde twee naar elkaar gerichte hanen. Hoewel deze hanen niet in een bloemenomlijsting zijn afgebeeld bevindt dit exemplaar zich samen met een van de Elema-potten bij dezelfde eigenaar, het-

geen erop wijst dat ze altijd bij elkaar hebben gehoord (afb. 57). Wanneer de haan het symbool is van waakzaamheid, vruchtbaarheid en huwelijkse trouw en het hert een verwijzing naar de zoektocht naar Christus en ook naar vruchtbaarheid, kracht en vitaliteit, dan zijn deze potten bedoeld voor de man die aan het hoofd staat van zijn gezin. Evert Elema is zo'n man: getrouwd en in 1845 vader van zes kinderen. In dat jaar viert hij zijn vijftigste verjaardag, mogelijk de aanleiding om deze potten in het Westerwald te bestellen. Een andere pot met een naar elkaar gerichte kip en een haan lijkt nog meer voor een huwelijk te zijn vervaardigd (afb. 58). In het midden tussen de dieren gaat een blauwe kronkellijn (worm?) naar beneden waar deze eindigt in een medaillon waarin zich een hert bevindt. Op de beide zijkanten staat een rijke bloemtak geflankeerd door vogels. Vergelijkbare potten kennen we ook met dubbele leeuwen en dubbele kraanvogels, hetgeen doet vermoeden dat deze potten aan een huwelijk gerelateerde giften zijn geweest, maar zeker is dat niet. De oorsprong van deze afbeeldingen kan ook afkomstig zijn uit renaissancevoorbeelden waar symmetrie, in

63 —————
De leeuw draagt als
koning der dieren op de
Westerwaldse voorraad-
potten altijd een kroon,
h. 35 cm.

Elema

Evert Elema was de tweede zoon van Jacob Douwes en Martje Everts Elema. Hij werd op 19 juli 1795 geboren op boerderij Hogemaheert te Toornwerd (gemeente Middelstum). Zijn vader Jacob Douwes was weduwnaar van Hilje Sikkes toen hij in 1774 trouwde met Martje Elema. Toen Evert 11 jaar was, overleed zijn vader en een jaar later, in 1807, hertrouwde zijn moeder met Aldert Sebes Sluis. Deze Aldert Sluis was in de Franse tijd maire van Kantens (naburggemeente van Middelstum). Na de Franse tijd werd hij in 1816 burgemeester van Kantens. Toen er in 1811 een achternaam gekozen moest worden en Everts vader bij diens overlijden nog geen achternaam had, kregen Evert en zijn broer de naam van hun moeder: Elema. In datzelfde jaar kocht de acht jaar oudere broer Doewe Jacobs de ouderlijke boerderij Hogemaheert. Evert was toen 16 jaar en zal ongetwijfeld hebben meegeholpen op de boerderij. Later kreeg hij verkering met een boerendochter uit Usquert: Martje Everts Dijkhuis. In 1816 traden zij daar in het huwelijk.

Martje was bepaald geen slechte keuze; haar vader Evert Alders Dijkhuis, getrouwd met Stientje Everts Mulder, was een niet onbemiddelde landbouwer met een eigen boerderij aan de Oude Dijk, een arbeidershuis en 34 ha weiland en 31 ha bouwland.

Op bestelling gemaakt

In 1817 kocht Everts stiefvader de middelgrote boerderij Eissingeheem ten zuiden van Zandweer (gemeente Kantens) waar Evert met zijn gezin ging wonen. Waarschijnlijk kreeg Evert de boerderij in 1826 na de dood van zijn stiefvader in bezit want de boerderij was in 1832 zijn eigendom en omvatte toen zo'n 17,8 ha weiland en 19 ha landbouwgrond. Evert en Martje kregen hier zeven kinderen: Jacob, Evert, Doewe, Aldert, Stijntje (die nog geen jaar heeft geleefd), Martinus en Stijntje.

Stientje, de moeder van Martje, overleed in 1839. De afhandeling van de erfenis duurde nog twee jaar. In 1841 werd de boerderij van haar ouders aan Martje toebedeeld en is het gezin verhuisd naar Usquert. De boerderij aan de Oude Dijk 9 staat er nog steeds, al is hij wel een beetje aan het zicht onttrokken (afb. 62).

Toen Evert in 1845 de respectabele leeftijd van vijftig jaar bereikte is speciaal voor hem in Duitsland een set van inmaakpotten besteld. Wie ze besteld heeft staat nergens in de archieven vermeld, maar het is leuk om te weten dat de set potten speciaal voor hem en zijn vrouw Martje is gemaakt.

Misschien heeft een goede bekende van Evert hun namen op een briefje geschreven en doorgegeven aan een Westerwalder pottenverkoper, die het seizoen daarop de potten afleverde.

dit geval door gespiegelde dieren, de regel is (afb. 59, 60 en 61).

Uit de Elema-pot blijkt dat sommige symbolen hun betekenis in de negentiende eeuw niet hebben verloren. Toch blijft het maar de vraag of de Westerwalder pottenbakkers en hun klanten de symbolen van welker nog kenden of dat zij dit gewoon mooie afbeeldingen vonden. Natuurlijk zijn er voorbeelden te noemen die in de loop der eeuwen hun kracht niet hebben verloren. Denk daarbij aan de leeuw die oorspronkelijk stond voor de macht van Christus en gekroond als koning der dieren voor heldhaftigheid, kracht en moed. Er zijn dan ook vele variaties van leeuwen op inmaakpotten uit het Westerwald bekend. Potten met enkele leeuwen, al dan niet gecombineerd met een vogel, een paard of zelfs een varken, of potten met naar elkaar gerichte leeuwen zijn bekend uit musea en particuliere verzamelingen. Dat de decorateurs nooit echte leeuwen hebben gezien blijkt wel uit de wijze waarop ze zijn weergegeven: een kort gedrongen lijf en een kop op een te lange nek. Vooral met de kop had men moeite: uit de opengeperde bek met tanden moest ook nog een tong steken, waardoor er geen plaats meer was voor de neusgaten. De manen op de kop

64 a

De variatie aan ingesneden vogels op potten is groot, h. 51 cm.

64 b

Opvallend is de vogel met de gestreepte kraag onder zijn kop, waarmee hij te vergelijken is met een duif, h. 29 cm.

en rug zijn weergegeven met golflijnen en op de borst door met een kam zigzaglijnen te trekken. Hun staarten zijn vaak versierd met bloemachtige aanhangsels (afb. 63).

Een ander veelvoorkomend zinnebeeld van huwelijkse trouw en van het christelijke geloof is de duif. Op veel potten is de duif als centraal onderwerp afgebeeld, maar ook op zijkanten van potten is hij vaak te zien. Kenmerkend voor de duif is de rok die hij om zijn hals heeft, vaak gedetailleerd met

64 c
De variatie aan
geschilderde vogels op
potten is groot, h. 40 cm.

om en om blauw ingekleurde banen (afb. 64). Afbeeldingen 64a en 64b tonen een variatie aan vogels. Een andere vogel die veel voorkomt heeft gelijkenis met de kraanvogel (waakzaamheid), al zou hij dan lange poten moeten hebben. Deze vogel wordt afgebeeld met een zeer lange nek. Zijn kop is voorzien van een kroontje en is waarschijnlijk naar beneden gericht

omdat zijn gestrekte nek niet op de pot past. Het lijkt alsof hij in zijn eigen borst pikt zoals de pelikaan, een bekend christelijk symbool, om met zijn bloed zijn jongen te voeden (afb. 65). Hiermee wordt verwezen naar Christus die zichzelf opofferde aan het kruis. Op de potten komen de jongen echter niet voor en de verbeelding van een pelikaan is daarmee uitgesloten. De verwijzing van de

duif en de leeuw naar het christelijke geloof is eveneens niet geheel waarschijnlijk. Als dit wel de bedoeling was geweest hadden de makers van de potten waarschijnlijk ook crucifixen of engelen afgebeeld.

De derde vogel die vaak voorkomt doet denken aan de ekster of de kraai. Aan hem worden vooral kennis en moed toegeschre-

ven. Deze vogel wordt, behalve met de witte vlek op zijn vleugel, nagenoeg zonder details weergegeven en is dus makkelijk te tekenen. Hij komt daarom het meest voor op beschilderde potten en kijkt daarbij naar boven of recht voor zich uit (afb. 66).

Ten slotte zijn er nog vogels die we niet nader hebben kunnen benoemen, meestal vogels met een opvallend ovaalvormig tot rond

65

De vogel met de lange hals lijkt in zijn eigen borst te pikken, maar daarvoor pikt hij te hoog. Ook door het ontbreken van de drie jongen kan het geen pelikaan zijn, bedoeld als christelijk symbool. Het alternatief is een kraanvogel, die ook voorkomt in de dieren-symboliek, h. 38 cm.

66

Deze veel op beschilderde potten voorkomende vogel kijkt een beetje eigenwijs en heeft net als een ekster een witte vlek op de vleugel, h. 38 cm.

67

Vogel met gedrongen lichaam, h. 29 cm.

lichaam en een korte hals. De staart is gereduceerd tot een pluimpje of ontbreekt helemaal. De vleugels zijn vaak versierd met bloemen of een dambordmotief, zoals we dat eerder zagen bij de haan (afb. 67).

Al eerder kwam het hert ter sprake. Van dit dier wordt altijd de bok met een enorm gewei afgebeeld als symbool van lust, kracht en vitaliteit. Het hert komt niet alleen voor op de zijkanten van veel potten, maar is ook vaak het centrale decor, doorgaans op kleinere potten tot een hoogte van 30 cm. Er zijn enkele variaties herkenbaar in het gewei: geweien met gebogen lijnen, met enkelvoudige rechte lijnen en rechte lijnen met vertakkin-

gen. Als vierde variant kennen we het hert met het sint-hubertuskruis, het symbool van de middeleeuwse patroonheilige van de jagers. Een van de herten uit onze collectie mist echter de dwarsbalk in het kruis. Het is de vraag of dit komt door slordigheid of door onbekendheid met het symbool. De rank komend uit zijn bek is vermoedelijk ook gekopieerd van middeleeuwse afbeeldingen en staat symbool voor het brood als zinnebeeld van het lichaam van Christus (afb. 68 en 69).

Minder vaak voorkomend is het varken, dat het attriboot is van Sint-Antonius. Het staat als bijfiguur op een voorraadpot en op een kroes (afb. 70). Het paard, dat kracht en vitaliteit uitstraalt, is vaak afgebeeld met weelderige manen aan zijn naar achter gerichte hals zodat zijn hoofd fier naar voren kijkt. Zijn rug is recht en wordt geaccentueerd door een stevige kont. De staart wordt, vaker nog dan die van de leeuw, weergegeven als een rank (afb. 71). Van de griffioen, een mythisch dier dat symbool staat voor macht en standvastigheid, kennen we slechts twee exemplaren. Het fabeldier met het lichaam van een leeuw, compleet met klauwen en manen, en de vleugels en kop van een adelaar is duidelijk herkenbaar. Vooral in de middeleeuwen werd de griffioen gezien als symbool voor goddelijke macht en heerschappij over

68

Ingesneden herten zien we altijd in deze houding in combinatie met een bloemrank. Het tweede hert van rechts heeft een gewei dat sterk lijkt op het sint-hubertuskruis, maar dan zonder dwarsbalk, h. 30 cm.

69

Meer variatie zien we bij geschilderde herten. Het linker hert springt over het jaartal 1829, h. 29 cm.

de aarde en de lucht en is daarom ook veel in de heraldiek toegepast (afb. 72).

Opvallend is dat de dieren vrijwel altijd naar rechts staand worden afgebeeld, waarbij sommige dieren achterom kijken, of in het geval van vogels, hun veren poetsen. Dit houdt mogelijk verband met de rechtshandigheid van de decorateur. De Elema-pot (zie kader) met de naar links staande haan is hierop een uitzondering. Om de lege plekken op potten met een enkel dier als centraal decor op te vullen is veel gebruik gemaakt van bloemranken, spiegels en andere

omlijstingen (afb. 73 en 74). Op beschilderde potten zien we naast bloemranken ook vaak spiralen, lauwerkransen en baldakijnen. We kennen een drietal potten met een mensfiguur: een vrouwenbuste. Deze dame heeft een prachtige haardos, lange oorhangers en halskettingen. Haar afbeelding is uitgespaard in een blauwe omlijsting met bloemranken en op beide zijkanten van de pot is een duif aangebracht. Zeer waarschijnlijk gaat het hier om de afbeelding van een zeemeermin. Onder de buste geeft een horizontale lijn het wateroppervlak aan en daaronder zien we een lichte spiegeling. De ge-

70

Het varken komt niet vaak voor op potten uit het Westerwald maar is soms als klein bijfiguur toegevoegd

71

Paarden komen vaker voor op voorraadpotten, het lichaam van het tussen twee bloemranken afgebeelde paard op deze pot is eveneens versierd, h. 43 cm.

72

Het fabeldier griffioen heeft het lichaam en de poten van een leeuw en de kop en vleugels van een adelaar, h. 24 cm.

krulde vissenstaart komt rechts van haar, zij het niet al te duidelijk, nog net uit het water (afb. 75).

Bloemen en andere motieven

De makkelijkst aan te brengen afbeeldingen zijn bloemen. Ieder kind kan een bloem-tje tekenen: een cirkel als hart en een paar blaadjes eromheen. Er zijn vier basisvormen te onderscheiden: bloemen met kroonbladen, klokvormige bloemen, trechtervormige bloemen en medaillons (afb. 76).

De eerste groep betreft de klassieke bloemvorm: een rond hart met bloemblaadjes er-

omheen. Aangebracht in snijtechniek ontstaat een bijna realistische weergave van een bloem zoals de margriet en de anjer, al is het hart vaak gevuld met een stip of een dambordmotief. In schildertechniek is de voorstelling door de breedte van de verflijn minder scherp. Bloemblaadjes zijn verworpen tot spiralen en het dambordmotief tot gekruiste lijnen. Wanneer het hart gevuld is met stippen, lijkt de bloem zelfs op een granaatappel. Klokvormige bloemen lijken op luidklokken en kunnen kort tot langwerpig zijn. De stamper komt er vaak onder vandaan of is op het klokje weergegeven.

73

Opvallend is de houding van deze achterom kijkende vogels die hun veren lijken te poetsen, h. 32 cm.

74

Een vogel die zijn vleugels poetst, hier afgebeeld binnen een zogenaamde spiegel, h. 44 cm.

75

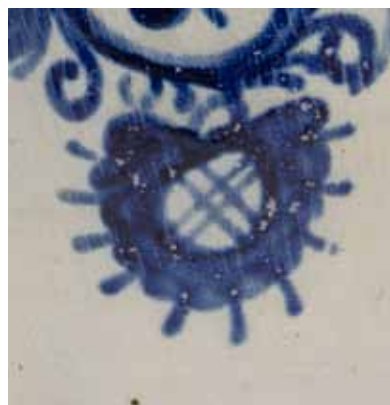
Deze dame, vermoedelijk een zeemeermin, is vaker op potten en kruiken afgebeeld, h. 36 cm. (foto + coll. particuliere verzameling)

Trechtersvormige bloemen zijn driehoekig van vorm en bestaan uit een spitse of ronde basis die uitloopt in twee of drie blaadjes, waarvan het middelste blad meestal de stamper voorstelt. De medaillons zijn helemaal niet meer te herleiden tot een bloemvorm. Vaak zijn het ruit- of hartvormige omlijstingen met daarin weer andere geometrische motieven die als bloem aan een rank hangen.

De variatie hierin op zowel gesneden als beschilderde potten is groot, maar altijd betreft het dus fantasiebloemen die nauwelijks tot bestaande bloemen te herleiden zijn.

Bloemen of bloemranken zijn dan ook op bijna alle potten afgebeeld. Op de kleinere potten (ca. 27 cm hoog) met dieren als centraal motief staan per definitie altijd bloemranken aan de zijkanten. Op grotere potten, dikwijls ook met dieren onder het oor, wordt het dier op de voor- en achterzijde altijd rechts geflankeerd door een bloemrank. Meestal begint deze rank al onder het dier en groeit deze rechts naar omhoog en soms zelfs verder tot over het dier heen. Dit laatste zien we vooral bij kannen en kruiken. Voorraadpotten met een ingesneden bloemrank als centraal decor verschijnen net als de

76 —————
Globaal zijn de bloemen
op potten te verdelen in
margrietten (a en b),
margrietten met
dambordvulling (c en d),
klokvormig (e),
wigvormig (f) en
anjervormig (g). Ook
zien we medaillon-
vormige bloemen
(h, i en j)

potten met dieren in het laatste kwart van de achttiende eeuw (afb. 77). Doorgaans hebben ook zij een eenvoudige rank op de zij-kanten van de pot. Van sommige potten zijn alleen de voor- en achterkant ingesneden en de zijkanten beschilderd. We kennen zelfs een pot waarvan slechts één kant is ingesneden en drie kanten zijn beschilderd. Heeft de maker zich vergist of bood hij de gebruiker de keuze de pot van verschillende kanten te tonen? In elk geval toont deze pot aan dat ingesneden en beschilderde potten met bloemdecoratie een tijdlang tegelijk op de markt verkrijgbaar waren.

Geheel volgens traditie zijn grote voorraadpotten aan de zijden van dieren voorzien. Dit geldt ook voor deze rijkversierde pot in snijtechniek met een bijzonder bloemdecor, bestaande uit een blauwe omlijsting met daarbinnen een bloemrank. De grote versierde bloemen aan de rank vullen het decor om een ovaal met dambordversiering. Aan beide zijden van de pot is een hert op een bloemrank afgebeeld (afb. 78a). Ook kunnen kunnen rijk versierd zijn met ingesneden bloemen, al dan niet in combinatie met dieren (afb. 78b)

Potten met louter geschilderde bloemen verschijnen in het tweede kwart van de negentiende eeuw, toen ook de ingesneden bloem-

ranken nog in zwang waren. Een zeer grote voorraadpot van maar liefst 13 worp is helemaal vol geschilderd met bloemen en ranken rondom een vogel. Geen plekje op de pot is onbeschilderd gebleven (horror vacui), behalve de ruimte tussen de bloemen (afb. 79). De variatie aan bloemdecors is groot, zowel los als hangend aan een rank. De ranken staan gebogen van links naar rechts, hangen in een krul naar beneden of komen vanuit de bovenrand. Ook zijn bloemen en ranken

77 —————
Ingesneden bloemranken
komen tot 1850 voor als
centraal decor, na die
tijd worden ze alleen nog
geschilderd, h. 28 cm.

78 a —————
Op deze pot zien we
margrietvormige bloemen
om een ovaal met
dambordpatroon,
h. 43 cm.

78 b

Kannen werden in de keuken neergezet met de handgreep binnen bereik.

De zichtkant werd versierd met bloemranken en dieren, h. 37 cm.

79

Op deze grote pot is geen plekje onbeschilderd gelaten. We zien vogels, bloemranken en een spiegel van lauwerkransen met daarbinnen een bloemtak, h. 57 cm.

afgebeeld binnen een omlijsting van lauwerkransen, baldakijnen of spiralen.

Het op deze wijze decoreren van potten en kannen is eenvoudig en dus de goedkoopste manier om in grote hoeveelheid te produceren. Het spreekt voor zich dat de kwaliteit daarbij steeds verder achteruitging, tot aan de enkele verfstrepen die in de twintigste eeuw ter decoratie dienen.

Slechts zelden heeft een pot een datering

als decoratie, bij kannen en kruiken komt het iets vaker voor. De genoemde Elemapot is de enig bekende pot in snijtechniek met jaartal. Van beschilderde potten zijn er meer bekend: een 1829 gedateerde pot met een hert en een pot met dubbele leeuw uit 1860. Potten met een jaartal als centraal decor zijn bekend uit 1831, 1837, 1843, 1845, 1850. Op kannen is een datering algemener, we kennen ze uit diverse collecties uit 1802,

1827, 1846, 1847, 1851, 1855, 1858, 1853, 1860, 1863, 1865, 1879 en 1919. Andere vormen met een datering zijn een wijnvat uit 1817, een bol potje uit 1837, een tabakspot uit 1835 en een bloempot met datering 1843. De jaartallen staan vaak binnen een lauwerkrans, een versiering die is afgeleid van de Empirestijl (afb. 80).

Andersoortige versieringen zijn minder populair en komen dus niet zo vaak voor. Potten met diagonale strepen zijn er zowel beschilderd als gesneden. De lijnen lopen van linksboven naar rechtsonder maar combinaties waarbij een ruitvorm ontstaat, zien we ook. De ruiten worden daarbij soms opgevuld met bloemen of andere figuren zoals ruiten en klaveren uit het kaartspel (afb. 81).

Uit de beschrijving van de decors blijkt wel dat, op enkele uitzonderingen na, het zeer onwaarschijnlijk is dat de kopers deze potten om hun symboliek waardeerden. Uit het ontbreken van de bekendste symbolen, het hart, de uil, het crucifix, engelen en andere christelijke symbolen blijkt dat dit ook niet de opzet was.

De makers van de potten hebben juist hun best gedaan om hun waar zo aantrekkelijk

mogelijk te decoreren voor een ruim publiek om zo de concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Het was de kunst om een pot overdadig te versieren waarbij zelfs dieren die niet bij elkaar passen, denk aan de leeuw en het paard, op één pot werden afgebeeld. De decorateurs gingen daarbij soms zo ver dat op sommige potten geen enkel leeg plekje meer is te vinden. In hun drang om te ver-

80

Ook dateringen zijn gebruikt als centraal decor op verschillende vormen van vaatwerk uit het Westerwald, h. 43 cm.

81

Naast bloemen en dieren komen ook fantasieversieringen voor, zoals deze diagonaal gestreepte pot met blaadjes of kammen binnen de ruiten, h. 40 cm.

82 *Zeer waarschijnlijk komen deze potten van dezelfde maker, gelet op de fijne rillen en de wijze van schilderen en de gebruikte versiering, h. 32 cm.*

83 *Ook deze twee potten tonen sterke overeenkomsten in rillen en decoratie. Zelfs de geschilderde dambordversieringen op de borst en vleugel zijn gelijk, h. 29 cm.*

84 *Twee scherven van een pot met tekst, gevonden in de tuin van de Menkemaborg, zijn binnen eenzelfde gestempelde bloemkrans in hetzelfde handschrift beschreven als de Elema-pot (coll. Menkemaborg, Uithuizen, foto: Ida Stambuis)*

sieren heeft men zelfs de lichamen van sommige dieren van een decoratie voorzien. Zo vertonen de flanken van de paarden en leeuwen vaak met een kam aangebrachte lijnen en zien we op de vleugels van vogels dambordmotieven of zelfs bloemen.

Opvallende overeenkomsten

Het is verleidelijk om te onderzoeken of er decorateurs te onderscheiden zijn, maar de afbeeldingen van zowel planten als dieren zijn zo uniform en in de loop der tijd zo ongewijzigd gebleven dat dit welhaast onmogelijk lijkt. Toch zijn er potten die wel erg veel overeenkomsten vertonen. Zo is een stel potten op gelijke wijze beschilderd met vogels en aan de zijkanen met een krullende bloemrank en nagenoeg dezelfde bloemen. De baldakijnen boven de vogels vertonen ook gelijke kenmerken: een snoer van ruiten en dubbele cirkels. De potten lijken niet alleen door dezelfde decorateur te zijn versierd, ze lijken zelfs uit dezelfde werkplaats te komen omdat ze met precies dezelfde rillen zijn uitgevoerd (afb. 82). Een andere pot met geschilderde kraanvogel of pauw vertoont opvallend veel gelijkenis met een kraanvogel uit onze verzameling. Let vooral op de houding van de vogels en de versiering op zijn vleugels (afb. 83). Een markante houding heeft een vogel die zijn veren poetst. Hij heeft daarvoor zijn kop naar achter gedraaid en een vleugel opgetild. Natuurlijk kan deze afbeelding door collega's zijn gekopieerd maar van de afgebeelde pot zijn meer exemplaren bekend (zie afb 73).

Tijdens de reconstructie van de tuin van de Menkemaborg in Uithuizen in 1988 is een scherf gevonden van een voorraadpot van hetzelfde formaat als de reeds getoonde Elemapotten (afb. 84). Ook deze pot was voorzien van een bloemenkrans met dezelfde gestempelde bloemen met een blauw hart. Op het fragment is nog een deel van de ingekerfde tekst (in rood) te lezen:

*Den Hoog Edelgeboren Heer
den Heer Alberda van Menkema
te Uithuizen*

Jonkheer mr. Unico Allard Alberda van Menkema erfde de Menkemaborg in 1818 van zijn vader Gerhard Alberda van Menkema en had deze in zijn bezit tot zijn overlijden in 1859. In 1842 liet hij de oude stal afbreken en vervangen door een nieuwe. Mogelijk was dit de aanleiding om deze pot te bestellen. Niet alleen de gestempelde bloemen komen overeen met die van de Elemapot, ook het handschrift blijkt van dezelfde hand te zijn, zoals blijkt uit de schrijfwijzen van de 'a' en de 'M' die exact gelijk zijn. Uit deze vondst kunnen we concluderen dat de pottenhandelaar vaker potten op bestelling in het Westerwald heeft laten maken in opdracht van welgestelde Groningers en mogelijk bij dezelfde pottenbakker (afb. 85).

Zoals we in het hoofdstuk over de handel zullen zien waren kooplieden uit het kannenbakkersland tot in alle uithoeken van ons land actief. Dat Menkema en Elema niet de enige klanten waren blijkt ook uit een catalogus, in 1968 uitgegeven door Openluchtmuseum Het Hoogeland in Warffum ter begeleiding van een tentoonstelling over volkskunst: object 444 is een pot van steengoed met blauwe glazuur en een inscriptie in cartouche: 'H.S. Welt en E.N. Wiersem, Usquert 1842'. Op de pot, die zich in de collectie van het museum zou bevinden staan twee vogels en twee herten, aldus de beschrijving. Hendrik Sikkes Welt (1804-1880) en Ettje Rengers Wiersema (1802/3-1852), in 1828 getrouwd, waren welgestelde landbouwers. Welt komt vele jaren voor op de lijst van de hoogst aangeslagenen van de provincie. Wellicht was de

85 *Op de pot van Elema is de volledige tekst binnen een krans van gestempelde bloemen geschreven*

pot een geschenk voor de veertigste verjaardag van Ettje.

Onze pogingen deze pot op te sporen bij het museum hebben tot nu toe niet het verlangde resultaat opgeleverd, zodat we het moeten doen met de beschrijving, die zeker aansluit bij de Elema-potten.

Naast de drie Elema-potten toonden we al eerder een pot die versierd is met een (dubbele) haan. De uitvoering en detaillering van de hanen op al deze potten zijn nagenoeg identiek, zodat ook deze pot wellicht aan de maker van de Elemapotten kan worden toegeschreven.

Helaas hebben de pottenbakkers geen archieven nagelaten waarin we bedrijfs- en personele gegevens kunnen achterhalen. In de twintigste eeuw zijn de potten vooral gedecoreerd door de zogenaamde 'Blaufrauen' die in verschillende pottenbakkerijen werkzaam waren, maar of zij dat in de negentiende eeuw ook deden is onbekend. Het is daarom moeilijk, mede gezien de grote productie die in meer dan een halve eeuw heeft plaatsgehad, decorateurs te onderscheiden en te benoemen en deze met een bedrijf te verbinden.

De handel in Keulse waren

87

Het aanbod van de pottenverkoper: Keuls, Frankforts, zwart en Rijnlands aardewerk, h. 32,5 cm.

Kramers, winkeliers en schippers uit het Westerwald

In de genoemde vakliteratuur over Duits steengoed worden tal van afbeeldingen gepresenteerd van wat er in musea en particuliere collecties wordt bewaard, voornamelijk uit de periode vóór 1800.

De kannenkopers van de zeventiende eeuw

Dat ons land vanouds een belangrijk afzetgebied was is ook genoegzaam bekend, maar aan de wijze waarop deze handel zich voltrok en wie de kooplieden waren is tot nu toe minder aandacht besteed. Dankzij eigen archiefonderzoek in de steden Dordrecht en Rotterdam is er nu enig inzicht in de handelspraktijken van de zeventiende eeuw. We geven een blik op enkele resultaten van deze nog niet gepubliceerde studie teneinde de latere ontwikkelingen- ons eigenlijke onderwerp- in een bredere historische context te plaatsen. De zeventiende-eeuwse kooplieden die zich met de handel in steengoed kannen en kruiken belastten werden doorgaans kannenkoper of glaskoper genoemd. Het waren specialisten op deze twee terreinen. Zowel in Dordrecht als Rotterdam waren enkele groothandelaren actief, afkomstig uit het Brabantse Budel, ook wel Buijl, de

bakermat van het zogenaamde *Teuten*-volk. Ze betrokken hun handel van rijnschippers als Jan op de Kamp en Jan Allerts de Veer, van kooplieden uit Keulen of rechtstreeks van de pottenbakkers van Raeren, Frechen en het Westerwald. Vooral de handel met Frechen speelt zowel in Dordt als Rotterdam een grote rol mede omdat de belangrijkste kooplieden intensieve betrekkingen hadden met Engeland, waar grote belangstelling was voor de kruiken uit deze regio.

In Dordrecht arriveerden de *beitelschippers* met schepen vol kannen die door de plaatselijke kannentellers werden gelost, geteld en op kwaliteit gecontroleerd. Daarna vond via enkele grossiers met Pieter Jaspers Leisten als de grootste, distributie plaats naar winkeliers in het hele land en dus vooral ook naar Londen. Van de Rotterdamse groothandelaar Coenraet Bartholomeus van Buijl, overle-

86

Duitse schippers melden in de jaren '60 van de achttiende eeuw hun jaarlijkse bezoek aan de kermis in de Hollandse steden, Haarlemsche Courant 3-7-1766

den in 1655, is een bladzijdenlange lijst met debiteuren overgeleverd, afkomstig uit alle windstreken van de Republiek en ook daarbuiten.¹⁶ Onder hen ook de nodige tinnegieters, die niet alleen de kruiken van ‘lidden’ voorzagen, maar ook een kleinschalig handeltje dreven dat soms in inventarissen met veel details wordt beschreven. Coenraet had vele duizenden te goed, zijn executeur-testamentair had jaren werk aan het achtervolgen van de debiteuren. Later in de eeuw konden we in de genoemde steden geen handelaren meer vinden van de statuur van Leisten en Van Buijl. Het onderzoek moet nog worden voortgezet. Wel ontstaat de indruk dat het steengoed als handelsartikel allengs samengaat met de andere keramieksoorten die aan de markt zijn: het Delfts, later ook het Engelse goed, en de belangrijkste soorten loodglazuuraardewerk, te weten het Bergs, Fries, Oosterhouts en Gouds. Beschikbare krantenadvertenties uit de tweede helft van de achttiende eeuw bevestigen dit beeld. Daarnaast vindt er handel plaats via schippers die de jaarmarkten en kermisessen bezoeken. Bekende schippers die hun komst per advertentie melden zijn Hendrik Tetsch, Hendrik Paffrath en de Keulse pottenvrouw. Behalve potten verkopen ze minerale wateren en vanaf 1759 de Frankforter potten (afb. 86). Ook Hollandse schippers, zeker de grotere onder hen hebben alle soorten aan boord. In de achttiende eeuw mocht het Keuls wel op weekmarkten worden verkocht, maar rondventen langs de huizen was verboden. In het algemeen werd het steengoed niet als bedreigend beschouwd voor de Nederlandse pottenbakker, die dit immers zelf niet kon maken. Ook pottenbakkers handelden wel in Keuls aardewerk als aanvulling op hun eigen fabricaat.

Invasie van kooplieden en venters uit het Westerwald

Toen in de Franse tijd de regels voor met name het rondventen van goederen werden versoepeld, kwam een stroom immigranten op gang uit kannenbakkersland, zowel van seizoenwerkers als van kooplieden die zich in Nederland gaan vestigen met een wat uitgebreidere handel of een winkel. Emigratie

werd vanuit het land van herkomst, waar velen armoede leden, zeker niet ontmoedigd, al had men tevens oog voor de problemen die vooral de seizoensarbeid met zich meebracht. Uit de al genoemde literatuur komt een beeld naar voren van ventende koopmannen en -vrouwen die te voet naar Holland trokken en maandenlang van huis waren met hun kinderen, die op deze wijze de schoolgang misten. Hiervoor werden dan ook regels opgesteld, die lang niet altijd werden nageleefd. Marlou Schrover vestigde in haar studie de aandacht op de tientallen namen van Westerwalder pottenkramers die vanaf 1806 in Utrecht vermeld staan in de registers van patentschuldigen. Deze registers zijn lang niet overal bewaard; Utrecht en ook Rotterdam zijn gunstige uitzonderingen, die de mogelijkheid bieden kennis te maken met deze beroepsgroep met de Westerwalder voor- en achternamen die we ook vermeld zien in de studie van Franz Baaden. Vrouwen heten bijna allemaal Anna, Maria, Catharina, Margaretha of Elisabeth, vaak in combinatie. Veelvoorkomende achternamen zijn Letschert, Gelhard, Jungbäcker, Gunther en vele andere.

De genoemde studies zijn in eerste instantie geschreven vanuit de optiek van de migratieproblematiek met aandacht voor vragen naar aantallen, groepsvorming, vreemdelingenwetgeving, huisvesting, huwelijkspatronen en integratie. In mindere mate worden hun bezigheden als aardewerkkoopman belicht. In hoeverre konden deze kooplieden hier een blijvend bestaan opbouwen met een winkel of groothandel, waaruit bestond hun handel en hoe werd op hun komst gereageerd door bijvoorbeeld de Nederlandse pottenbakkers? In de volgende paragrafen doen we een poging deze vragen te beantwoorden. We zijn met name op zoek gegaan naar de Westerwalders die zich in Nederland gevestigd hebben en in mindere mate naar de terugkerende seizoenwerkers.

De relatie met de Nederlandse pottenbakkers

De Utrechtse patentregisters, met name die van 1808 laten al zien dat er niet alleen met Keuls aardewerk werd gevent. De omlo-

pers worden soms benoemd met hun koopwaar: Keuls aardewerk, grove aarden potten en pannen, zwart en ander aardewerk, zwart en geel aardewerk, Xantens, en een enkele keer fijn aardewerk. Afgezien van Xanten en Keulen worden geen productiecentra genoemd, maar zwart en geel verwijzen naar het in die tijd razend populaire Frankforts: modern kook- en bakgerei dat door de inspanning van met name de pottenbakkers van Bergen op Zoom van een hoge inkomstenbelasting was voorzien van drie stuivers de worp- bijna een verdubbeling van de prijs-, die uiteraard werd ontdoken.¹⁷ Het steengoed was vanouds met slechts 5% van de waarde belast (afb. 87). De pottenbakkers hadden het moeilijk in de Franse tijd. Uit nijverheidsstatistieken blijkt dat ze vrijwel unaniem van mening zijn dat hun handel kwijnende is ten gevolge van de duurte van de grondstoffen, de hoge belastingen en vooral de verbazingwekkende invoer van vreemd aardewerk. Zo pleiten de potten-

landse behoeftigen.’ Al eerder, in 1832, hadden de winkeliers in grof en fijn aardewerk in Medemblik in een petitie gereclameerd tegen ‘de vreemde ventjagers en rondlopers die hun de doodsteek geven en welke zij met een Egyptische plaag vergelijken’.

Maar nu de keerzijde, want als er één beroepsgroep is geweest die veel profijt heeft gehad van de nieuwe ondernemers, dan zijn het de pottenbakkers. De eerste die al op een vroeg moment inzag dat het Westerwaldse potentieel niet alleen schadelijk maar ook van nut kon zijn was Jan Adriaanse Augustijn, de man van het imitatie-Frankforts in Bergen op Zoom, dat hij daar als enige mocht maken van het gilde. Hij nam een aantal venters in dienst die hij liet omlopen met zijn potten en het ingekochte geleiwerk. Hun namen staan met de nodige spelfouten genoteerd in de Bergse patentregisters van 1806-1810: Geelaart (Gelhard), Leedsaard (Letscher), Kunter (Gunter) en Jonkbekker (Jungbäcker) om er enkele te

Wat had de koopvrouw in haar mars? Vooral pottenbakkersgoed!

(uit de Ned. Staatscourant van 24-9-1818)

‘Alzoo door Peter Proper, deurwaarder der directe belastingen te Heerden aan zekere vreemde koopvrouw, die het van haar gevorderd patent niet kon vertoonen, en in provisioneele bewaring is gesteld eene mars, waarin eenig grof aardewerk, bestaande in drie aarden potten, een stoofpan, twee melkbakken, een deurslag, vier staartpannen en een melkkan en deze vrouw, na alle aangewende moeite niet uitvindig heeft kunnen worden gemaakt, zoo wordt elk en een iegelijk die daarop eenig regt mogt hebben hierbij opgeroepen om zich bekend te maken.’

bakkers van Bergen op Zoom voor een algeheel verbod op de invoer van het rode, gele en zwarte aardewerk, in Lemmer krijgen de vreemde marsdragers die met hun potten en pannen langs de huizen venten de schuld van hun achteruitgang. Dit soort klachten gaat nog lang door. Nog in 1839 en 1841 hebben de Friese pottenbakkers uit Leeuwarden en Sneek, toevallig de best presterende steden, zich in een rekest negatief uitgelaten over de praktijken van de vreemde omlopers, aangeduid als ‘zwermen buiten-

noemen van de tientallen mannen en vrouwen uit het Westerwald die voor hem hebben gewerkt.

Vanaf 1830 zijn er tal van aanwijzingen dat een deel van de Westerwalders hier inmiddels al zo geworteld is dat ze op bezoek gaan bij de pottenbakkers om daar hun inkopen te doen. Ze staan als debiteuren vermeld in boedelinventarissen, meestal opgemaakt na een overlijden. Zo compareerde Theodor Gitmans, fabrikant in zwart aardewerk in

Tegelen op 8 november 1830 bij notaris De Lom de Berg om zijn bezittingen en vorderingen vast te laten leggen, waaronder een bedrag van f. 2.164,79 dat negen kopers van zijn ‘nieuw zwart aardewerk’, allen afkomstig uit Ransbach en Baumbach aan hem verschuldigd waren, met de aantekening dat uitzicht op betaling twijfelachtig was.

Ook het Friese aardewerk was intussen in trek, getuige de debiteuren van het potgoed van de schipper Taede Jacobs Hilverda uit Workum, in 1833 overleden. Taede was eigenaar van de helft van een pottenbakkerij waarin op dat moment 3812 worp potten geteld werden. Onder de debiteuren waren zes Westerwalders, te weten Carel Gunter, Pieter Zebach en J. Böckling uit Amsterdam, Hassenduivel uit Krommenie, Matthijs Züler uit Wormerveer en Jacob Mohr uit Zaandam. Carel Gunter troffen we eerder in Utrecht waar hij in het patentregister van 1818 geregistreerd staat als koopman in het groot. De naam Hastenteufel is duidelijk met Krommenie verbonden: Jacob Hastenteufel en zijn vrouw Maria Reichelt zijn er overleden, evenals hun zoon Pieter, eveneens koopman. Van Matthias Zöller vonden we het overlijden in 1849 van zijn weduwe Maria Hommerich, pottenventster, geboren in Ransbach, wonende in Wormerveer. Ook Jacob Mohr is te identificeren, hij is de vader van Johann Gerhard en Matthias, die als Amsterdamse winkeliers nog aan bod komen. Böckling en Selbach, hoewel bekende namen, ook in Amsterdam, konden we vooralsnog niet ondubbelzinnig met een persoon verbinden.

Veel langer is de lijst met kooplieden uit het Westerwald in de boedelinventaris van de Workumer pottenbakker Petrus Joseph Rinkes, overleden in 1848, met bekende namen als ‘J. Hastenduppel’ en de ‘wed. M. Suller’. Nieuwe namen zijn o.a. Letschert, Klein, Wolf, Fein en Huf, ze komen uit Den Haag, Amsterdam en Rotterdam, de tegenwoordige Randstad.¹⁸ Ook in inventarissen van Goudse pottenbakkers vinden we lange lijsten met aardewerkkooplieden met wortels in het Westerwald. Bij Johannes Faessen bijvoorbeeld, overleden in 1845, staat een

twintigtal genoteerd, nu ook woonachtig in Middelburg, Breskens, Goes, Tiel, Oud-Beijerland en Brielle. De debiteuren van pottenbakker Barend Lankhorst (1853) zijn zelfs bijna allemaal immigranten met opvallend grote bedragen ten laste van Jacob Gelhard en N. Schwarz uit Utrecht. Ook in het Pottenboek van Goedewaagen (1860-1867) is een uitgebreide lijst met debiteuren te vinden voor de koop van het nog immer gewilde Frankforter aardewerk.¹⁹ De meeste hebben inmiddels een winkel, zoals Peter Mohr en Johan Fuchs in Amsterdam en Johan Fein in Rotterdam. Het is in dit kader niet mogelijk alle namen te volgen, maar op enkele van hen komen we nog terug.

De meester en zijn knechten

We meldden al dat pottenbakker Augustijn in Bergen op Zoom venters uit het Westerwald in dienst nam. Wellicht waren er meer fabrikanten die zo te werk gingen, maar hiervoor is nog geen bewijs gevonden. Wel is zeker dat sommige kooplieden uit het Westerwald, die zich (semi)permanent in ons land gevestigd hadden, personeel uit hun land van herkomst lieten overkomen om hier te venten, meestal voor seizoenwerk in de zomermaanden, soms ook voor langer. Via de bevolkingsregisters kunnen gegevens worden verzameld.

Een opmerkelijk voorval, waarover in diverse kranten in 1841 wordt bericht, voert ons naar Grave bij de koopman Johan Selbach. Een van zijn kramers, de achttienjarige Paul Gillich heeft op de Brabantse hei zijn collega bijna doodgeslagen in combinatie met roof. Hij wordt in eerste instantie tot de galg veroordeeld. Johan Selbach en Margaretha Beres- zijn werkgevers- verblijven met hun drie kinderen in die jaren in Grave. In de krantenberichten wordt Selbach ‘meester’ genoemd van zijn onfortuinlijke knechten. In Helmond hebben Christiaan Weber en Anna Letschert al vroeg domicilie gekozen, gelet op de geboorte van hun kinderen in deze stad vanaf 1830. Uit de bevolkingsgegevens blijkt dat ze tal van venters uit hun moederland hebben gehuisvest voor kortere of langere tijd.

Een komen en gaan van seizoenventers en -ventsters is het ook ten huize van Johan Fein aan de Rechter Rottekade in Rotterdam. Fein, omstreeks 1821 geboren in Sessenhausen, verblijft al vroeg met zijn gezin in Rotterdam, al wordt er veel heen en weer gereisd naar het thuisland, waar een deel van de kinderen is geboren. Maar uit het feit dat hij al in 1848 Fries aardewerk betrok in Workum bij pottenbakker Rinkes kan worden afgeleid dat hij toen al als grossier te werk ging en zich niet beperkte tot het Keulse goed. Met behulp van de bevolkingsregisters krijgen we vanaf 1850 zicht op het tijdelijk verblijf van veelal jonge mannen en vrouwen die vanaf eind maart tot in november ‘bij Fein’, ook wel ‘Fijn’ aan de Rottekade woonden. Ze kwamen uit Sessenhausen, Ransbach, Ellenhausen, Hersbach en Krümmel. Over de groothandel van Fein, die lang bestaan heeft, berichten we in een van de nog volgende paragrafen.

Pottenkramers en winkeliers

Gedurende de gehele negentiende eeuw was er in Nederland een komen en gaan van venters en kooplieden uit het Westerwald. De immigratie nam vooral na 1850 nog toe, maar kwam tegen het eind van de eeuw tot stilstand. In alle delen van Nederland vinden we hun sporen, varende met een schip in Oude Pekela of bij Breukelen op de Vecht, lastiggevallende op weg naar Loppersum bij Garrelswear of slaags geraakt met een collega op de Brabantse hei (afb. 88).

Interessanter dan dit soort incidenten zijn de vele pogingen van immigranten om zich blijvend in Nederland als zelfstandige te vestigen met een winkel of soms zelfs groothandel, waarvan we in Rotterdam al een vroeg voorbeeld tegenkwamen. Niet altijd met blijvend succes, maar wel als een grote wens van velen, want we hebben een keus moeten maken uit het rijke aanbod, dat al zichtbaar werd bij de bespreking van de vele inkopers van pottenbakkersgoed, waarvan aangenomen mag worden dat ze in een of andere vorm over een winkel of tenminste een pakhuis beschikten. In onderstaand verslag een

selectie, waaronder een winkelier in Utrecht en een familiegebeuren in Amsterdam.

Utrecht

Een bewaarde rekening-met-briefhoofd, afkomstig uit het archief van de Oosterhoutse pottenbakker G. van Loon biedt een welkome aanvulling op het onderzoek van Marlou Schrover die in haar onderzoeksstad Utrecht geen gevestigde winkelier, afkomstig uit het Westerwald, op het spoor kwam, hetgeen nog eens laat zien hoe lastig het soms is de handelspraktijken van de doelgroep te achterhalen (afb. 89).

Johan Peter Schwarz (Utrecht 1856-1924) is de zoon van Nicolaas, in 1819 in Marienrachdorf geboren en getrouwd met Anna Maria Henkes. Nicolaas kwam al eerder in beeld als opvallende debiteur van de Goudse pottenbakker Barend Lankhorst. Bij diverse familieaangelegenheden wordt hij winkelier genoemd, evenals zijn zoon Johan Peter die in 1886 trouwt met een vrouw uit Dordrecht.

De rekening van 17 augustus 1911 laat zien

88
Rustende pottenkramer, 1862 ('goede koopmans-waren maar niet licht'), coll. Rijksmuseum Amsterdam RP-T-1994 -103

90

De Duitse aardewerk-koopman Matthias Mohr met een winkel in Amsterdam was op tal van terreinen actief, waaronder de nieuwe terracottamode, Algemeen Handelsblad 17-9-1855

91

Peter M.V. Mohr in Amsterdam was ruim gesorteerd, zowel in grof als fijn aardewerk en glas, Alg. Handelsblad 1-3-1859

92

De vertegenwoordiger van de volgende generatie Mohr heeft in zijn winkelaanbod ook tal van zaken buiten het aardewerk, Alg. Handelsblad 11-7-1869

93

Het aanbod van J.M. Hergt, een koopman van Amsterdamse origine, Alg. Handelsblad 14-3-1846

voormalige bedienden, te weten J.G. Mohr op de Singel. Ondanks de hoge leeftijd van de eigenaar wordt de winkel, die intussen verplaatst is naar de N.Z. Voorburgwal, pas in 1891 geliquideerd. Aan zijn zoon, aan wie hij in 1876 de zaken officieel had toevertrouwd zal hij weinig steun gehad hebben, want die was verhuisd naar Haarlem.

Aan de Singel had zich in 1859 dus Johann Gerhard Mohr gevestigd met een magazijn in tafel- en theeserviezen en porselein. Hij reageerde onmiddellijk met een tegenadvertentie na de waarschuwing van Peter M.V. Mohr, die zijn oom blijkt te zijn en die hij gedurende negen jaar op eervolle wijze had geassisteerd. Johann Gerhard is in 1836 in Marienrachdorf geboren als zoon van Jacob Mohr, de man uit Zaandam. Hij adverteert meermalen in de kranten met lampen, kinderspeelgoed, viltpantoffels en

Maltzbonbons. Zijn winkel heet ‘De Groote Kop en Schotel’, maar is gezien het bovenstaande heel anders ingericht dan die van zijn ooms (*afb.* 92). In 1877 overleed Johann; zijn weduwe Catharina Kruidenberg, een Zaandamse, bleef achter met vijf jonge kinderen. Zij hertrouwde met een jongere broer van haar overleden echtgenoot, Matthias Mohr. Niettemin vond in 1882 grote uitverkoop plaats van de winkel. Niet lang daarna is ook Matthias gestorven.

De oudste zoon van Johann Gerhard Mohr, Petrus Jacobus Valentijn Hendrik genaamd, opende in september 1892 een in de kranten veel geroemde zaak in luxe artikelen op de hoek van de Utrechtsestraat en het Rembrandtplein. Een prestigieuze winkel, heel wat anders dan die van zijn vader. In ‘Au grand Rembrandt’ kon men smaakvolle, artistieke zaken vinden in brons, porselein en biscuit, sierlijke lampen, pendules

en – de specialiteit – jardinières met Franse bloemen, die op de Wereldtentoonstelling van 1895 bewondering oogstten van de Koninginnen. Waarom we van dit magazijn na 1896 niets meer vernemen is niet duidelijk. De initiatiefnemer adverteert nu als vertegenwoordiger van Zaandams tafelwater en bij zijn huwelijk in 1904 is hij handelsreiziger van beroep. Vóór 1900 zijn dus alle veelbelovende zaken van de leden van de Mohrfamilie om uiteenlopende redenen alweer verdwenen. Initiatiefrijke mensen uit een landbouwersgezin in Nassau, die zich in tal van opzichten voorbeeldig hebben aangepast aan hun nieuwe vaderland.

Ook het echtpaar Johann Fuchs (1812-1869) en Anna Maria Corzilius had al vroeg een binding met Amsterdam. In 1844 overleed in Weesp een in Amsterdam geboren dochtertje aan boord van een pottenschuit. De vader is venter in aardewerk, hun woonplaats het Hertogdom Nassau. In 1852, als Johann en Anna weer een pasgeborene verliezen, nu onderweg in Naarden, wordt Amsterdam als woonplaats genoemd. Daar werden nog meer kinderen geboren: de zonen Johann, Wilhelm en Nicolaas. Laatstgenoemde is venter bij zijn huwelijk in 1868 met Maria Boreij, in hetzelfde beroep werkzaam. Dit echtpaar was het minst gesettled van de familie. Toen hun enige zoon in 1889 trouwde was de vader overleden en de moeder spoorloos. Wilhelm en Johann werden beiden winkelier, Johann in porselein, glas en aardewerk in de Tweede Weesperstraat. Zijn winkel heet aanvankelijk het Nieuwe, later het Duitse Aardewerkmagazijn. Zijn krantenadvertenties dateren vanaf 1873, altijd geplaatst in het Nieuw Israëlitisch Weekblad

in de paastijd. Zijn Joodse doelgroep krijgt voortdurend de verzekering dat de thee- tafel- en ontbijtserviezen nieuw uit de fabriek komen. Ook was hij gespecialiseerd in lampen, lakwerk, schoorsteensieraden en pendules. De zaak heeft tot 1899 bestaan, dan biedt Fuchs in de krant een ‘nette winkelopstand, toonbank en schuiframen’ aan. In augustus 1903 meldt zijn vrouw Catharina Teunisse zijn overlijden.

Hoewel Johann Fuchs sr. een leeftijdgenoot was van de gebroeders Mohr maakte hij een veel tragere ontwikkeling door. Weliswaar was ook hij al vroeg op Amsterdam betrokken, maar hij bleef lang hangen in het venterswerk. Zijn oudste zoon Johann jr. begon met de winkel omstreeks 1873 toen zijn vader al was overleden. Ook uit de keuze van de huwelijkspartners van de tweede generatie blijkt een grotere gehechtheid aan het milieu van oorsprong. Het blijft opvallend dat noch de Mohrs, noch Johann Fuchs zich bij hun winkelaanbod profileerden met hun moederlandse kannen en kruiken. Daarvoor kon je eerder terecht bij J.M. Hergt, een man die in 1836 bij zijn huwelijk nog werkman genoemd wordt, maar tien jaar later eigenaar is van een aardewerkwinkel (*afb.* 93). Ook de Amsterdammer Dirk Teunen, als werkman getrouwd met een ventster, begon een grosierderij die dankzij de inbreng van de volgende generaties tot 1970 heeft bestaan.

Een neef van Johann Fuchs, de schipper August Heinrich Fuchs (1839-1914) vestigde zich omstreeks 1866 vanuit Baumbach samen met zijn vrouw Maria Katharina Korzilius in Amsterdam. Hij vertegenwoordigt een ander slag kooplieden dan het groepje venters en winkeliers dat we al leerden kennen, want hij was eigenaar van een flinke rijnaak van ongeveer 700 ton, *De Rijn en Amstel*, waarmee hij jarenlang transporten uitvoerde met Keulse kruiken van zijn geboortestreek naar Amsterdam. De familie Fuchs woonde vanaf 1883 op het adres Prinsengracht 864 bij hun winkel en verkreeg in 1897 het Nederlandschap. Het overlijden van het echtpaar in 1914 bracht

94

Schaarse advertentie van de Amsterdamse groothandel August Fuchs, geplaatst na zijn overlijden, Delftsche Courant 1-7-1915

95 —————
*Vaasje, mogelijk uit de
 kunstafdeling, gesigneerd
 August Fuchs
 Amsterdam, h. 8 cm.*

voor de erfgenamen de nodige problemen met zich mee wat betreft het voortzetten van de zaak. De beide zonen en wellicht ooit beoogde opvolgers verbleven namelijk in een inrichting en waren onder curatele gesteld. Uiteindelijk werd besloten aan Petronella Cornelia Cuijpers, de echtgenote van de oudste zoon Jacob August Fuchs, alle bevoegdheden te verstrekken voor het afwikkelen van de boedel. Zij werd tevens directeur van de nieuwe vennootschap die zij sloot met drie heren, te weten een scheepsmakelaar, een koopman en een make-laar/bouwkundige. Aldus ontstond de NV Aardewerkmagazijn August Fuchs. Dankzij het feit dat er naar aanleiding van het sterfgeval enkele boedelinventarissen zijn opge-maakt door de notaris krijgen we inzicht in het doen en laten van deze handelszaak, die zoals we reeds vermoedden uitsluitend gericht was op de verkoop van Keuls aardewerk (afb. 94). Het assortiment is weergegeven in een tabel, waarin ook de maatvoering en de aantallen zijn verwerkt. (zie afb.13) Er was verder een zeer uitvoerige boekhouding aanwezig, maar specificaties van debiteuren en crediteuren ontbreken; het lijkt een solide onderneming te zijn geweest met vermoedelijk weinig of geen achterstallige betalingen.

In november 1916, twee jaar na het overlijden van August Fuchs vond publieke ver-

koop plaats van de panden, het resterende aardewerk en de rijnaak De Rijn en Amstel. Na enkele veilingssessies werd het totale bezit in één koop toegewezen aan de nieuwe vennootschap voor f. 59.150. Het schip, nieuw gebouwd in 1892, werd nog geen maand later verkocht. Met de nieuwe vennootschap deed ook een koerswijziging zijn intrede. Weliswaar zijn er vrijwel geen krantenadvertenties met informatie, maar een uitzondering vormt een mededeling over deelname aan een land- en tuinbouwtentoonstelling in Tilburg in 1922, tijdens welke geheel nieuwe artikelen op het gebied van kunstaardewerk werden getoond alsmede jubileumartikelen voor het Koninklijk Huis (afb. 95). In 1930 is in de Staatscourant sprake van de NV Groothandel in Glas, Porselein en Aardewerk, v/h A. Fuchs, hetgeen de boven gesignaleerde nieuwe koers in de richting van het fijnere aardewerk bevestigt. In de oorlog is de vennootschap ontbonden en de handelszaak geliquideerd.²⁰

Failliet in Zwolle, Deventer en Zierikzee

Zwolle en Deventer

Sommige Westerwalder kooplieden koken al vroeg in de negentiende eeuw een vaste woonplaats in Holland. Zo kwamen Matthias Zervaas (1789-1863) en zijn vrouw

Anna Catharina Mertz even na 1810 vanuit Gennep, waar de oudste zoon Herman werd geboren, naar Zwolle. Zervaas ontwikkelde zich tot een belangrijk aardewerkkoopman en betrok daarnaast ook grote hoeveelheden walnoten uit Duitsland, die hij, getuige een advertentie uit 1831, met zijn schip in onder andere Groningen uitventte. In 1840/41 ging Zervaas, die aan de Grote Markt woonde en werkte, echter failliet en daaraan danken we een interessante boekhouding. In het Historisch Centrum Overijssel in Zwolle berusten namelijk zijn koopmansboeken over de jaren 1833-1840 en een dossier van het kantongerecht.²¹

Zervaas was op het terrein van de keramiek een generalist. Ongeveer alle Friese pottenbakkers van zijn tijd waren zijn leverancier, met Sijbrand van Gent uit Leeuwarden als de belangrijkste. Een aankoop van 2900 worp, een flinke scheepslading, was geen uitzondering. Ook de gebroeders Prince uit Gouda, Wittermans en Vercouteren uit Bergen op Zoom en de Doesburgse pottenbakker Andrée konden op zijn klandizie rekenen. Anderzijds leverde Zervaas ook pijpjaarde aan de pottenbakkers. Voor het Keulse aardewerk staat Johann Stein uit Hillscheid in het aankoopboek, evenals Gerhard Terhechte uit Stadtlohn. Soms bevatten de boeken nadere specificaties en vinden we lange lijsten van vooral het fijnere goed van de plateelbakkers uit Delft en Harlingen en van de Rotterdamse groothandel Christiaan Bernet, een belangrijke importeur van Engels aardewerk, dat overigens ook rechtstreeks van Dixon uit Sunderland werd betrokken. De koopmansboeken zijn een nadere studie waard omdat ze zo'n compleet beeld geven van wat er in die tijd aan de markt was. De klantenkring van Zervaas, die in de betaalboeken genoteerd staat, werd gevormd door winkeliers uit de wijde omgeving van Zwolle.

In 1841 werd alles ter waarde van f. 22.000 verkocht om de vele crediteuren althans enige genoegdoening te schenken. Dixon in Sunderland en Bernet waren met resp. f. 7.976 en f. 2.219 de grootste schuldeisers. Al eerder, in 1840, was zijn schip publiek

geveild, 'een overdekte zompschuit met zeil en treil, ankers, boomen en touwen...' Ook de opbrengst van het onroerend goed, het koopmanshuis met de pakhuizen, ging naar de schuldeisers.

In diezelfde tijd ging in Groningen zoon Herman Zervaas failliet met een vergelijkbare handelszaak en in Arnhem een tweede zoon Melchior, vermoedelijk met een kleinschaliger winkel. Na het Zwolse debacle vertrokken Matthias en zijn vrouw naar Groningen en ook Melchior begon daar een nieuw leven. Anna Catharina Mertz is er in 1851 overleden, Herman in 1853 na een ongeluk met een paard. Over eventuele nieuwe handelsactiviteiten van de familie Zervaas hebben we geen gegevens, wel staat zowel Matthias als Herman in de Groningse bevolkingsregisters en burgerlijke stand als koopman ingeschreven. Matthias is in 1863 overleden en bij die gelegenheid wordt eindelijk zijn geboorteplaats onthuld: Ettinghausen in het Hertogdom Nassau, een klein plaatsje ten noordoosten van Ransbach-Baumbach.

In Deventer viel in 1858 het faillissement te betreuren van Wilhelm Krumeich. Hij was eigenlijk sigarenmaker van beroep maar mogelijk via zijn echtgenote Gertrud Schmidt, weduwe Kasper Wiest en koopvrouw, in de aardewerkhandel beland. Beiden waren afkomstig uit Ransbach.

Het dossier, bewaard in de rechtbank van Deventer, meldt in eerste instantie dat het echtpaar voortvluchtig was en dat er goederen waren 'verdonkerd'. Wat er dan nog restte is niet beschreven, maar de crediteuren worden vermeld. Bekende namen, zoals Johann Stein uit Hillscheid voor het Keuls en de Amsterdamse winkelier Peter Modest Valentin Mohr, die we in een van de voorafgaande paragrafen hebben leren kennen. Voorts enkele pottenbakkers en Clermont en Chainaye in Maastricht. Er werd voor f. 985 aan aardewerk verkocht en ook het huisraad en de tabak brachten nog wat geld op voor de schuldeisers. Uit het bovenstaande blijkt dat Krumeich weliswaar ruim gesorteerd was, maar dat de omvang van zijn zaken niet te vergelijken is met de groothan-

Het faillissement van Zervaa leverde heel wat krantenberichten op, o.a. met aankondigingen van de publieke verkopen van zijn winkel- en magazijnvoorraden. Hieronder de beschrijving uit de Overijsselsche Courant van 25 mei 1841.

Allerlei KRISTAL- GLASWERK, als ROOMKOMMEN, COMPOTTES, CARAFFEN, WIJN-, PUNSCH-, LIQUEUR- en BIERGLAZEN, OLIJ- en AZIJNSTELLEN, enz.; differente PORSELEINE BEELDJES, FLACONS, INTKOKERS, SIGAARBAKJES, BLOEMVAZEN, geëmailleerde DEVIES- en BOUILLONKOPPEN, THEE- en TAFELSERVIEZEN, GRIEKSCH- WIT- PORSELEIN- THEE- GOED, ENGELSCH dito met GOUDEN RANDJES, enz., SOEPTERRINES, ASSIETTEN, BORDEN, SCHOTELS in differente soorten, SALADE-BAKKEN, ronde en ovale SCHALEN, FRUITMANDJES enz.; differente LAMPEN, GANGLANTAARNS, PORSELEINE en andere PIJPEKOPPEN, een aantal kistjes beste EAU DE COLOGNE---

Voorts in de onderscheidene magazijnen des Failliets aanwezig, bestaande in: vele honderden douzijnen ENGELSCH en ander THEEGOED, diepe en platte BORDEN, een groot aantal SOUP- TERRINES, ovale en ronde SCHALEN, LAMPET-KANNEN en KOMMEN, TREKPOTTEN, MELKKANNEN enz.; eene geëxtendeerde partij VRIESCH- KEULSCH- en BERGER AARDEWERK, BOTER- en WORSTEPOTTEN enz.; mitsgaders eene aanzienlijke partij DEK- LEIJEN, ALBASTERINGEN, BIKKELS, KNIKKERS en eenige vaten LOOD of GLAZUUR'

del van Zervaa. Wilhelm Krumeich is enkele jaren na dit gebeuren in 1864 overleden, 39 jaar oud.

Zierikzee

Er zijn in Nederland tal van plaatsen aanwijsbaar waar de kooplieden en venters uit het Westerwald zich blijvend gevestigd hebben, niet zelden na een periode waarin nog regelmatig naar het thuisland werd gereisd. De provincie Zeeland vormt hierop geen uitzondering.

Johannes Hommerich bijvoorbeeld, geboren omstreeks 1787 in Ransbach, komt in 1810 voor als venter van grof aardewerk en geleiwerk voor de Bergen op Zoomse pottenfabrikant Augustijn, die we al eerder als werkgever hebben geïntroduceerd. Na twee huwelijken kort na elkaar vertrekt hij met Helena van der Meere naar Breskens, waar hij, getuige geboorte- en overlijdensakten van kinderen vanaf 1817 koopman in pottegoed of winkelier wordt genoemd. In 1827 is hij, veertig jaar oud, overleden. Ook in andere Zeeuwse steden, met name Middelburg, Goes en Zierikzee hebben de Westerwalders domicilie gekozen.

Dankzij het feit dat in Zierikzee tussen 1860 en 1898 maar liefst vier winkeliers failliet zijn gegaan, waarvan de dossiers bewaard zijn in het archief van de arrondissementsrechtbank Zierikzee is gedetailleerde informatie beschikbaar over in- en verkoop, voorraden en crediteuren.²²

Josef Faus (1860), Willem Kalb (1867), Pieter Korzilius (1879) en Anton Hochwald (1898) hadden winkels van vergelijkbare signatuur, al stelt met name de winkel van de laatstgenoemde niet veel meer voor.

De boedelbeschrijvers namen hun taak uiterst serieus en beschreven de winkelvoorraad van plank tot plank met aandacht voor elk kop en schoteltje, geschilderd of gedrukt, wit of gekleurd: het is allemaal vastgelegd, vooral bij Faus bladzijden lang. Het fijne goed, zoals koffie- en theeserviezen, snuisterijen als verlakte doosjes en vergulde vaasjes en beeldjes overheerst. Daarnaast is er ook pottenbakkersgoed, waaronder de typische 'teelen', die in Zeeland bij de boeren in gebruik waren bij de zuivelbereiding, Brabantse pannen, vergieten, tuit- en koekpotten, tulbandspannen en zwarte aarden

doofpotten. Het aardewerk wordt duidelijk onderscheiden van het (schaarse) Keulse goed: boterpotten, siroopkannen en stoopskruiken. Faus verkocht daarnaast ook stoffen als katoen, bombazijn, bevertijn en satijn. Er werd bij hem voor f. 779,54 aan winkelgoederen geteld, inclusief een pak bombazijn waarmee hij als inlands kramer handel deed; op de zolder bevond zich zijn draagkorf. Uiteraard overtroffen de schulden, die met name voor de manufacturen hoog waren, de baten. De crediteuren kregen elk 16% en vooral W.A. Robertson, een gerenommeerde groothandel in glas, porselein en aardewerk, sinds 1823 gevestigd in Rotterdam, was de dupe met een vordering van f. 640. Daarnaast werd ingekocht bij J.A. Mitschke, ook in Rotterdam en bij Charles Aubrij in Amsterdam, een zaak in nouveautés en krameries. Pottenbakker Schoormans in Oosterhout kwam met een vordering van f.18 met de schrik vrij.

Faus vertrok na dit gebeuren met zijn gezin naar Den Helder, waar zijn vrouw Margaretha Lips in 1877 is overleden. Faus moet zijn zaken weer hebben opgepakt want hij was nog steeds koopman, evenals zijn zoon Carolus Petrus. Waar en wanneer Josef Faus is overleden konden we niet achterhalen.

Willem Kalb, in 1823 in Ransbach geboren, en zijn vrouw Anna Huf blijven na hun faillissement wel in Zierikzee. Ook hij moet een nieuwe start hebben kunnen maken want hij is in 1905 als winkelier overleden. In 1867 wijt hij de achteruitgang van zijn nering aan ziekte van vrouw en kinderen. Hij heeft een flinke betalingsachterstand van f. 1.184, daar staan slechts f. 327 aan activa tegenover, aanzienlijk minder dus dan bij Faus, zodat er na aftrek van de ambtelijke kosten niet veel overblijft voor de concurrente crediteuren. Ook hier W.A. Robertson uit Rotterdam als de belangrijkste gedupeerde, verder de pottenbakkers J. Crul uit Leur en Hilko Jager uit Gouda en de gebroeders Haubrich, een nieuw gevestigde groothandel in Keulse waren in Rotterdam. De winkelvoorraad is beschreven in termen van 'voor de ramen, op en onder de toonbank en op de boorden

langs de wanden' en is in hoge mate vergelijkbaar met die van Faus: veel fijn aardewerk, glaswerk, schilderijtjes en bestek. Ook hier een bescheiden rol voor de Keulse potten.

Pieter Korzilius, in 1811 in Baumbach geboren, en zijn vrouw Anna Lips komen in 1847 in de burgerlijke stand van Zierikzee voor met het overlijden van een vierjarig, in Baumbach geboren kind. Pieter wordt bij die gelegenheid fabrikant genoemd, zijn vrouw koopvrouw en het echtpaar woonde toen nog in Baumbach. In 1858 wordt in Zierikzee een zoon Karel geboren.

Korzilius, in 1879 failliet, had grote schulden, f. 3.637 in totaal tegenover een opbrengst van f. 487 bij publieke verkoop van zijn winkelvoorraad, huisraad en twee hondenkarren met honden die samen elf gulden opbrachten. De eigenaar, hij was al op leeftijd, noemt achteruitgang in zijn zaken als oorzaak. Ook zijn handel is minutieus geïnventariseerd, veel theegoed, karaffen, lakwerk, lampen, pottenbakkersgoed en wat kruiken. Ook hier weer Robertson als crediteur, de pottenbakker Hilko Jager in Gouda voor geleverde pannen, kannen, potten en schotels, J.H. Logemann uit Leur in verband met melktesten, vergieten en koekpotten, M.C. Schoon en enkele fabrikanten in Maastricht voor het porselein en het andere fijne goed. Al deze concurrente crediteuren moesten een schamel bedrag van f. 321 met elkaar delen.

Korzilius en zijn gezin hebben na dit gebeuren de stad verlaten. Pieter is in 1882 in IJsselmonde overleden, zijn kinderen verbleven in Rotterdam.

Ten slotte het winkeltje van Anton Hochwald, afkomstig uit Maroth in Pruisen en in 1877 in Zierikzee als koopman getrouwd. Zijn winkelvoorraad bestond uit koffie- en theegoed, lampen en paraplu's, maar was zo gering dat er voor de gezamenlijke crediteuren slechts f. 24,13 te verdelen viel. Ook Hochwald krabbelde weer op, hij is in 1916 als koopman in paraplu's in Zierikzee overleden.

96 —————
De aankomst van het
Keulsche schip van
Girmscheid wordt vanaf
1875 jaarlijks gemeld in
de Leeuwarder Courant,
7-6-1878

Het Keulse schip van M. Girmscheid zonen

Tussen 1875 en 1907 werd in krantenad-
vertenties elk jaar de komst in Leeuwarden
gemeld van het ‘Keulsche schip’ bij zijn
vaste aanlegplaats achter de Infirmerie, of-
wel het militaire hospitaal. De schippers
‘M.Girmscheid zonen’ brachten alle denk-
bare producten uit het Westerwald naar
Friesland: minerale wateren als Selters,
Fachinger of Apollinaris, Keuls aardewerk,
jeneverkruiken, bruine en blauwe inlegpot-
ten, oventegels voor bakkerijen, pijpaa-
de, molenstenen en eau de cologne. Matthias
Girmscheid (1796-1872), geboren in
Marienrachdorf als zoon van een landbou-
wer, werd schipper en koopman en had in
Nederland Leeuwarden als thuisbasis geko-
zen (afb. 96). Samen met zijn vrouw Anna
Maria Hofman voer hij op en neer naar
Duitsland, maar Leeuwarden was steeds de
plaats waarheen het echtpaar terugkeerde.
Girmscheid staat al in 1833 genoteerd in
het koopmansboek van Matthias Zervaas in
Zwolle als leverancier van Keuls aardewerk
en ‘Vreger’ (lees Frechener) schotels.

In Leeuwarden werden tussen 1829 en 1845
ook hun vijf zonen geboren. De twee oud-
ste, Peter en Johannes vertegenwoordigen
‘M. Girmscheid zonen’, hun broers werden
tabakspijpenmaker, sigarenmaker en pot-
tenfabrikant. De stad Leeuwarden kan niet
beschouwd worden als een plek waar zich
concentraties van Westerwalder kooplieden
ophielden, maar de al vroege aanwezigheid
van het echtpaar Pieter Fein en Elisabeth
Asman, afkomstig uit Niederahr in Nassau

mag in deze context niet onvermeld blijven.
Vanaf omstreeks 1840 dreven ze een aarde-
werk- en galanterieënwinkel in de stad op de
hoek van de Peperstraat die ook na het over-
lijden van Pieter in 1864 nog vele jaren door
de weduwe is voortgezet. Ze was gespeciali-
seerd in het fijnere genre.

In 1907 verscheen de laatste krantenad-
vertentie van het Keulse schip, uit Zwolle dit-
maal, de tweede stad die vrijwel jaarlijks
vanaf de ligplaats aan de Beestenmarkt werd
bevoorrad. Hoewel beide broers kinderrijke
gezinnen hadden, waren er geen opvolgers.
De enige gelijknamige zoon van Peter was
naar Rotterdam verhuisd, Johannes had al-
leen dochters.

Zowel Johan Theodor, de pijpenmaker, als
zijn broer Matthias, de jongste zoon van
Matthias sr. vestigde zich omstreeks 1870
in Höhr. Mogelijk is ook Matthias als pij-
penmaker begonnen, maar in 1884 begint
hij een pottenbakkerij, die dankzij een spe-
cialisatie in bijzondere bierpullen tot op de
dag van vandaag in Höhr succesvol is. Via
het internet zijn hiervan specimina te zien,
zoals ook via dit medium een zeer comple-
te stamboom van de familie Girmscheid ge-
raadpleegd kan worden. De pijpenmaker en
zijn broer Adam moeten te enigertijd naar
Amerika zijn geëmigreerd, omdat de gene-
alogische gegevens hun overlijden daar situ-
eren. Slechts enkele leden van deze familie
hebben zich blijvend in Nederland geves-
tigd. In Bolsward is in 1877 Maria Veronica
Girmscheid, een zus van Matthias sr. over-
leden: ze was getrouwd met de pottenkra-
mer Johann Haubrich. Haar kinderen zijn
in Bolsward gebleven.

Ten slotte de zoon van Peter Girmscheid, we
noemden hem al, in 1868 in Leeuwarden
geboren. Hij koos voor Rotterdam, waar
hij in 1894 trouwde met Johanna Maria
van der Werdt. Bij die gelegenheid was zijn
beroep schipper en zijn woonplaats nog
Leeuwarden. Zijn ouders woonden inmid-
dels in Sessenhausen, maar waren wel bei-
den bij het huwelijk aanwezig.

Later vinden we Peter Girmscheid jr. in de
Rotterdamse adresboeken vermeld als kof-
fiehuishouder in Katendrecht. Daarnaast
was hij actief met allerlei zaken, de scheep-

vaart betreffende. Zo was hij directeur van
een vennootschap voor aankoop en exploita-
tie van rijnschepen en beijverde hij zich voor
de oprichting van een school voor schip-
perskinderen in Millingen. Hij moet al deze
taken goed verricht hebben want in de la-
tere adresboeken en ook bij zijn overlijden
in 1924 wordt hij ‘expert’ genoemd zonder
nadere aanduiding waarin. Zijn zoon Peter
Benjamin, begonnen als kantoorbedien-
de, nam deze taken van hem over en werd
scheeps- en werktuigkundig expert.

Rotterdam 1850-1982

Bij onze verkenningen van de handelsactivi-
teiten van de Westerwalder kooplieden de-
den we al tal van steden en soms dorpen
aan. Rotterdam kwam daarbij soms zijde-
lings ter sprake, o.a. als de stad waar zich
aan de Rechter Rottekade een groepje aar-
dewerkhandelaren had geconcentreerd.
Maar Rotterdam heeft meer te bieden en
vormt een waardige afsluiting van dit hoofd-
stuk, temeer daar in deze stad drie van de
vier (groot)handelaren met redelijk suc-
ces en ook lang geopereerd hebben. Alleen
Alois Krummeich ging failliet, maar hij is de
meest boeiende van het gezelschap en daar-
om beginnen we met hem en zijn familie.

Krummeich

In Nederland is de naam Krum(m)eich
vooral verbonden met de bruine cilindri-
sche inmaak- of conservenpotten, afsluit-
baar met metalen of glazen deksels (afb. 97),
die even na 1900 in grote aantallen aan de
markt kwamen. Ze zijn gemaakt door de
firma Wilhelm Krumeich in Ransbach, ge-
sticht in 1845. In het bedrijvenoverzicht
in de genoemde publicatie Westerwälder
Gebrauchsgeschirr worden geen andere
Krum(m)eich-pottenbakkers genoemd. Dat
staat enigszins in contrast met de vele fami-
lies van die naam die al vroeg in de negen-
tiende eeuw in ons land rondzwerven als
pottenkramer, koopman of schipper. Zo is
Johannes Krummeich, koopman in potten,
een opmerkelijke verschijning die in 1814
in Franeker samen met Wobbeltje Ybes, met
zekerheid een Friezin, een dochter Christina
krijgt. Twee kinderen van het echtpaar

97 —————
Krumeich conservenpot
met sluiting, vanaf begin
twintigste eeuw,
h. 17 cm.

Theodorus Krummeich, venter, en Anna de
Vries werden in 1827 en 1829 in Den Haag
geboren. In Deventer noteerden we in 1858
het faillissement van Wilhelm Krumeich.

Na deze inleiding, bedoeld als een wat
bredere achtergrond, bepalen we ons tot
Rotterdam, waar omstreeks 1860 de rijns-
chipper Wilhelm Krummeich met vrouw
en kinderen domicilie kiest. Het gezin is af-
komstig uit Hillscheid, waar ook de kinde-
ren zijn geboren. Als Wilhelm in 1874 op
48-jarige leeftijd tijdens een reis in Vallendar
overlijdt, gaat de weduwe Maria Elisabeth
Gunter aan de slag. Ze ontwikkelt zich tot
een ambitieuze koopvrouw in minerale wa-
teren, pijpaa-
de, allerlei soorten kruiken en
Keuls blauwgoed, alles met ‘eigenvarende’
schepen naar Rotterdam gebracht, zoals we
in haar krantenadvertenties kunnen lezen.
Ze is gevestigd aan de Bierhaven. In 1878
wordt de opening van een nieuw magazijn
aan de Westzeedijk gemeld met een verras-
send aanbod van glas en porselein, alsme-
de van terracotta uit de gerenommeerde fa-
briek van Jan Hendrik Greven. Later horen

98 —————
Zoutvrije kruiken, tussen
1892 en 1908 in de
handel gebracht door
A.J. Krummeich uit
Rotterdam, herkenbaar
aan zijn merk AJK.
Rechts de kruik van de
firma Wijers uit
Dordrecht,
h. 34 cm.

99 —————
Detailopname van het
merk op de ankerkruiken
van Alois Krummeich

we hier niets meer over, zo min als over de terracottafabriek die in Höhr gestaan blijkt te hebben en vermoedelijk een zeer korte levensduur heeft gehad.²³

Maria Krummeich-Gunter had vijf zonen, van wie we summier enkele biografische data geven. Wilhelm Leopold en Peter Paul zijn in 1897 en 1899 in New York overleden. Laatstgenoemde was in 1885 aangesteld als generaal agent van de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart-Maatschappij. Hugo Franz koos voor Den Haag, waar hij een ijs- en mineraalwaterfabriek had. Hij ging in 1891 en 1909 failliet, nam het niet zo nauw met de wet en mengde volgens boze tongen zijn versnaperingen met water uit de Prinsengracht. Toch wist hij steeds te overleven, hoewel hij na zijn overlijden zijn vrouw met een insolvente boedel achterliet. Engelbert Jacob verbleef in Delft en Amsterdam en begon in 1907, inmiddels in een echtscheiding verwickeld, een 'burgerrestaurant' in Den Haag, waar voor 30 cent kon worden gedineerd. Hij is in 1921 in Baarn overleden.

En dan ten slotte Alois Johann, geboren in 1853 en de enige zoon die de aardewerkhan-

del van zijn moeder ondersteunt en deze na haar overlijden in 1899 van haar overneemt. Hij is dan inmiddels 46 jaar en trouwt eindelijk met Catharina Tack, met wie hij al twee dochters had. Alois liet in 1892, toen nog onder de vlag van zijn moeder, officieel een opmerkelijk handelsmerk deponeren voor zijn onschadelijke zoutvrije kruiken, herkenbaar aan een daarop aangebracht anker en zijn initialen AJK. Bij welke fabrikant in het Westerwald hij deze kruiken liet bakken en waarom zoutvrij minder schadelijk is dan het gewone fabricaat is vooralsnog niet duidelijk. In 1904 liet hij het merk opnieuw registreren.

Onze eigen steengoedcollectie bevat een je-neverkruik van de firma Wijers uit Dordrecht met dit merk en een conservenpot die veel lijkt op de algemene Krumeichpot, maar nu voorzien van een anker. Ook is er een cilindrisch kruikje met blauwe bloemversiering (afb. 98 en 99). Hij maakt er reclame mee in de kranten. Vooral na 1900 vinden we tal van advertenties waarin zijn assortiment wordt aangeprezen, verkrijgbaar in het pakhuis aan het Haringvliet. Naast Hollands pottenbakkersgoed is ook emaille een be-

Registratie van het merk van Krummeich

Uit de Nederlandsche Staatscourant van Dinsdag 1 november 1892, no. 257

4833

Rechtbank waar de aanteekening heeft plaats gehad: Rotterdam

Naam van den inzender: A.J. Krummeich te Rotterdam, handelende onder de Firma Weduwe Krummeich.

Soort der waren: Zoutvrij gebakken onschadelijke kruiken.

Dagteekening waaronder de aanteekening heeft plaats gehad: 3 October 1892

Beschrijving:

Het merk vertoont een anker, geplaatst in schuine richting, de lepels eenigszins hooger dan de stok. Ter zijde van de lepels, de ronding daarvan volgende, staan de letters: A.J.K., boven de afbeelding staat: DE ANKERKRUIK; onder de afbeelding: ALLEEN ECHTE ZOUTVRIJ GEBAKKEN ONSCHADELIJKE KRUIKEN. Gedeponoord. Het wordt aangebracht op de waar.

langrijk artikel, evenals pijpjaarde. Van glas en porselein of terracotta, waarmee zijn moeder in 1878 adverteerde, zijn geen nieuwe sporen gevonden. In 1908 blijkt koopman Alois failliet en hij zou volgens de berichtgeving naar het buitenland zijn vertrokken. We kunnen slechts gissen naar de oorzaak. Zijn stadgenoten, de gebr. Haubrich die dezelfde handel dreven en nooit adverteerden hadden geen problemen (afb. 100). Alois kwam weer boven water, zijn pakhuisvoorraden werden geveild en we vinden hem en zijn tweede vrouw Josephina van Gerdinge in 1910 vermeld als logementhouders op het adres Houttuin. Alois is in 1913 overleden, 59 jaar oud, zijn vrouw vijf jaar later en hiermee is in Rotterdam de episode-Krummeich afgesloten. Een familie met communicatieve gaven- dit geldt ook voor broer Hugo in Den Haag die eveneens de publiciteit zocht - die met hun vele en gevarieerde krantenadvertenties ons een blik gegund heeft op hun bestaan en hun handel, waarin ze zakelijk gezien echter minder succesvol waren.

Fein/Marree

Vanaf ongeveer 1845 was Johann Fein de centrale figuur van het groepje Westerwalder aardewerkkooplieden, dat aan de Rechter Rottekade was neergestreken. In zijn huis was het een komen en gaan van seizoenwerkers uit zijn geboortestreek en in zijn buurt

verbleven meerdere collega's die er voor langere tijd of permanent hun intrek hadden genomen. Er werden veel kinderen geboren en aan de hand van de aangiften, waarbij altijd getuigen tegenwoordig zijn, kan een netwerk worden blootgelegd. Steeds terugkerende namen zijn Sauer, Kalb, Zöller, Muller, Volkmann en Lohr, om er enkele te noemen. Ook familieleden van Johann Fein, de twee broers Bernard en Heinrich, zijn

100

Na het faillissement van
A.J. Krummeich werd
zijn handelsvoorraad
verkocht, Rotterdamsch
Nieuwsblad 22-5-1908

Reclameschotel van
H.J. Marree en zoon,
de opvolgers van Johann
en Peter M. Fein in 'De
Pottenkelder' aan de
Rottekade in Rotterdam
vanaf 1922 tot 1982,
diam. 31 cm.

duidelijk aanwezig. Vóór 1900 hebben enkele van hen, o.a. Lohr en Sauer een winkel gehad waarmee ze in de adresboeken vermeld staan, maar het zijn geen blijvers. De groothandel van Johann Fein, pas in 1863 in het adresboek opgenomen, werd na zijn overlijden in vermoedelijk 1889 voortgezet door zijn zoon Peter Modest, in 1853 in Sessenhausen geboren. Krantenadvertenties ontbreken, zodat we niet weten of vader en zoon Fein naast het grof aardewerk nog andere aspiraties hebben gekoesterd. Maar er was wel een opvolger na het overlijden van Peter Modest in 1922 in de persoon van Hermanus Johannes Marree, geboren in Rotterdam in 1889. Zijn moeder Maria Catharina Massfeller was afkomstig van Hersbach, een verbinding met het Westerwald derhalve, die Hermanus mogelijk in contact gebracht heeft met Fein, bij wie hij als pakhuisknecht en straatventer is begonnen. Hermanus en zijn zoon Johannes Cornelis, geboren in 1913, hebben tot 1982 hun groothandel, markthandel en winkel in glas en keramische artikelen tot op hoge leeftijd gedreven, eerst aan de Rechter en vanaf 1971 aan de Linker Rottekade. Dat ze met hun tijd meegingen bewijzen enkele kleine advertenties uit 1940, waarin ze hun siervazen en sierbloempotten in moderne effen geglazuurde kleuren aanprijzen, naast

hun 'ouderwetsch' grof aardewerk, ook 'oud-hollandsch' genoemd, als perenpannen, kat-tenbakken, duivendrinkpotten, vuurtes-ten etc. en ook Keuls. Hermanus trad pas in 1972 uit de zaak, die bekend stond als De Pottenkelder. Een blijvende herinnering aan de onderneming is hun reclameschotel van Goudse makelij, gevonden op de Rotterdamse rommelmarkt (afb. 101).

Kutscheid/Koetschheim

Johannes Kutscheid (ook andere schrijfwijzen), in 1824 in Baumbach geboren, kwam via Oostburg in Zeeuws-Vlaanderen en Zierikzee in 1867 naar Rotterdam. In 1863 was hij, van beroep koopman, getrouwd met Johanna Verseput na het overlijden van Jannetje van Geel, de moeder van zijn kinderen, die in Oostburg waren geboren. Veel andere Kutscheid-naamdragers zijn in Nederland niet gevonden; in Zierikzee verbleef in dezelfde tijd het echtpaar Peter Kutscheid en Elisabeth Goldhausen. Ook Peter, vermoedelijk een broer, was koopman. Hoewel Johannes twee keer met een Zeeuwse was getrouwd, zien we bij enkele huwelijken van zijn kinderen in Rotterdam weer aansluiting bij het geboorteland. Niet verwonderlijk, want in hun nieuwe woonplaats verbleven tal van Westerwalders die de familie Kutscheid in hun kring konden op-

nemen. Johann is in 1882 overleden, maar zoon Albert Johann, in 1850 geboren en in 1873 getrouwd met Johannetta Auguste Zöller, een dochter van Jacob Zöller en Maria Fein, had ervaring genoeg om de winkel in de Tollensstraat te beheren. Hun zoon Johannes Jacobus, in 1875 in Delfshaven geboren, zette de aardewerkwinkel voort, eerst samen met zijn vader. Een van zijn broers begon een slagerij, een andere een winkeltje dat al gauw failliet ging.

Van A.J. Kutscheid zijn geen advertenties gevonden, maar we beschikken wel over enkele rekeningen van zijn inkopen aan Keuls goed bij de Ransbacher fabrikant George Phil. Gerhards uit de jaren 1902/1903 (afb. 102). Kutscheid bestelde margarinepotten in vier maten, 'vlakke' en 'hoge' potten in zeven of acht maten en ansjovispotten, meestal van drie of vier in de worp. Bij de hoge potten staat op een van de rekeningen aangetekend dat ze wat wijder en sterker zijn dan vroeger. De worpprijs bedroeg 22 of 23 cent. In een bijgevoegd epistel van 23 november 1903 gaat Gerhards in op enkele klachten van zijn cliënt. Die betreffen enige breuk en de maat van de 10-kans kruiken, die zouden te klein zijn, maar volgens Gerhards konden deze gemakkelijk 10, zelfs 11 liter bevatten: daarbij konden ze tijdens het scheepstransport toch niet kleiner geworden zijn? Albert Johann trok zich niet veel later uit de zaak terug, hij woonde nog even in Princenhage maar is in 1921 in Rotterdam overleden. Johannes Jacobus nam in 1911 een kloek besluit. Hij diende bij de koningin een verzoekschrift in om zijn achternaam te wijzigen in Koetschheim en onder deze naam vinden we hem in de adresboeken en advertenties vermeld als koopman in galanterieën, aardewerk en lampen; tegen 1920 was hij tevens actief als vertegenwoordiger van een luciferfabriek. Hij verhuisde van het Oude Noorden naar de Stationssingel en adverteerde veelvuldig met zijn lucifers, soms ook met zijn inmaakpotten. Johannes Jacobus Koetschheim is in 1942 in Overschie overleden, waarmee een einde kwam aan het vermoedelijk niet onsuccesvolle koopmanschap van drie generaties.

Fabrik und Lager in Steingutwaren.		Ransbach, den 7. Oktober 1902		1902
		Rechnung		
		für Herrn A. Kutscheid Rotterdam		
		von Georg Phil. Gerhards.		
G G Nr. 1	Zu haben an Herrn Kutscheid für 100 Stk. 10-kans kruiken	Hell.	Haben,	
	10-kans kruiken 1/2 1/4 1/6 1/8			
	20 22 24 25 26 27 28			
	10-kans kruiken 1/2 1/4 1/6 1/8			
	20 22 24 25 26 27 28			
	10-kans kruiken 1/2 1/4 1/6 1/8			
	20 22 24 25 26 27 28			
	Ansjoovis 1/2 1/4			
	27 28			
		57		
		575 x 23 = 132 25		
	2 1/2 Kant 5 Ma			
	26 26 52 1 1/2			
			18 25	
			193 27	
			5 73	
			198 54	
			4 37	
			203 17	

Haubrich

Van de vier Rotterdamse handelszaken met een Westerwaldachtergrond is die van de gebroeders Haubrich, jarenlang gevestigd op het adres Nieuwehaven 97, zonder twijfel de grootste geweest. Bij hun inschrijving bij de Kamer van Koophandel in 1921 noemen ze 1855 als hun stichtingsjaar. Dat leidt tot de vraag wie deze gebroeders waren.²⁴

Wanneer Anton en Peter Haubrich op 29 december 1902 een vennootschap voor hun handel in bovenlands aardewerk, kruiken en minerale wateren sluiten, geven ze aan dat ze een reeds bestaande zaak voortzetten. Anton (1861-1943) en Peter (1863-1943) zijn de zonen van Peter Haubrich en Maria Marzi, afkomstig uit Sessenhausen en Grenzau. (afb. 103). Peter sr. (1827-1890) is een van de initiatiefnemers, de broer die als zijn compagnon het meest in aanmerking komt is Johann (1825-1912). Deze was in

Rekening van George
Phil. Gerhards uit
Ransbach voor
A.J. Kutscheid in
Rotterdam, 7 okt. 1902.
De bestelling omvat
margarinepotten, lage en
hoge potten en
ansjovispotten, in totaal
575 worp tegen een
worpprijs van 23 cent

Het gezin van Peter Haubrich en zijn vrouw Maria Marzi met drie kinderen, waaronder de zoontjes Anton en Peter, de latere opvolgers in de aardewerkgroothandel, omstreeks 1870, Stadsarchief Rotterdam, inv. 1662

ieder geval in 1856 in Rotterdam aanwezig toen daar een dochter wordt geboren en hij woonde toen aan de Rechter Rottekade te midden van het groepje Westerwalder aardewerkkooplieden, zoals Johann Fein, die bij de aangifte aanwezig was. Volgende geboortes vinden echter in Brielle en Sessenhausen plaats, waarmee we het zicht op zijn aandeel wat uit het oog verliezen. Vanaf 1873 staan de Gebr. Haubrich vermeld in de Rotterdamse adresboeken. De Haubrichs beschikten in het laatste kwart van de negentiende eeuw al over enkele rijnschepen, die ze o.a. in Slikkerveer lieten bouwen, zoals 'De drie Gebroeders' in 1882, hetgeen de vraag oproept wie dan de derde broer was. Dat zou halfbroer Jacob (1854-1928) kunnen zijn uit het tweede huwelijk van hun vader; ook hij kwam naar Rotterdam, werkte als pakhuisknecht en is er altijd gebleven. De al genoemde vertegenwoordigers van de tweede generatie, Anton en Peter, zetten dus de kruikenhandel voort, die volgens de overlevering vooral gericht was op de Schiedamse jeneverindustrie. Peter trad al vóór 1920 uit

de vennootschap met zijn broer. Het waren dan ook Anton en later zijn zoon Peter Adolf, die tot 1967 de leiding had, die verantwoordelijk waren voor de bedrijfsvoering. Een jongere broer van Anton en Peter, Ernst Haubrich (1871-1946) had zich intussen tot reder en uitruster van schepen ontwikkeld. Hij liet transporten verzorgen met de Harold, de Excelsior en de Helios en vervoerde vooral steenkolen, hout en ijzererts. Het Amsterdams Scheepvaartmuseum kreeg vele dozen met documentatie ten geschenke uit familiebezit, die uitsluitend betrekking heeft op het doen en laten van bovengenoemde schepen. Ook het Rotterdamse Stadsarchief kreeg in 2012 de nodige dozen aangereikt, eveneens afkomstig uit de tak van Ernst Haubrich, waarin al evenmin informatie te vinden is over de handelsbetrekkingen met de leveranciers in Duitsland of de Nederlandse klanten van het steengoed. We missen deze gegevens node, temeer daar de Haubrichs nooit in de kranten hebben geadverteerd.²⁵ Uit het dossier van de Kamer van Koophandel komen we te weten dat er vanaf

1927 ook in glas en porselein werd gegrosierd. Tussen 1940 en 1952 waren ten gevolge van de oorlogsverwoestingen de zaken verplaatst naar Utrecht en Den Haag met filialen in Groningen en Deventer. Daarna vond terugkeer naar Rotterdam plaats naar de zesde etage van het Groothandelsgebouw op het Weena. Nadat er nog even met de firma Jonker uit Gouda was samengewerkt, werd het bedrijf in 1982 beëindigd.

Conclusie

De handel in Keulse waren heeft in de negentiende eeuw vele gezichten. Allereerst zijn er de pottenkramers die vooral op het platteland te voet met hun draagkorf langs de deuren gingen, niet zelden aangestuurd door landgenoten uit het Westerwald die zich semipermanent in Nederland gevestigd hadden en op en neer reisden om in te kopen in het thuisland. Vervolgens de winkeliers, overal in Nederland te vinden, wier assortiment allerm minst beperkt was tot het Keulse steengoed. Integendeel, ze verkochten alles waar vraag naar was, glas, kristal, Maastrichts en Engels aardewerk, pottenbakkersgoed, lampen en galanterieën, en ze onderscheidden zich hierin niet van veel van hun Hollandse collega's. Menigmaal was het succes niet blijvend, zoals blijkt uit de failliete boedels in Zierikzee en ook een belangrijk koopman als Matthias Zervaas in Zwolle, die de hele regio bediende met alle keramieksoorten, die hij van heinde en verre liet aanvoeren, strandde in 1841.

Enkele kooplieden met grotere schepen waren redelijk succesvol, zoals Matthias Girmscheid die vele jaren met het 'Keulsche schip' in Leeuwarden en Zwolle arriveerde en August Fuchs, die een halve eeuw met het schip *De Rijn en Amstel* Amsterdam bevoorraadde, waar hij een groothandel aan de Prinsengracht had gevestigd. De grootste vertegenwoordiger van deze groep is met afstand de Rotterdamse familie Haubrich die tussen 1850 en 1982 actief was in de kruikenhandel en als bevrachter van schepen. Daarbij hadden zij, anders dan Fuchs en Girmscheid, steeds geschikte opvolgers, die de continuïteit geduren-

Eijmbertus van Rooij (1851-1921) had naast zijn pottenbakkerij in Den Bosch een groothandel in steengoed, Prov. Noordbrabantsche Courant 1-9-1903

Gerhardus Andrée (1838-1935), pottenbakker aan de Vaart in Apeldoorn, had een 'Magazijn van Keulsch aardewerk', Apeldoornsche Courant 26-10-1878

de een lange periode konden waarborgen. Naast al deze kooplieden met wortels in het Westerwald waren er vooral in de grote steden tal van magazijnen gevestigd van geboren en getogen Nederlanders; ook het aandeel van immigranten uit bijvoorbeeld andere delen van Duitsland moet niet worden onderschat. Joseph Mitschke, Stephan Robitsch en Herman R. Teubner, allen afkomstig uit Bohemen, hadden magazijnen in Rotterdam, gespecialiseerd in het fijnere aardewerk. Voor het Keuls kon men in de negentiende eeuw in tal van winkels terecht, die doorgaans grof aardewerk verkochten, in combinatie met Delfts en Maastrichts. Ook de meeste pottenbakkers buiten de grote steden handelden in Keulse potten, anderszijds waren de Keulse kooplieden weer goede klanten van de pottenbakker (*afb. 104 en 105*).

Potten met firmanamen voor handel en bedrijf

108

Ansjovispot van 'Het Huis met de Luifel' op het adres Damrak 125, h. 20 cm.

De steengoed pot als verpakkingsmateriaal

Onze steengoedverzameling telt meer dan 150 potten, voorzien van de naam van de fabrikant die deze potten benutte voor verpakking of verzending of van de winkelier/grossier die een rol vervulde bij de distributie van de producten.

Het gaat vrijwel altijd om eetbare waren, hoewel er ook potten in gebruik waren voor chemicaliën, schoensmeer, bleekwater en zeep. We beperken ons tot vijf hoofdgroepen, te weten vis, met name ansjovis, mosterd, verduurzaamde levensmiddelen, sterke drank en boter/margarine. Aan de hand van onderzoek naar de bedrijven en de fabrikanten proberen we wat meer te weten te komen over het gebruik en de datering van de potten.

De steengoed pot is, althans in de door ons onderzochte categorieën nooit de enig mogelijke vorm van verpakking. Glas, blik en hout zijn belangrijke alternatieven die in de meeste gevallen van meer gewicht zijn geweest dan de Keulse pot, die eigenlijk nergens onmisbaar is maar soms toch wordt geprefereerd.

Verreweg de meeste potten zijn door de opdrachtgevers bij de Westerwalder kannenbakkers besteld met wie dankzij de vele handelscontacten intensief verkeer mogelijk was. Soms waren die verbindingen direct, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de inkoopboeken van de firma Bols, waarin voor de jaren 1888 en 1889 de aankoop van 'mingelskruiken' staat genoteerd bij Peter Jos. Korzilius in Baumbach. De oudste bestellingen bij Korzilius zouden van 1844 dateren, het ging toen nog om betrekkelijk geringe aantallen. Al eerder werden soms bij kruikenhandela-

ren tweedehands mineraalwaterkruiken ingekocht, die als verpakkingsmateriaal voor jenever konden worden hergebruikt. Glazen flessen, niet zelden voorzien van glasstempels met initialen of de volledige naam van de distillateur genoten de voorkeur van de meeste klanten.²⁶ Niettemin hebben vanaf ongeveer 1850 tal van distillateurs of wederverkopers opdracht gegeven tot het maken van 'Keulse' kruiken met hun firmanaam. Vondsten van misbaksels bij de pottenbakkerijen, o.a. gedaan door Heinz Nienhaus uit Bottrop van met name kruiken voor sterke drank getuigen van de uitgebreide Hollandse klantenkring.²⁷

106

Het rijke aanbod van de Amsterdamse viswinkels 'Het Huis met de Luifel' en A. van Laar, Alg. Handelsblad 19-2-1859

Twee ansjovispotten, waarvan één van het 'Huis met de Luifel', en een mosterdpotje ABB gevonden bij graafwerkzaamheden aan de Westerdoksdijk, Amsterdam dateren vóór 1834, h. 16 cm.

Vis, met name ansjovis

Steengoed potten, meestal cilindrisch zonder oren en door hun opschrift herkenbaar als ansjovispot, komen veelvuldig voor. Ze zijn, afgezien van een eenvoudige blauwe horizontale lijn, bijna nooit versierd, maar door de handgeschreven of gestempelde teksten die tal van spellingvarianten kennen toch aantrekkelijk (zie afb. 34). Een kleine groep, hier centraal gesteld, onderscheidt zich door de toegevoegde naam van de vishandelaar, vaak met plaatsnaam, soms ook met adres. Op een niet onaanzienlijk deel van deze potten-met-firmanaam ontbreekt echter de aanduiding van de vissoort. We noemen ze gemakshalve ansjovispotten, hoewel het inmiddels duidelijk is dat zeker ook andere vissoorten, met name haring, in stenen potten werden verkocht. Naast de typische ansjovispot waren er bij de visverkopers ook andere modellen in omloop, zonder aanwijzing van de inhoud. Uitzondering vormt een drietal cilindrische potten met het opschrift 'paling' (zie afb. 35).

Ter introductie belichten we enkele aspecten van de ansjovisvisserij. Reeds in de achttiende-eeuwse krantenadvertenties wordt beweerd dat ansjovis, evenals andere vissoorten als paling, Schoonhoofse zalm, kabeljauw en labberdaan dankzij zouten en inleggen naar Oost- en West-Indië kan worden verzonden. Naast 'inlandse' vangsten is er sprake van aanvoer uit Genua en Marseille. De handel

liep grotendeels via Amsterdam, waar opvallend veel mr. kuipers bij de vishandel betrokken waren. De ansjovis werd verkocht bij de ton, het anker of per honderd of tweehonderd stuks. Een ton bevatte ongeveer vier ankers of houten vaatjes, een anker 3600 à 4000 vissen.

Andere genoemde kleine verpakkingen zijn de stopfles, de flacon of 'de pot'. Vooral de laatste maakt nieuwsgierig: was hij van steen en hoe zag hij eruit?

Na 1800 concentreert de inlandse ansjovisvangst zich in twee gebieden, te weten de Oosterschelde met de befaamde Bergen op Zoomse ansjovis en de Zuiderzee met in de loop van de eeuw groeiende vissersvloeden in alle aanliggende steden en dorpen. De buitenlandse aanvoer wordt nog maar zelden genoemd.

De Amsterdamse viswinkels

Amsterdam telde al vroeg in de negentiende eeuw tal van vishandelaren, waaronder winkeliers die soms generaties lang beeldbepalend zouden zijn. De families Lotz, Jurriens, Van Laar en Saur zijn vertegenwoordigd met winkels in het centrum van de stad, op het Damrak, in de Kalverstraat en de Reguliersbreestraat. Ze adverteerden regelmatig in de kranten met hun rijke aanbod, dat behalve vis ook minerale wateren, kastanjes, sinaasappelen, limoensap en andere delicatessen omvatte. Niet zelden hadden

ze tevens een restaurant, een 'visch-of oestersalon'. Kortom, het waren publieksaantrekkelijke en gerenommeerde zaken (afb. 106). Van enkele van deze firma's zijn stenen potten gevonden waaronder de vroegst bekende representanten van het genre. Eén draagt de naam van het Huis met de Luifel: samen met een andere met alleen het opschrift 'anchovis', gevonden bij een opgraving van een stortlaag op de Westerdoksdijk en te dateren omstreeks 1834 (afb. 107). Het Huis met de Luifel was aanvankelijk gevestigd op het adres Damrak 78 en tussen 1852 en 1870 op nr. 125; dit laatste huisnummer staat geschreven op een iets latere pot (afb. 108). Eigenaren van de viswinkel waren Pieter Jurriens, C. Saur Hzn en D.N. Groh.

De familie Saur pretendeert al vanaf 1810 gevestigd te zijn met Erasmus Wilhelmus Saur als eerste firmant. Zijn zoon Henricus is zijn opvolger, daarna volgt Christiaan als eigenaar van de in de Reguliersbreestraat gevestigde winkel. Laatstgenoemde was ook nog enige tijd de baas van het Huis met de Luifel, maar deed hiervan in 1887 afstand ten gunste van Groh. Zowel van vader Henricus als van Christiaan, respectievelijk overleden in 1879 en 1928, komen met enige regelmaat potten voor, die met behulp van de biografische gegevens te dateren zijn (afb. 109). Het laatste krantenbericht over de winkel van Saur dateert van 1939,

toen inmiddels de volgende generatie met Christiaan jr. in de bedrijfsleiding was opgenomen. Vader en zoon hadden naast de viswinkel ook een bar en een oestersalon.

Van de familie Van Laar zijn er drie potten, gemerkt J.C. van Laar (1x) en wed. A. van Laar (2x). Ze wijken af van de standaard ansjovispot en kunnen ook voor andere vissoorten hebben gediend. De familie is te complex om hier en detail te beschrijven. Al in 1812 vinden we een krantenadvertentie van J. van Laar: hij verkoopt haring, zalm en ansjovis in het eerste huis van de Kalverstraat. Later is er Abraham van Laar,

Henricus Saur en zijn zoon Christiaan hadden een viswinkel in de Reguliersbreestraat. Hun namen staan op de potten, h. 17 cm.

Leden van de familie Van Laar hadden de gehele negentiende eeuw tot 1926 viswinkels, J.C. van Laar (middelste pot) tot 1895, h. 15 cm.

Carel B. Eijgenraam begon in 1842 met de vishandel in Dordrecht en had lange tijd een filiaal in Amsterdam

wiens weduwe Giertje van Asdonck in 1844 trouwt met Johan Christiaan van Laar, die we verantwoordelijk houden voor de eerstgenoemde pot. Hij komt voor tot 1895 met zijn vishandel, nog steeds in de Kalverstraat, en wordt opgevolgd door Dikker en Co. Bij de winkel was een restaurant gevestigd waar men opgemaakte schotels en prachtig wild kon nuttigen. De andere twee potten met daarop wed. A. van Laar kunnen niet aan genoemde Giertje van Asdonck worden toegerekend. Zij overleed niet lang na het sluiten van haar tweede huwelijk. Er is echter nog een Abraham van Laar, die in 1858 een vishandel op het Damrak overneemt. Zijn

weduwe Antje Elisabeth Arenspoot (1834-1910) beschouwen we als de naamgeefster en omdat de firmanaam is aangehouden na de overdracht aan haar zoon Abraham Jacobus zijn deze potten minder gemakkelijk te dateren. De zoon bleef tot ongeveer 1926 winkelier in vis, fruit en comestibles en ging rentenieren in Haarlem, waar hij in 1932 is overleden. In enkele krantenberichten wordt hij geëerd als oud-directeur van een vanouds gerenommeerde viswinkel en ook vanwege de vele publieke functies die hij daarnaast bekleedde (afb. 110).

Al in 1813 wordt in de kranten de viswinkel van J. Lotz genoemd, zoon van de wed. Jan Lotz in de Kalverstraat. Ook de leden van deze uitgebreide familie waren lastig te identificeren. Tot 1876 wordt de winkel met de firmanaam 'De wed. Lotz en zoon' – zoals die ook op een van onze potten te lezen valt – vermeld. In dat jaar stopt de laatste weduwe ermee en draagt delen van haar zaken over aan C.B. Eijgenraam, die nog ter sprake komt. Anna Hendrika Dinkelman (1816-1897) verloor haar echtgenoot Hendrik Lotz al in 1852. Ook haar schoonmoeder Rijkje Beukers was jarenlang weduwe na het overlijden van Israël Lotz in 1833. Meerdere vrouwen hebben dus bijgedragen aan de continuïteit van een als goed bekend staan-

de winkel. De pot, met mooi groot opschrift schrijven we toe aan de laatste weduwe en dateert dus van vóór 1876 (zie afb. 114).

Nieuwkomers in Amsterdam

Ter afsluiting van de verkenning van de oude Amsterdamse visverkopers noemen we drie nieuwkomers. Allereerst Carel Bartholomeus Eijgenraam (1815-1889), die al sinds 1842 in Dordrecht gevestigd was met een winkel in de Voorstraat, 'de Haagsche Haringpakkerij'. Later komt daar een filiaal in Amsterdam bij in de Paleisstraat. Na 1875 wordt er in de kranten veel geadverteerd, zowel met de Dordtse als de Amsterdamse winkel, met de laatste zelfs tot 1939. Er zijn de nodige steengoed potten van Eijgenraam (ook Eygenraam) bekend, steeds met Dordrecht als plaatsnaam. Onze collectie telt daarnaast één bijzonder exemplaar met vier plaatsnamen: Dordrecht, Amsterdam, Den Haag en Antwerpen, waarschijnlijk te dateren tussen 1875 en 1882, gelet op de krantenberichten. (afb. 111). Een pot met alleen de plaatsnaam Amsterdam is nog niet gevonden (afb. 112).

Als tweede noemen we Pieter Cornelis Klugt, geboren omstreeks 1864 in Breda en met zijn ouders naar Amsterdam verhuisd. Zowel Pieter als zijn vader Pieter Nicolaas drijft een vishandel met vooral haring. Pieter

Cornelis, wiens eerste krantenbericht van 1888 dateert, verplaatst in 1904 zijn haringpakkerij Neptunus van de Amsterdamse De Wittenstraat naar IJmuiden, waar hij tot omstreeks 1922 actief blijft. Klugt heeft behoorlijk wat potten nagelaten, zowel met als zonder oren in verschillende maten, allemaal uit de Amsterdamse periode (afb. 113). In die tijd werd er geadverteerd met haring in potten van twaalf stuks met statiegeld van vijftien cent voor een lege pot. Ook extra puike ansjovis werd voor f.2.40 franco thuisbezorgd – het is de tijd van de postwisselverkoop – en daarvoor kreeg de klant er 200, gelijkstaand aan 1/16de anker, al met al een 'verrassend Sint Nicolaascadeau'. Als laatste een potje van een tamelijk onbe-

113 *Pieter C. Klugt had vooral een haringhandel, mogelijk waren de potten daarvoor bestemd, h. 25 cm.*

114 *Potten van Amsterdamse viswinkels met de Wed. Lotz en de twee nieuwkomers Klugt en Backer, 1850-1910, h. 20 cm.*

Vishandel Eijgenraam had enige tijd vier vestigingen zoals ook op één van de potten geschreven staat, h. 20 cm.

kende, te weten Fred (Frederik Johannes) Backer en Co. Een koopman van die naam (er zijn er meer) trouwt in 1903 in Amsterdam. Hij is geboortig van Nijmegen. Hij moet de ansjovisspecialist van het gezelschap zijn geweest, we vonden hem in 1902 in die hoedanigheid genoemd door een groepje zakenlieden dat hem de leiding toevertrouwt van een project om de haringhandel te stimuleren. Voorts ontving hij een medaille voor zijn ansjovis op de Brusselse tentoonstelling van 1910. De pot met zijn naam en ansjovis (afb. 114) dateren we even na 1900.

De Zuiderzeevisserij

‘Bij Tessel wemelt de zee van ansjovis die bij ontelbare scholen boven het water uitspringen’

Negentiende-eeuwse kranten staan vol met berichten over de toenemende ansjovisvangsten op de Zuiderzee. Vermeld worden de aantallen hierbij betrokken schepen met de vissersplaatsen, de hoeveelheid vis, uitgedrukt in geld, vaten of ankers, de schommelende prijzen en de omvang van de handel in binnen-en buitenland, met name de koloniën. Tussen april en juni voer de vloot uit, men hoopte op gunstige wind en een vangst van duizenden visjes per schuit per nacht was geen uitzondering, zoals in het topjaar 1875,

waaruit bovenstaand citaat stamt. Tussen twee schepen werd een groot net gespannen, waarin niet zelden ook te kleine exemplaren verstrikt raakten, enkel geschikt als eendenvoer. Deze ‘moordkuil’, of ‘wonderkuil’ zoals het net genoemd werd, stond dan ook bij de critici in een kwade reuk.

Voor het verwerken, inleggen en zouten van al deze vis werden tal van bedrijven opgericht, o.a. in Enkhuizen, Lemmer en Stavoren en vooral in Monnickendam, waar de gebroeders David en Samuel Witmond naast andere ondernemers als Bloem, Van Heyst, Boerlage en Stam ieder hun eigen zouterij hadden en een vishandel. Van de beide Witmonds zijn de nodige potten bewaard, wellicht een gevolg van hun vele advertenties in het laatste kwart van de negentiende eeuw met het aanbod hun ‘Monnikendammer ansjovis’ na ontvangst van een postwissel naar de klant te verzenden, ook als sint nicolaascadeau. Anders dan de Amsterdamse viswinkels zijn ze geheel op de ansjovis gericht. Samuel Witmond is in 1898 overleden, zijn broer in 1893, maar met name de vishandel van David moet nog lang zijn voortgezet, aangezien er tot omstreeks 1930 nog incidenteel wordt geadverteerd. Het zwaartepunt van de berichtgeving ligt echter tussen 1885 en 1894, de periode waarin we ook de potten plaatsen (afb.

115
Van de broers Samuel en David Witmond uit Monnickendam zijn veel ansjovispotten bewaard. Eind negentiende eeuw, h. 23 cm.

115). Tot het Zuiderzeegebied behoren ook de ansjovispotten van Kruimer en Boor in Huizen en van vishandel Koelewijn in Baarn (afb. 116).

De weervisserij op de Oosterschelde

Bergse of Bergen op Zoomse ansjovis is vanouds een vermaard product, dat aftrek genoot in grote delen van Nederland en daarbuiten vanwege de hoge kwaliteit. Het werd warm aanbevolen in elke viswinkel, soms voorzien van gezondheidsclaims. Toch wordt er in de kranten veel minder over bericht dan over de Zuiderzeevangsten. De Bergse ansjovis wordt dan ook gevangen met een heel andere vorm van visserij, zonder een vloot van honderden schepen.

Het vangstgebied beperkte zich hoofdzakelijk tot de Oosterschelde. Visserij pachtten daar een stukje grond dat aan de oevers gespannen netten waarmee een fuik werd gecreëerd waar de ansjovis bij gunstig tij geacht werd in te zwemmen. Deze vangsttechniek, die op kleine schaal nog wordt beoefend, wordt de weervisserij genoemd.

Het aantal steengoed potten uit Bergen op Zoom is beperkt en ze dateren uit de late negentiende of vroege twintigste eeuw. Van de Bergen op Zoomsche Ansjo-vis Maatschappij ‘De Schelde’, opgericht in 1893 en in 1923

gefuseerd met een wijnhandel, zijn in onze verzameling vier potten aanwezig met iets van elkaar verschillende teksten, te dateren in de genoemde periode. Een wat jonger exemplaar is van de Gebr. Van Dort, die in 1916 een vennootschap sloten als oester- en ansjovishandelaren. In 1970 vond fusie plaats met Wylax in Woudrichem.

Als laatste een atypische pot van Magnée Trimbos met twee oren en een bloemdecoratie, meer een kleine inmaakpot. Wilhelm A.B.M. Magnée, afkomstig uit Bocholt, trouwde in 1869 in Bergen op Zoom met Wilhelmina Trimbos, vandaar de naam. Tussen 1898 en 1901 wordt er met ansjovis geadverteerd, in verzegelde potten met mand

116
Twee voorbeelden van potten van vishandelaren uit het gebied rond de Zuiderzee: Koelewijn uit Baarn en Kruimer en Boor uit Huizen, h. 19 cm.

117
De Bergen op Zoomse ansjovis was vanouds beroemd in het hele land. Van Dort is een jonge maatschappij, vanaf 1916, de beide andere potten van Maatschappij De Schelde en Magnée Trimbos zijn van omstreeks 1900, h. 20 cm.

of in vaatjes, flacons en per getal in potten. Maar de dertig jaar daarna wordt er uitsluitend over asperges bericht, totdat in 1931 de ansjovis weer onder de aandacht wordt gebracht met vermelding 'oudste adres van 1897'. We dateren de vermoedelijk zeldzame pot rond 1900 (afb. 117).

Terug naar de viswinkel: Utrecht, Rotterdam, Groningen, Den Haag

Niet alleen Amsterdam kende een concentratie vishandelaren, ook in een stad als Utrecht waren enkele winkels dicht in elkaars nabijheid gevestigd. Deze zijn met een vijftal potten van drie verschillende adressen in onze collectie vertegenwoordigd. Het zijn geen van alle typische ansjovispotten, maar eerder van het lage model boter- of margarinepot met twee oren. Gelet op de advertenties stonden andere vissoorten met name haring meer in het middelpunt.

Een oude Utrechtse zaak is die van Arnoldus van Broekhuizen op de Lijnmarkt, die vanaf omstreeks 1835 bestaan heeft. Arnoldus kwam uit Haarlem, waar zijn vader Arnoldus sr. al aan het begin van de negentiende eeuw een viswinkel had. Vader en zoon adverteerden vooral in de jaren veertig met vooral haring. Na het overlijden van de derde generatie in 1887 komen we de winkel niet meer

tegen. Op een van de potten staat het telefoonnummer 58, hetgeen wijst op een niet al te vroege datering. Ook vishandel Gebr. Engelman op de Vismarkt, gedreven door Cornelis Johannes (Kees) Engelman was vermaard, al was het maar omdat de dichter Jan Engelman, beroemd vanwege de gedichten 'Vera Janacopoulos' en 'En Rade', eertijds behorend tot de culturele bagage van iedere middelbare scholier, hier als zoon van Kees in 1900 werd geboren.²⁸ De advertenties van de winkel dateren vooral van na 1910, met 'haring afgehaald drie cent, thuisbezorgd vijf cent', maar al eerder wordt het adres vermeld als depot van Russische kaviaar. Kees Engelman overleed in 1922, de zaak is voortgezet door zijn zoon Albert.

Eveneens op de Vismarkt bevond zich de winkel van Joh. Hendrikus Coenders (1857-1932). Zijn naam staat in mooi schuinschrift op een pot, met de toevoeging 'wed. Reinke'. Dat blijkt zijn moeder te zijn, Antonia de Beer geheten, die na het overlijden van haar echtgenoot Hendrikus Koenders (met Kl!) hertrouwde met Herman J. Reinke. Gezien het overlijden van Antonia in 1891 dateren we de pot tussen 1880 en 1890 (afb. 118).

In Rotterdam vierde in 1927 viswinkel wed. J.F. Hasenkamp aan de Vissersdijk haar

honderdjarig jubileum. De initiatiefnemer, Johannes Franciscus Hasenkamp, afkomstig uit Duitsland, overleed al in 1854 en zijn zaak werd voortgezet onder de naam van de weduwe Klasina Maria van den Doorn. Na haar dood in 1873 komt de volgende generatie in beeld, de gebroeders Hageraats. Zij hadden bij de viswinkel ook een befaamd restaurant. Er zijn verscheidene potten bewaard die gelet op de lange levensduur van de winkel minder exact te dateren zijn. Na het bombardement van 1940 vond verhuizing plaats naar de West-Kruiskade (afb. 119 en 120).

118 Drie gerenommeerde viswinkels in Utrecht: Arnoldus van Broekhuizen, Gebr. Engelman (2x), en Joh. Coenders, even voor of net na 1900, h. 12 cm.

119 De winkel van Hasenkamp was een aantrekkelijke Rotterdamse zaak op de Vissersdijk (Stadsarchief Rotterdam)

120 Twee verschillende potten van J. Hasenkamp uit Rotterdam, een winkel die lang bestaan heeft, h. 17,5 cm.

Adrianus Waterreus uit Scheveningen nam in 1818 in Rotterdam een al bestaande haring-en vischpakkery over die gelegen was op het West-Nieuwland. Na het overlijden van zijn zoon Marcus werd in 1858 een vennootschap gesloten tussen Cornelia Waterreus, een dochter van Marcus en Petrus J. van der Waart. Vooral in de begintijd van hun samenwerking laten ze van zich horen als bijvoorbeeld de Vlaardingse haringjagers verse vis aan wal hebben gebracht. Boven hun winkel was het restaurant Diligentia gevestigd. Later, in 1917, vinden we de firma aangesloten bij de Reedersvereniging voor de Nederlandsche Haringvisserij, waarvan vooral Vlaardingse groothandelaren, die nog aan bod komen, deel uitmaakten. Na 1920 vond overname plaats door A. Smit en zonen (afb. 121).

121 Zeldzame pot van Waterreus en Van der Waart, Rotterdam, h. 17,5 cm.

Speciale aandacht: vishandel Hoek

Drie ansjovispotten verwijzen naar een vishandel in Den Haag met leden van de familie Hoek. De verschillende opschriften noemen een wed. J. Hoek en een wed. Z. Hoek, allebei met zonen. Wie zijn zij? Al op 18 maart 1810 wordt in de 's Gravenhaagsche Courant het overlijden gemeld van Johannes Hoek, viskoper, 35 jaar en drie maanden oud aan de gevolgen van een zenuwberoerte. De weduwe Maria Jacoba Grootveldt, moeder van vier minderjarige kinderen, continueert de visnegotie. Ze adverteert met regelmaat in de krant met haar handel in haring en zoutevisch, gevestigd op het adres Langegracht 511 (afb. 122). Ze heeft een goed beklante zaak en ze beklagt zich in 1821 dat verachtelijke lieden onder haar naam vis aan de man brengen. In 1827 draagt ze haar negotie over aan haar zonen Petrus Jacobus en Leendert Adrianus, 25 en 22 jaar oud en net getrouwd. De firmanaam wordt wed. J. Hoek en zonen en blijft ook na het overlijden van de weduwe in 1834 gehandhaafd. Ze was zestig jaar oud.

In 1859 vindt openbare verkoping plaats van de haringpakkerij, vanouds genaamd De Hollandsche Vischhoeker en verhuist de viswinkel naar Gedempte Gracht 233. En er is een nieuwe eigenaar in de persoon van Willem Hoek, zoon van Zacharius Hoek uit Noordwijk-Binnen en daar in 1837 geboren, waarmee we kennis maken met de familie van de tweede weduwe. Zacharius Hoek (1799-1852) is een zoon van Dirk Hoek, in 1846 op 75-jarige leeftijd in Noordwijk overleden, en een broer van Johannes Hoek, de jong gestorven echtgenoot van Maria Grootveldt. Zacharius overleed in 1852 aan de gevolgen van een leverziekte. Zijn nog jonge weduwe Clasina van met zeven kinderen en hertrouwde in 1857 met een bloemenkweker. In datzelfde jaar sloot ze een vennootschap met drie van haar zonen: Dirk, Jacob en Willem. Met Dirk, de oudste, werd de vishandel in Noordwijk voortgezet. Willem, we noemden hem al, ging naar Den Haag naar de winkel van de wed. J. Hoek, waar Leendert Adrianus de baas was, maar die deed afstand van de zaak en ging rentenieren. Willem trad bij die gelegenheid uit de pas gesloten vennootschap. De derde zoon Jacob werd naar Rotterdam gestuurd, waar hij tot aan zijn overlijden in 1885 de zaken behartigde voor de firma de wed. Z. Hoek en zonen. Hij was met zijn 'Haagsche haring- en vischpakkerij' gevestigd in het Huis met de Hoofden in de Hoofdsteeg. Na zijn sterfjaar komt de firma wed. Z. Hoek in de Rotterdamse adresboeken niet meer voor. De pot, met tekst in wat onbeholpen schuinschrift, kan gedateerd worden tussen 1857 en 1885.

Intussen beheerde Willem Hoek de Haagse winkel. Hij moet dat zeer goed gedaan hebben want in de loop der jaren komen er meer filialen bij en nieuwe specialisaties in comestibles, wild en fruit. De firma wed. J. Hoek en zonen - de oude naam is altijd in ere gehouden - wordt tot 1918 in de Haagse adresboeken vermeld, de laatste jaren op het adres Vos in Tuinstraat 2. In dat jaar overlijdt Willem Hoek op tachtigjarige leeftijd. Zijn zoon Zacharias, die dan de leiding heeft, verhuist naar Wassenaar. De ansjovispot met de firmanaam wed. J. Hoek is dus minder gemakkelijk te dateren gezien de bedrijfsduur van meer dan een eeuw, maar we schatten hem toch zeker van vóór 1900. De derde, nog niet genoemde pot met het opschrift J.Z. Hoek Lzoon laat zich wat beter in de tijd plaatsen. Johannes Zacharius Hoek (1834-1895) is een zoon van de eerder genoemde Leendert Adrianus en is dus een kleinzoon van Maria Grootveldt. Hij was tussen 1856 en 1895 als vishandelaar gevestigd op de Groenmarkt. Zijn weduwe en zijn gelijknamige zoon hebben zorg gedragen voor continuïteit op het adres Riviervismarkt 3. De ansjovispot kan, gezien de toevoeging Lzoon, aan de vader worden toegekend (afb. 123).

Hoe ten slotte verging het zoon Dirk in Noordwijk? Hij combineerde de vishandel met de bloemenkwekerij van zijn stiefvader, maar ging in 1871 failliet. Daarop is ook hij naar Den Haag vertrokken waar in de Piet Heinstraat een nieuwe start is gemaakt. Na zijn overlijden in 1893 hebben zijn weduwe en vanaf 1902 zijn drie dochters en zoon, die hiertoe een vennootschap sloten, de winkel nog vele decennia voortgezet. De familie Hoek, dat zal inmiddels duidelijk zijn, is te complex om hier verder te beschrijven. Al in de negentiende eeuw treffen we in krantenadvertenties vishandelaren Hoek in Amsterdam, Utrecht en Arnhem en ook nu zijn er, verspreid over het land nog meerdere vishandelaren Hoek actief. Ook in Noordwijk-Binnen is nog steeds een viswinkel gevestigd, die onder leiding staat van Frans Hoek.

Ook buiten de Randstad waren er al vroeg in de negentiende eeuw viswinkels te vinden die via advertenties van zich laten horen. Twee ansjovispotten, de ene van M.J. Boss (zonder plaatsnaam) en de andere van J.J. Ensing kunnen toegekend worden aan viswinkels in Groningen-stad.

Jan Harm Boss (1804-1870), zoon van een commissionair, adverteert o.a. in 1835 en 1837 met zijn winkel in de Guldenstraat, waarin allerlei delicatessen te koop zijn: zalm, haring, fruit, minerale wateren, bier en andere alcoholica. Zijn zoon is Mattheus Johannes, in 1856 geboren uit zijn tweede huwelijk en de opvolger in de zaak. Mattheus zette zich daarnaast in voor de Vereniging ter Bevordering van de Zoetwatervisserij, o.a. door het kweken van edelkarpers in zijn

aquarium en deze uit te zetten in de natuur. In 1910 is hij overleden. Hoewel hij een gelijknamige zoon had, moet de pot uit zijn periode dateren, dus van omstreeks 1900. Junior was handelaar in kruidenierswaren. De tweede, eenvoudige pot is van Jan Jans Ensing, in 1797 in Amsterdam geboren waar zijn vader, een in Hoogezand geboren Groninger, al in 1800 op de Haarlemmerdijk een oester-en zalmwinkel dreef. Ongeveer twintig jaar later verhuisde het gezin naar Groningen waar zowel vader Jan, overleden in 1833, als zijn beide zonen Jan jr. en Hinderik (1798-1861) op de Markt een of meer viswinkels hadden, welvoorzien van haring, Maassluisse zoutevis, Schoonhoofse zalm en Bergen op Zoomse ansjovis. Later wordt het adres Oude Ebbingestraat. Na het overlijden van Jan Ensing junior,

122 _____
Wed. J. Hoek en zonen, Den Haag, beveelt zich aan met de te verwachten Vlaardingsche jaagharing, Nieuwe Rotterdamsche Courant 19-6-1858

123 _____
Drie ansjovispotten van viswinkels Hoek. Links J.Z. Hoek Lzn, midden Wed. J. Hoek en zonen, beide Den Haag, rechts Wed. Z. Hoek en zonen, Rotterdam, h. 20 cm.

124 _____
Twee viswinkels uit
Groningen-stad: M.J.
Boss en J.J. Ensing,
h. 19,5 cm.

125 _____
Van Pieter Hendrik van
Abshoven, een Vlaar-
dingse ondernemer zijn
veel verschillende potten
bewaard, h. 18 cm.

aan wie we de pot toeschrijven, in 1867, is de zaak nog even voortgezet door zijn ongehuwde dochter Grietje. Zij is echter twee jaar later verwikkeld in een faillissement. Grietje is in 1895 als 'handelsagente' overleden, 71 jaar oud (afb. 124).

De Vlaardingse elite

De genoemde viswinkels berichtten via advertenties meermalen de aankomst van de nieuwe haring, die niet zelden was aangebracht door de Vlaardingse haringjagers, de

eerste, de tweede en volgende. Vlaardingen beschikte vanouds over een beroemde vissersvloot en zowel het Visserijmuseum in deze stad als de publicaties over dit onderwerp houden de herinnering levend. In 2002 werden ten behoeve van een tentoonstelling in het museum een aantal potten met Vlaardingse firmanamen bijeengebracht, beschreven door Ingena Vellekoop.²⁹ Ze zijn verbonden met enkele grotere kooplieden die tevens reder waren van met name schepen voor de haringvangst en daarnaast soms een kuiperij, een taanderij, een zout-handel en een visverwerkingsbedrijf hadden. Ze behoorden tot de elite van de stad.

Vanaf 1885 adverteert Pieter Hendrik van Abshoven (1857-1911) met de nieuwe Hollandse vangersharing die de liefhebber per postwissel kan bestellen. Zijn onderneming, die ook een rederij omvat gaat 'Haring- en vischpakkerij Flevo' heten, zoals ook op een van de bewaarde potten staat geschreven, samen met het woord 'anschovis'. Naast haring werd namelijk ook ansjovis aangeboden, zowel de Bergse als de Monnikendammer in potten van 100 stuks, 'gewoon' of 'gesorteerd', waarvoor 'referen-

tiën uit de fijnste families' als aanbeveling dienden. De Bergse variant was in het algemeen iets duurder. De andere potten van Van Abshoven, ze zijn niet zeldzaam, lijken van iets later datum, ze zijn sober, meestal zonder blauw, met gestempelde opschriften en vaak met twee oren (afb. 125). Ook na het betreurde overlijden van de directeur - de vlag hing halfstok - is de firma tot aan de Tweede Wereldoorlog voortgezet.

De andere naamgevers van de potten zijn Jan Schippers, R. Ommering, A. Hoogendijk en Warmelo en Van der Drift, alle vier met één exemplaar vertegenwoordigd (afb. 126). Jan Schippers (1869-1912) was o.a. directeur van de 'Hollandsche Zeevisscherij' en als commissionair belast met de groothandel in haring en andere verse zeevis, waarvoor hij tevens veel promotiewerk heeft verricht. Rokus Ommering (1849-1911) was vishandelaar, reder en kuiper. De grote pot met opstaande rand en in schuinschrift aangebrachte tekst van Ary Hoogendijk Jzn is onbetwist de fraaiste van deze groep. Ary was een telg uit een familie die zich al heel lang bezig hield met de rederij en de vishandel. Hij was de oprichter van de 'Doggermaatschappij tot uitoefening van de zeevisscherij', daarnaast had hij ook nog een handel in wijnen, port en zuidvruchten. De Handelsmaatschappij van Warmelo en Van der Drift ten slotte was tot 2012 gevestigd aan de Westhavenkade in Vlaardingen en is thans in samenwerking met andere ondernemers gevestigd in Katwijk. Hun specialiteiten waren de vangst

en verwerking van haring en de zouthandel. Als jaar van oprichting wordt 1820 genoemd.

Tot besluit

Dat Keulse potten voor ansjovis lang in gebruik zijn geweest bewijzen krantenberichten uit 1941. In dat oorlogsjaar werden er maximumprijzen voor allerlei levensmiddelen vastgesteld door de 'gemachtigde van de prijzen'. Voor ansjovis werden drie standaardverpakkingen voorgeschreven, de flacon, die 10 tot 40 stuks kon bevatten, de Keulse pot, waarin 100 stuks (prijs f.3.60) en blikken tot 4 kg. netto. Na de afsluiting van de Zuiderzee verplaatste de visserij zich richting Waddenzee, ook al werd er in de Zuiderzee nog wel gevisst. Maar al met al was het een aflopende zaak.

Mosterd

Steengoed lijkt, anders dan glas, niet de meest aangewezen verpakking voor mosterd, gelet op de betrekkelijk geringe verscheidenheid binnen deze categorie. Een Keulse mosterdpot is veel zeldzamer dan een ansjovispot, die ook dikwijls voorkomt zonder firmanaam, wat bij mosterd niet gebruikelijk is. Dat neemt niet weg dat de mosterdbereiding een eeuwenlange traditie kent en vooral als huisindustrie is beoefend, vaak als onderdeel van een grutterij, kruidenierszaak of boekweitmalerij.

In de oudere advertenties worden soms complete inventarissen aangeboden: een molen,

126 _____
Schippers, Ommering,
Hoogendijk en Warmelo
& Van der Drift waren
vooraanstaande
vishandelaren en reders
in Vlaardingen,
h. 26 cm.

127 *Mostermaker Cornelis Schilders was in Rotterdam actief in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Van hem zijn flink wat potten in verschillende uitvoeringen bewaard, h. 19 cm.*

wrijf- of maalstenen, kuipen, mosterdzaad, potten en flesjes. J.C. van Dungen, 'fabrikant in bloem van mostaard' te Rotterdam bijvoorbeeld bood in 1822 maar liefst tien-duizend 'ledige mostaardflesjes' van wit glas aan samen met een gratis recept voor het maken van mosterd. Aanvankelijk werd vooral het Engelse zaad geroemd, terwijl de zogenoemde 'bloem van mosterd' als de beste kwaliteit gold, minder aan bederf onderhevig, minder nat dan de eveneens gerenommeerde Zaandammer mosterd en derhalve geschikt voor de export

naar de koloniën. Het aantal kleine malerijtjes dat zich in de negentiende eeuw met het maken van mosterd belaste is legio en verspreid over stad en land. Advertenties zijn schaars in deze periode, zoals die van de Gebr. Joseph en Albert Tresfon in Rotterdam, die in 1809 door de Haarlemse Maatschappij met acht dukaten werden beloond 'voor het maken van blom van mostert, evenarende de buitenlandse'. De Tresfons hadden tevens een 'chocolaadfabriek' en een handel in split-erwten, waarmee de veelzijdigheid en tegelijk de kleinschaligheid is geïllustreerd.

Rotterdam

In het laatste kwart van de eeuw verandert het beeld. Er komt schaalvergroting op gang en daarmee een toename van adverteerders. Een mooi voorbeeld hiervan is de Rotterdammer Cornelis Schilders (1849-1919) met zijn Zaandammer mosterdfabriek. Hoewel de firma naar eigen zeggen al vanaf 1825 bestaat, mogelijk al met drie generaties aan het hoofd, in ieder geval met vader Aldert (1815-1867), wordt er pas in 1886 geadverteerd. We noemen Schilders omdat er van hem flink wat steengoed pot-

ten bekend zijn, die uit dezelfde tijd dateren en evenals de advertenties een uiting zijn van nieuw ondernemerschap. De potten, waarvan verschillende uitvoeringen in omloop zijn, vermelden de naam van de fabrikant, zijn product, woonadres en stichtingsjaar (*afb. 127*). In 1903 werd de fabriek verplaatst van het adres Heerenstraat 21 naar de Koornstraat 1, hoek Goudsesingel (*afb. 128*). De stroom mosterd-potten gaat door en behalve het nieuwe adres is er ook een nieuwe eigenaar: Cornelis Vissers, die op hetzelfde tijdstip een

vergunning van de gemeente krijgt om een gasmotor te plaatsen op de nieuwe locatie. Vissers (1863-1953) is afkomstig uit Tiel waar hij als fruitteler werkzaam was. Hij verbleef al enige tijd in Rotterdam waar vanaf 1893 kinderen zijn geboren. In het adresboek staat hij voor het eerst in 1898 'in mosterd en azijn' vermeld in de Lange Baanstraat, waar eertijds de nog niet genoemde mosterdmakerij van J. Meenenbreuker was gehuisvest. Tot 1918 komt Vissers voor in de adresboeken als mosterdmaker, daarna handelt hij in peulvruchten of wordt niet meer genoemd. Alleen in 1910/1911 heeft hij een tijdje in de kranten geadverteerd, met de steeds terugkerende tekst 'Vraagt Vissers mosterd'. Ondanks de betrekkelijk korte periode waarin Vissers in de mosterd werkzaam was, zijn de potten met zijn naam en adres niet zeldzaam. Ze lijken sprekend op die van zijn voorganger; er is een duidelijke continuïteit, ook door de vermelding van het stichtingsjaar 1825, en ze zijn gemakkelijk te dateren tussen 1902 en 1918 (afb. 129).

Een ander Rotterdams bedrijf, met de firmanaam wed. H. Breder, had een heel wat langere levensduur. Zelf houden ze 1858 als beginpunt aan, het jaar waarin Hermann Heinrich Breder, afkomstig uit Duitsland, de mosterdfabriek heeft gesticht. Hij overleed in 1864, zijn weduwe en naamgeefster van de firma Amalia Gilles tien jaar later. Het familiebedrijf stond vele jaren onder leiding van schoonzoon Leendert van Kleef en later diens zonen. Vanaf 1889 wordt er geadverteerd met 'de alleen echte Dusseldorfer mosterd' (afb. 130). Deze variant, die pas vanaf 1840 wordt genoemd had de reputatie kruidig en pikant te zijn en vooral gezond. Ook Cornelis Schilders voegde deze soort toe aan zijn assortiment.

De stoomfabriek van Breder, later Elektrische Mosterdfabriek, was gevestigd op het adres Oppert 32 en vanaf 1926 in de Raampoortstraat. De steengoed potten, vrijwel altijd met twee oren, die het oudste adres vermelden zouden dus van vóór 1926 moeten zijn. Ze zijn niet zeldzaam (afb. 131

en 132). In 1958 werd ter gelegenheid van het honderdjarig jubileum het gedenkboekje 'Op breder wiekslag' samengesteld.³⁰ In 1973 vond verhuizing naar Schiedam plaats, waarna in 1989 het faillissement werd uitgesproken.

Amsterdam, Utrecht, Deventer

In Amsterdam doet vanaf 1873 Bernardus Cornelis Johannes Lievegoed van zich spreken als een moderne mosterdfabrikant met een stoommachine. Hij prijst zijn 'Dusseldorfer vleeschmosterd' aan, en een tweede soort 'Industria' of 'vischmosterd'. Hij neemt deel aan enkele tentoonstellingen, o.a. in 1883. In een beoordelingsverslag lezen we hoe Lievegoed in 1871 een kleine malerij had overgenomen die toen nog met twee wrijfstenen werkte, en er thans in geslaagd is duurzame mosterd te maken.

Van Lievegoed, die meestal glazen flacons als verpakking gebruikte, zijn ook steengoed potten bekend (afb. 133). In 1901 sloot hij

een vennootschap met zijn zoon Bernardus Antonius voor de handel in mosterd, krijt en aanverwante zaken zoals het malen van specerijen onder de firmanaam B.C.J. Lievegoed en zoon. Deze firmanaam staat niet op onze Keulse pot vermeld, die zou dus van vóór 1901 kunnen dateren, maar zeker is dat niet. Vooral na 1910 wordt vaker geadverteerd: 'Wat is een vischdiner met Lievegoeds mosterd? Je dat!!'. Later heet de fabriek De Houuttuinen. Direct na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog laat men weten dat mosterd en specerijen weer verkrijgbaar zijn, maar al spoedig stopt de berichtgeving.

Ook in Utrecht vond aan de Nieuwekade modernisering plaats toen de gebroeders Gerrit en Anton van Rijn zich over een klein fabriekje ontfermden en daarin in 1880 een stoommachine lieten plaatsen. 'Van Rijns mosterd' werd en bleef een begrip, ook toen na 1893 anderen de leiding overnamen, eerst J.G. Portegies en vanaf 1904 H. de Vos en zonen.

Van Van Rijn zijn vooral glazen potjes bekend, in de oorlog was er schaarste en in de kranten van 1942 werd het publiek herhaaldelijk gesommeerd de potten in te leveren op straffe van staking van de leverantie (afb. 134). Onze verzameling kent slechts één stenen pot met daarop 'Van Rijn's mosterd, echt de beste', een reclameslogan waarmee de firma zichzelf met name tussen 1920 en 1945 aanprijst. De niet al te fraaie pot

132

Mosterdpot firma wed.
H. Breder, h. 16 cm.

plaatsen we daarom ergens in het interbellum (afb. 133). Tot 1966 kon Van Rijn zich zelfstandig handhaven, daarna volgde fusie met de Amsterdamse bedrijven J.F. Tack en Luycks. Drie andere Utrechtse mosterdpotten van J. W. van Haagen, waarvan twee met de afbeelding van een leeuwje, konden we niet toeschrijven aan een mosterdfabriek. Naar alle waarschijnlijkheid behoren ze tot het winkelaanbod van Jacobus Wilhelmus van Haagen (1815-1873), eigenaar van een kruidenierswinkel annex stoomkoffiebranderij aan de Oude Gracht. De zaak dateert van 1840, heeft meer dan honderd jaar bestaan, en is in 1949 geliquideerd. De mosterdpotten, zeker die met het leeuwje, zijn

133

Lievegoed (Amsterdam)
en Van Rijn (Utrecht)
transformeerden eind
19de eeuw kleine
mosterdmalerijen tot
moderne bedrijven,
h. 16 cm.

niet zeldzaam, we dateren ze begin twintigste eeuw (afb. 135).

Een fraaie pot van W. Paalman, bestemd voor 'mostaard' is zeker van vóór 1900 (afb. 136). Willem Paalman, geboren in 1817 in Deventer is winkelier van beroep en bij zijn huwelijk in 1843 met Wendelina Sarink grutter, hetgeen goed aansluit bij de bovengeschetste wijze waarop in die tijd de mosterdbereiding werd beoefend. Willem overleed in 1877 en zijn zoon Reinier plaatste in 1881 meteen een gasmotor en begon met krantenadvertenties: 'Paalmans mosterd is de beste, munt uit door krachtige, lekkere smaak'. Ze werd geleverd in hermetisch gesloten flacons. Mogelijk dateren de twee potten met de naam van de vader nog van vóór de periode-Reinier, die niet lang geduurd heeft, want in 1894 wordt de fabriek, die De Vliet heette, verhuurd aan Johannes Golbach, geboren in Tubbergen en van beroep winkelbediende. In 1897 wordt hij eigenaar.

Van Golbach zijn eveneens stenen potten bekend, minder fraai dan die van zijn voorganger en een stuk later te dateren. De Golbachs vormen in de twintigste eeuw een ware dynastie, aanvankelijk gevestigd in de Smedenstraat, tot 1966 in de Walstraat en tot 1970 op het industrieterrein. Behalve in mosterd was Golbach ook gespecialiseerd in specerijen 'sedert 1848'. Merkwaardigerwijs dateren de advertenties uit de Tweede Wereldoorlog.

Drie twintigste-eeuwse firma's: Lion, Luycks en De Marne

Simon Lion, in 1838 in Steenbergse geboren en in 1870 getrouwd met Sophia Hartog Philip, begint zijn loopbaan in de mosterd in 1897 in de Rotterdamse Drievriendenstraat als hoofdagente van het depot van de Antwerpse mosterdfabriek De Sleutel. Al spoedig neemt hij zelf de fabricage ter hand en na zijn overlijden in 1906 vinden we de firma van de wed. S. Lion, in mosterd, azijn en brandspiritus gevestigd op de Goudse singel. Ze werkt samen met haar zoon Willem Frederik en schoonzoon David de Jong, getrouwd met dochter Hesselina.

In 1930 wordt NV Lion's mosterdfabriek en delicatessenhandel verplaatst naar Schiedam en vijf jaar later failliet verklaard. In diezelfde tijd en op dezelfde wijze komt er ook een einde aan de inmiddels in Voorburg gevestigde zaak van de schoonzoon, de firma D. de Jong-Lion. Beide verwante bedrijven hebben potten nagelaten, waaronder twee flinke exemplaren van respectievelijk twee en vijf liter inhoud van D. de Jong.

In 1898 verhuisde Jan Adriaan Luycks naar Amsterdam om de mosterd van zijn in Antwerpen gevestigde oom daar op de markt te brengen. Evenals Simon Lion kwam hij uit Steenbergse, en dat roept de vraag op of beiden dezelfde fabriek vertegenwoordigden - die de naam De Sleutel droeg - waarmee de herkomst is gevonden van het fabrieksmerk, dat Jan Adriaan, wanneer hij in Amsterdam met een eigen mosterdfabriek

begint, gaat voeren. Het verhaal gaat dat hij zich zodanig in de mosterd- en azijnbereiding had bekwaamd, dat hij in 1906 de tijd rijp achtte voor zichzelf te beginnen, eerst in de Rustenburgerstraat, later aan de Weesperzijde. De firma Luycks, evenals Lion een echt familiebedrijf, houdt zelf 1898 als stichtingsjaar aan en bestaat nog steeds, zij het niet meer als familiebedrijf. In de kranten van 1938 werd ruime aandacht besteed aan het veertigjarig jubileum, er was in die tijd werk voor 130 mensen. De oprichter overleed in 1951, zijn zoon en kleinzoon hadden nog tot 1971 de leiding, het jaar waarin gefuseerd werd met Nutricia en later Campbell.

Er is iets merkwaardigs met de schrijfwijze van de naam. Zowel Luycks als Luyckx komt voor, de laatste met name in een lange reeks advertenties, geplaatst tussen 1920 en 1940 met een steeds gelijkkluidende tekst:

134

Het is oorlog, de mosterd-
potjes worden schaars en
Van Rijn wil dat zijn
klanten ze inleveren,
De Gooi- en Eemlander
4-3-1943

135

Mosterdpotten van de
Utrechtse winkelier J.W.
van Haagen, omstreeks
1900, h. 30 cm.

136
Mosterdpot met schrijffouten van Willem Paalman uit Deventer, omstreeks 1875, de pot van zijn opvolger J. Golbach is van recenter datum, h. 22 cm.

‘Luyckx’s mosterd, slaolie en azijn en fijne tafelzuren’. Zowel op de Keulse potten als op die van industrieel wit wordt de naam met een x geschreven. De familienaam is overigens altijd met een s.

Ook vandaag nog ligt de mosterd van De Marne in de winkelschappen in tal van varianten als ‘Frans’, ‘honing’, of ‘Dijon’, verpakt in glazen potten of sachets en op hun website vinden we gezondheidsclaims als goed tegen stress, pijnlijke gewrichten en verkoudheid. De fabriek begon in 1895 in Kloosterburen met een combinatie van ci-

chorei en mosterd, geen familiebedrijf, maar voortgekomen uit een vennootschap van een drietal ondernemers. De provincie Groningen, met veel landbouwgrond om mosterdzaad te doen gedijen, was in die tijd rijk aan kleinschalige mosterdmalerijen. Na de ontbinding van de vennootschap in 1917 traden andere fabrikanten aan, die voor uitbreiding en nieuwe locaties zorgden in de stad Groningen, waar men nog steeds is gehuisvest (afb. 137). Van deze fabriek, die inmiddels ruim 120 jaar bestaat zijn tot nu toe alleen kleine tafelpotjes gevonden, een genre dat we bijvoorbeeld ook bij de reeds genoemde Rotterdamse fabrikanten tegenkomen. Met name van Breder zijn er veel in omloop uit verschillende perioden. Daarnaast bevat onze verzameling nog een aantal potjes van firma's die niet allemaal besproken kunnen worden en de nodige exemplaren met alleen initialen die we niet aan een firma kunnen relateren.

Verduurzaamde levensmiddelen

De Keulse potten, bestemd voor verpakking en verzending van verduurzaamde levensmiddelen, zijn vrij groot, met of zonder oren, soms bescheiden versierd en vaak voorzien van handgeschreven opschriften, die een enkele maal ook iets over de inhoud vertellen. Aantrekkelijke voorwerpen, die ech-

ter slechts een minderheid van het verpakkingsmateriaal vertegenwoordigen, want de nieuwe, uit Engeland afkomstige uitvinding van het blik was verre favoriet. Dit ondanks de toch bestaande angst voor tinvergiftiging en splinters die bij het openen in het voedsel terecht konden komen.

Dat er grote behoefte was aan geconserveerde levensmiddelen blijkt uit de prijsvraag die de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid hiervoor in 1835 uitschreef. Overtuigend winnaar werd in 1841 Joannes Franciscus Alberdink Thijm uit Amsterdam, een van de pioniers op dit terrein. Twee belangrijke doelgroepen worden steeds genoemd, te weten ‘de schepelingen die maandenlang in de verzengde luchtstreken dobberen’ en de overzeese landgenoten in de koloniën. Met name deze tweede groep wordt vanaf ongeveer 1850/1860 een aanzienlijke klant.

Van Alberdink Thijm kennen we geen provisiepotten, wel van een iets latere stadgenoot, de firma Van Ellekom en Visser. Pieter Reinier van Ellekom en Josephus Carolus Visser sloten op 23 december 1856 een vennootschap voor de handel in en het inleggen en zouten van groenten, vlees, vis en verdere scheepsprovisiën. Ze toonden hun waren op nijverheidstentoonstellingen (Amsterdam 1859 en Haarlem 1861), maar gingen in

138
De vennootschap van Van Ellekom en Visser uit Amsterdam bestond tussen 1856 en 1865, de baktechnisch mislukte pot werd kennelijk toch in de handel gebracht. Pieter Reinier van Ellekom is in 1879 overleden, h. 31 cm.

1865 elk huns weegs. De pot met hun beider namen, die als keramisch product als minder geslaagd beschouwd moet worden, is dus te dateren tussen 1856 en 1865 en daarmee een van de vroegste (afb. 138). De tweede pot met alleen P.R. van Ellekom dateren we tussen 1865 en 1879. Van Ellekom is in 1879 overleden en de enig overgebleven firmant Petrus Alma werd in 1879 opgenomen in het Leidse bedrijf van W. Hoogenstraaten en Comp.

Naar de koloniën

In toenemende mate berichten de overzeese kranten als de Java-Bode, de Sumatra Courant of het Bataviaasch Handelsblad de aankomst van schepen uit het moederland met alle denkbare lekkernijen. Wekelijks adverteren de winkeliers in de toko's met gerookte zalm, hammen, zoetemelkse en

139
Hollandse delicatessen in de toko van Thooft en Co, De Locomotief, Samarangsch handels- en advertentieblad 26-6-1868

137
Verzameling mosterd-potten van na 1900, Lion en De Jong-Lion sloten in 1935, Luycks en De Marne bestaan nog, h. 28 cm.

140

Eppo Meursing en Cornelis van Vessem hadden een conservenfabriek in resp. Alblasserdam en Bruinisse. De potten dateren uit het laatste kwart van de 19de eeuw, h. 31 cm.

141

Teruggevonden in Jakarta: de pot van de fabriek Voorzorg uit Breda (1889-1900), h. 23,5 cm.

Leidse kazen, jenever, plevieren, leeuweriken en patrijzen met en zonder truffels en tal van andere delicatessen (afb. 139). Kennelijk is de vraag groot, want in Nederland groeit het aantal zakenlieden dat in deze markt springt explosief, niet alleen in de grote steden maar ook in de provincie. Zo brengt Eppo Hendrik Meursing, hof- en marineleverancier, in 1878 de 'Hollandsche Conservenfabriek' te Alblasserdam in werking. Hij adverteert met 'gegalvaniseerde bussen, een nieuw sy-

steem', hetgeen hem niet verhindert ook stenen potten te gebruiken, want deze zijn niet zeldzaam. Meursing verwierf een diploma op de Arnhemse nijverheidstentoonstelling van 1879, leverde veel aan de koloniën en daarnaast in opdracht van de minister van Oorlog 'rundvlees, groentesoep en volkspijs', degelijk voedsel dus voor de soldaten, een derde nog niet genoemde doelgroep. Omdat Meursings fabriek in 1904 naar Den Bosch is verplaatst dateren we de potten tussen 1878 en 1904.

In dezelfde tijd, in 1879, transformeerde Cornelis Marinus van Vessem in Bruinisse zijn meekrapfabriek tot een 'fabriek van verduurzaamde levensmiddelen ter verzending naar Oost- en West-Indië, waarin vele handen werk vinden'. Vijf jaar later staat hij echter als koopman en reder vermeld in de adresboeken van Rotterdam, waar hij in 1892, veertig jaar oud, is overleden. De vermoedelijk zeldzame pot heeft derhalve een nauwe datering, tussen 1879 en 1884 (afb. 140). Een sterke band met Indië heeft ook de Stoomfabriek van verduurzaamde Levensmiddelen "De Voorzorg" uit Breda, al was het maar omdat de stenen pot op een markt in Djakarta is verworven (afb. 141).

De fabriek, in 1889 opgericht en meteen in dat jaar in Antwerpen met een zilveren medaille vereerd, stond in 1900 alweer te koop, ten gevolge van het zich terugtrekken van de directeur. Ook de Voorzorg-pot is dus vrij nauwkeurig dateerbaar.

Soms wordt er in krantenadvertenties iets onthuld over de wijze waarop het voedsel is verpakt. De Keulse pot wordt met name in de Indische toko's in de tweede helft van de negentiende eeuw geschikt bevonden voor het bewaren van groentes als sperziebonen, Brussels kooltje, boerenkool, rode kool, bloemkool en andijvie (afb. 142). Een stenen pot was veilig en geschikt voor het warme klimaat. In onze verzameling bevindt zich een zevental specifieke groentepotten zonder firmanaam, waarvan er in ieder geval één, de sperziebonenpot, is teruggevonden in Indonesië. Hier in Nederland zijn het vrij zeldzame voorwerpen (afb. 143). De zuurkoolpot is er in twee maten en getuige een advertentie in het Bataviaasch Handelsblad (1890) waren er zelfs drie, aangeduid als 1/1, 1/2 en 1/4, hetgeen betekent 1, 2, of 4 in een worp, van groot naar klein dus. Ter afsluiting van de potten diende een varkensblaas of perkamentpapier, waarmee vooral in de jaren negentig veel is geadverteerd.

Rotterdam

Rotterdam is vertegenwoordigd met drie firma's, te weten S.M. de Hoop en zoon, L. van Winkel en P. Sengers, en Middelburg en Ter Marsch. In de adresboeken staan meer fabrieken, maar daarvan zijn geen potten gevonden.

Samuel Matthijs de Hoop, in 1822 getrouwd met Mietje Blag, komt vanaf 1838 voor in de adresboeken als winkelier, pas la-

PER WILLEM DE CLERCQ	
Direct van Nederland.	
BLOEMKOOL . . .	in Keulse potten.
ROODEKOOL . . .	" " id.
ANDJIVIE . . .	" " id.
ZUURKOOL . . .	" " id.
SNIJBOONEN . . .	" " id.
SPERGIEBOONTJES . . .	" " id.
ROOKSPEK . . .	in vaatjes.
PEKELSPEK . . .	" id.
GEZOUTEN VLEESCH . . .	" id.
OSSENTONGEN . . .	" id.
SAUCHSJES . . .	" id.
ROLPENS . . .	in Flesschen.
ROOKWORST . . .	idem in reusel.
GEROOKTE OSSENHAASJES.	
" RIBBFSTUKKEN.	
zeer FIJN BANKET en SUIKERWERK.	
POEDER CHOCOLAAD.	
Gesorteerde KOEKEN in tremmels.	
GEDROOGDE VRUCHTEN.	
Diverse GROENTEN- en VLEESCH BLIKKEN.	
HOLLANDSCHE ZUUREN, ETC. ETC. alles	
puik en versch.	
(662)	GEBOEDERS VAN DELDEN.

142

Midden 19de eeuw waren er tal van verpakingsmogelijkheden voor verzending naar de koloniën: Keulse potten, houten vaatjes, flessen en blik, De Oostpost 13-11-1856

143

Betrekkelijk zeldzame potten met groenteopschrift: witte kool, bloemkool, rode kool, sperzieboonen en zuurkool. De sperzieboonenpot is teruggekomen uit Indonesië, h. 26 cm.

144

Van Samuel Matthijs de Hoop uit Rotterdam zijn meerdere potten bekend. Op de achterzijde staat soms een anker afgebeeld, h. 27,5 cm.

145

Wat 'modernere' uitvoering van een conservenpot van S.M. de Hoop, vooraanzicht en bovenaanzicht, het deksel ontbreekt, h. 22,5 cm.

ter als fabrikant van verduurzaamde levensmiddelen. In 1861 toonde hij zijn waren op de Haarlemse Nijverheidstentoonstelling. Na het overlijden van Samuel in 1878 en van zoon Levie in 1897 hebben de kleinzonen Samuel en Hartog de firma voortgezet tot omstreeks 1920. Onze drie potten - er

zijn er overigens meer - kunnen dus uit verschillende perioden stammen. De beide op elkaar lijkende potten hebben oren en één heeft een fabrieksmerk en een anker. De grijze pot, waarvan een binnendeksel ontbreekt, is een latere en modernere uitvoering van een conservenpot uit begin twintigste eeuw (afb. 144 en 145).

Ook deze firma, die in 1885 in Antwerpen nog eens op een tentoonstelling stond en daar een bekroning ontving, was op Indië georiënteerd. Het bedrijf was gevestigd op de Schiedamsedijk, een later adres is Gedempte Vest. Een fraaie pot met in schuinschrift de namen van de firmanten en aan de achterzijde het vleesproduct 'rolpens' is vooralsnog een uniek exemplaar. Leonardus van Winkel, afkomstig uit Budel, en in 1838 op tachtigjarige leeftijd overleden, wordt in het adresboek van 1817/1820 al vermeld als grossier en winkelier in gedroogd vlees in de Westewagenstraat. Petrus Sengers is zijn schoonzoon, in 1810 getrouwd met dochter Maria. Hij is spekslager en hammenkooper. De combinatie 'Van Winkel en Sengers' komt pas in 1854 voor het eerst voor in het adresboek, Maria was toen al overleden. Volgende generaties hebben tot ongeveer 1911 de zaak voortgezet, met behoud van de oude naam. De datering van de rolpenspot

(afb. 146) schatten we omstreeks 1870. Van Middelburg en Ter Marsch zijn vier potten in de verzameling opgenomen met verschillende opschriften. Ze profileren zich met scheepsleveranties en vooral met slagerproducten. Gerritje Ter Marsch en Hendrik Middelburg, in 1852 in Hengelo getrouwd, hebben de verbintenis tot stand gebracht tussen de twee families. Jan ter Marsch, vanaf 1872 als winkelier in Rotterdam gevestigd, is een jongere broer van Gerritje. Zijn rol is aanvankelijk niet duidelijk. Bij zijn huwelijk in 1860 met Aleida Stenvers is zijn beroep koopvaardijkapitein en als hij naar Rotterdam verhuist, komt hij vanuit België.

In Rotterdam concentreert hij zich op vleeswaren voor binnenlands gebruik, scheepsprovisie en de export op het adres Pelikaanstraat 3. Daarnaast zijn er in de stad enkele filialen. Tegelijkertijd moet er ook een fabriek in Hengelo actief zijn geweest, want de bekroningen, gekregen op tentoonstellingen in Brussel (1888) en Parijs (1889) worden in krantenberichten van die dagen toegeschreven aan het Hengelose bedrijf. De grootste pot met handgrepen in plaats van oren en op de achterzijde een ongebruikelijke bloemversiering noemt alleen Hengelo als vestigingsplaats.

Jan ter Marsch is in 1889 in Rotterdam overleden, 55 jaar oud. Net daarvoor was een verzoek om een fabriek met stoomketel en een blikslagerij aan de Coolvest in te richten gunstig beoordeeld. De tweede generatie Middelburg, de zonen Lodewijk, Peter en Jan verhuisde naar Rotterdam. Daar werden de zaken, mede met behulp van de weduwe Ter Marsch, haar schoonzoon Jan Julius Romein (de vader van de beroemde historicus Jan Romein) en de volgende generatie Middelburg voortgezet tot 1932. In dat jaar wordt het faillissement uitgesproken over de NV Conservenfabriek

146

Van Winkel en Sengers hadden lange tijd een slagerij in Rotterdam, ook zij exporteerden vlees naar de koloniën, de pot is zeldzaam, op de achterkant staat 'rolpens', datering eind 19de eeuw, h. 28 cm.

147

Middelburg & Ter Marsch was aanvankelijk in Hengelo gevestigd, vanaf 1872 ook in Rotterdam, waarheen omstreeks 1890 alle activiteiten werden geconcentreerd. Hun specialiteiten waren 'scheepsprovisiën' en vleesproducten, h. 32 cm.

148 _____
Affiche Middelburg &
Ter Marsch. Let op de
twee Keulse potten rechts,
Stadsarchief Rotterdam
inv nr. II-0000-0213

De Pelikaan, voorheen Middelburg en Ter Marsch. We dateren de Hengelo-pot vóór 1889, de beide andere hoeven in principe niet van later datum te zijn, aangezien Ter Marsch en Co al vanaf 1872 in Rotterdam vestigingen had (afb. 147 en 148).

Leiden

Leiden werd in de tweede helft van de negentiende eeuw een belangrijk centrum wat betreft het conserveren van levensmiddelen. Vier bedrijven zijn met een of meer potten vertegenwoordigd in onze verzameling. We

geven een beknopte beschrijving. Het oudste bedrijf is dat van Willem Hoogenstraaten (1808-1895). In 1866 adopteert hij als firmaam W. Hoogenstraaten en Comp, in plaats van 'en zoon'. Als stichtingsjaar wordt 1856 aangegeven. De eenvoudige potten zonder oren en met gestempelde opschriften W. Hoogenstraaten en Comp Leiden dateren dus van na 1866. In 1877 werd er een nieuwe vennootschap gesloten onder leiding van Diederik A. J. Hoogenstraaten. De fabriek was gevestigd aan de Steenshuur. De einddatum viel omstreeks 1900, vanaf die tijd was er sprake van 'voorheen', wat overigens niet het einde van de firma betekende. Er was een filiaal in Alkmaar waar alle zaken werden geconcentreerd. Ook Hoogenstraaten had een grote reputatie in de koloniën.

In 1877 werd Nicolaas Wouterlood in de genoemde vennootschap opgenomen, maar deze begint twee jaar later een eigen fabriek aan de Hogewoerd. In 1881 wordt het merk De Ster wettig gedeponneerd, dat niet alleen in de bodem en deksels van de blikken wordt geperst en op de papieren etiketten gedrukt, maar ook duidelijk zichtbaar is op de stenen potten. Deze zijn er in enkele maten, soms ook met alleen de ster zonder

fabrieksnaam. Ook Wouterlood verscheepte veel naar de tropen, soepen, sauzen en zelfs plumpudding, maar verkeerde in 1940 in liquidatie (afb. 149). Twee verschillende potten zijn er van L(eonardus) E(zechias) Nieuwenhuizen (1839-1900), gevestigd in 1866 aan de Morsweg als Stoomfabriek van Verduurzaamde Groenten 'Nieuw Frankfort aan de Rijn', ook wel 'Het Frankforter Zuurkoolvat' met de merken Ooievaar en Sleutels. De fabriek is verplaatst naar Helden-Panningen en bestaat nog steeds als groothandel in groente en fruit. Beide potten dateren uit de negentiende eeuw (afb. 150).

Als laatste noemen we Tieleman en Dros, na 1900 de grootste van Leiden, maar met slechts één provisiepot aanwezig. Als jaar van oprichting geldt 1877, maar al een halve eeuw daarvoor zijn de aan elkaar verwante families Tieleman en Dros in Leiden actief als industriëlen. Cornelis Dros trouwt in 1822 met Catharina Maria Tieleman en wordt vijf jaar later eigenaar van zeepfabriek De Gekroonde Haan, samen met zijn zwagers Adrien en Casper Tieleman. Hier blijft het niet bij, want in 1851 worden een bierbrouwerij en een azijnmakerij aan hun zaken toegevoegd en tien jaar later een stoomolieslagerij in Alphen aan de Rijn. We hebben hier dus te doen met veelzijdige ondernemers en diverse vennootschappen met tal

van betrokkenen, waaronder veel familieleden. In 1877, op een relatief laat moment, komt de conservenfabriek erbij met Adrien Tieleman, die al in 1827 actief was, als oudste leidinggevende. Van meet af aan betonen ook zij hun gerichtheid op de koloniën. De vele advertenties in de Indische kranten laten het aanbod zien: groenten en vruchten, soepen, vis, saucijsjes uit eigen slachterij, koek, banket, beschuit en puddingen. In de hoogtijdagen was er in de fabriek, die gevestigd was tussen de Hooigracht en de Middelste Gracht, werk voor 700 man. Het fabrieksmerk De Molen was het symbool voor groei. Maar na 1930 namen de zaken een keer ten gevolge van de verminderende belangstelling in Indië, waar men zich inmiddels ook zelf de kunst van het conserveren eigen had gemaakt. Daarnaast werd er in toenemende mate geïmporteerd uit Duitsland, Amerika en Japan. Tieleman en Dros ging in 1955 failliet. De teloorgang werd in het Nieuwsblad van Sumatra beeldend geschetst door Tjalie Robinson in 'Een requiem voor Tieleman en Dros', waarmee tegelijk de algehele teloorgang van deze lucratieve handel met Indië, die na 1900 al was ingezet, werd verwoord: 'vereerd, geprezen en aanbeden en nu vergeten en failliet'.

Jenever, wijn, likeur

Met de volgende groep, de steengoed kruiken die als verpakking voor alcoholische

150 _____
L.E. van Nieuwenhuizen
bestond in Leiden al in
1866 met zijn fabriek
'Het Frankforter zuur-
koolvat', h. 46 cm.

149 _____
Potten van de Leidse
fabrikanten Hoogen-
straaten, Wouterlood en
Tieleman & Dros.
Leiden was ook in de
20ste eeuw nog een
belangrijke vestigingsstad
voor de conserven-
industrie met een sterke
gerichtheid op de
koloniën, h. 32 cm.

151 _____
Zeldzame kruik,
herkomst Frechen, met
applique AART REP,
mogelijk een
wijnhandelaar uit de
Zaanstreek, in 1804
overleden, h. 29 cm.

152

In Weesp waren meerdere jeneverstokerijen gevestigd, waaronder Het Anker, datering van het kruikje uit het Westerwald(?) omstreeks 1800, h. 24 cm.

153

Kruikjes van gerenommeerde Amsterdamse bedrijven: erven Lucas Bols, P. Hoppe, H. Bootz en -minder bekend- P. J. Leek, h. 32 cm.

geliefd schenk- en drinkgerei van met name wijn, die in houten vaten werd verkocht. Meer historisch onderzoek zal moeten verduidelijken wanneer de stenen kruik ook als verpakking een belangrijke rol gaat spelen. Uit ons onderzoek naar de Dordrechtse en Rotterdamse kruikenhandel in de zeventiende eeuw is zeker een nauwe relatie gebleken met de wijnhandel. Pieter van den Ancker bijvoorbeeld, een Dordtse koopman die zich in Londen gevestigd had, liet tussen 1654 en 1664 jaarlijks ruim 200.000 kruiken uit Frechen komen, totdat ze niet meer konden concurreren met de glazen flessen. Dat zou een indicatie kunnen zijn dat ze een rol vervulden in de wijnhandel. Van Van den Ancker zijn enkele tientallen kruiken bekend waarop zijn naam of initialen zijn aangebracht. Ook de schippers Jan Allerts de Veer en Jan op de Kamp hebben soms hun handelswaar op deze wijze herkenbaar gemaakt. Voor de negentiende eeuw is de situatie duidelijker. Kruiken met firmanamen kunnen gerelateerd worden aan distillateurs of wederverkopers van sterke drank, zoals winkeliers of cafés. Onze verzameling is bescheiden, zeker gelet op de omvang van de drankwereld. Volledigheid was nooit het

doel, er werd eerder geselecteerd op het uiterlijk, met een voorkeur voor grotere exemplaren met mooi schuinschrift. De ontelbare kleine bruine kruikjes met en zonder oor, die veel gelijkenis vertonen met de mineraalwaterkruikjes, kregen minder aandacht. Er zijn grofweg twee typen kruiken: de cilindrische kruik in enkele maten, variërend van 2½ tot 10 kan, en de bolle kruik met nauwe hals. Beide typen komen ook en masse voor zonder firmanaam, de eerste groep vaak met inhoudsaanduiding en een geschilderde bloemversiering. Naast de Westerwaldkruik komt soms ook de bruine onversierde Frechense kruik voor.

Twee bijzondere vroege voorbeelden

Een interessant voorbeeld van het laatstgenoemde type is voorzien van een applique met daarop 'AART REP'. Als de veronderstelling juist is dat deze kruik toegekend kan worden aan de West-Zaandammer wijnhandelaar Aart Rep, in 1804 overleden, dan zou hier sprake zijn van een vroege voorloper van het genre.³¹ Helaas is nog geen vergelijkingsmateriaal gevonden (afb. 151). Een ander betrekkelijk zeldzaam kruikje van mogelijk Westerwalder makelij komt uit Weesp. Het toont naast de letters RGS een anker. Een tweetal vergelijkbare kruikjes is opgebaggerd in Suriname/Guyana, niet verwonderlijk, gelet op de grote drankexport naar de koloniën.

In Weesp waren tot omstreeks 1860 meerdere branderijen gevestigd met klinkende namen als Het Hert, De Gekroonde Leeuw, De Gekroonde Snoek en Het Anker. Krantenberichten melden de nodige verkopen tussen 1795 en 1860, zo ook van jeneverstokerij Het (Gekroonde) Anker, gelegen aan de Achtergracht te Weesp, 'met het recht tot het gebruik van het aloude en zeer gerenommeerde merk Het Anker' (1823). De letters zouden voor Reine Genever Schimmel staan, aldus een mededeling in 'De Oude Flesch'.³² Jan Hendrik Schimmel (1749-1821) was een van de eigenaren en de kruikjes zouden uit zijn tijd kunnen dateren (afb. 152).

Amsterdamse bedrijven

Met enige regelmaat is er in de kranten aandacht voor (De Erven) Lucas Bols, een producent met een opmerkelijk lange traditie. In 1575 werd er al begonnen in een onaanzienlijk gebouwtje even buiten de stad, het Loodsje genaamd, dat als merknaam de eeuwen zou trotseren. In 1795 is de laatste Bols overleden, maar elkaar opvolgende nieuwe fabrikanten hebben de zaak, nu gevestigd aan de Rozengracht, met succes voortgezet. Vooral in de negentiende eeuw vonden ze een lucratieve markt in Oost- en West-Indië, getuige ook de vele advertenties in de koloniale kranten, waarin voortdurend wordt gewaarschuwd voor goedkope namaak. Hendrik Bootz, distilleerderij en likeurstokerij 'De drie Fleschjes' is al sedert 1650 actief, Peter Hoppe vanaf 1780, later ook in Schiedam. Van deze oude Amsterdamse firma's zijn enkele kleinere, niet erg opvallende kruiken in de collectie, te dateren tweede helft negentiende eeuw. Ook nu nog zijn deze bedrijven in een of andere vorm in de markt, al dan niet gefuseerd of met fu-

154

Bolle en cilindrische kruik van de likeurstoker Maurits van Raalte, Amsterdam, na 1879, h. 32 cm.

155 _____
Kruik met initialen MvR, een feestelijke versiering en jaartal 1879. Mogelijke toeschrijving aan Maurits van Raalte die in 1879 zijn bedrijf oprichtte, Lucas Bolsmuseum, Zoetermeer, h. 43 cm.

Amsterdam begonnen, volgens eigen opgave in een advertentie, waarin hij in 1896 zijn verhuizing naar de Runstraat kenbaar maakt. In 1913 werd een vennootschap met zijn zoon gesloten. We hebben geen latere advertenties in de kranten gevonden. Van Van Raalte is een tweetal kruiken in de verzameling, maar interessanter is een vondst, gedaan in het Bolsmuseum in Zoetermeer, van een grote, feestelijk versierde kruik met de initialen MvR en het jaartal 1879. Hoe gewaagd is de veronderstelling dat deze in opdracht van Maurits van Raalte is gemaakt, hetzij ter gelegenheid van, of ter herinnering aan het stichtingsjaar? Bewijs is er niet, aanmerkelijk is het wel (afb. 154 en 155).

Rotterdam

Van de Rotterdamse drankhandel kiezen we eerst drie bijzondere kruiken - twee cilindrische en een bolle - van de Afrikaansche Handelsvereniging (AHV) voor een nadere bezichtiging (afb. 156). De AHV werd in 1867 opgericht in Rotterdam door de zwagers Lodewijk Pincoffs en Henry Kerdijk, samen met een groep belanghebbenden/geld-

156 _____
De Afrikaansche Handels Vereniging van Lodewijk Pincoffs was tussen 1867 en 1879 gevestigd in Rotterdam, deze kruiken zijn teruggekomen uit Congo, h. 40 cm.

schietters. Doel was het drijven van handel op de kust van Afrika. Belangrijke importgoederen waren palmolie, ivoor, gommen, koffie en cacao, één van de uitvoerproducten was jenever. De drie niet onaantrekkelijke kruiken zijn teruggekomen uit Congo, waar ze, ook zonder inhoud, lang in ere zijn gehouden, getuige enkele restauraties. Pincoffs - over hem is veel publiciteit geweest³³ - was een voortvarend en initiatiefrijk projectontwikkelaar, maar met de AHV ging het in 1879 faliekant mis. Fraude, een vervalste boekhouding en een miljoenschuld noopten Pincoffs tot zijn vlucht naar Amerika. De AHV werd overigens voortgezet tot 1982 als de N(ieuwe) AHV.

Kruiken met firmanamen uit Rotterdam zijn slecht vertegenwoordigd in onze collectie, zeker gelet op de toch serieuze omvang van deze bedrijfstak in deze stad. Voor het nabijgelegen Schiedam, dat voor het grootste jenevercentrum van ons land doorgaat, geldt dit in nog hogere mate.

M.P. Pollen en zoon heeft lang bestaan in Rotterdam en was een van de oudere distilleerderijen, gesticht door Matthijs Paulus Pollen (1804-1857), die vanaf 1838 vermeld wordt in de adresboeken. Onmiddellijk na zijn overlijden vroeg de weduwe handlichting aan voor haar minderjarige zoon Pierre Jaunne Henri (1835-1872) teneinde hem in de gelegenheid te stellen de zaak voort te zet-

ten als de Firma M.P. Pollen en zoon. Omdat deze naam tot omstreeks 1940 is gehandhaafd, is de niet erg fraai uitgevoerde kruik wat moeilijker te dateren (afb. 157). Vanuit de Kipstraat vond veel export naar de koloniën plaats, een goudmijn vooral voor de wat grotere producenten. Ten gevolge van het bombardement gingen in 1940 de gebouwen in de Kipstraat verloren. Krantenberichten vertellen hoe een groep puinruimers zich te goed deed aan een aldaar gevonden vat jenever; ze werden er zwaar voor gestraft. Na de oorlog werd de bedrijfsnaam aangepast en verdwenen de voorletters van de stichter. In 1970 vond fusie plaats met J.J. Melchers in Schiedam.

De 5-kans kruik van distilleerderij, likeurstokerij en wijnhandel Spruijt en Van Dijk is vermoedelijk wat zeldzamer dan de vorige, gezien de beperkte levensduur van de firma. Gerardus Johannes Spruijt, in 1842 in Vlaardingem geboren, meldt in 1873 zijn vestiging in de Rotterdamse Kipstraat. Zijn reeds in Vlaardingem bestaande wijnhandel wordt naar de nieuwe locatie verplaatst. Gerardus trouwt in datzelfde jaar met Alida van Dijk, een 19-jarig meisje uit Capelle aan de IJssel, en de kruik met hun beider namen lijkt een hommage aan deze verbintenis. Spruijt overlijdt al in 1908, de Rotterdamse adresboeken geven geen aanwijzingen dat de zaak is voortgezet (afb. 158).

157 _____
Matthijs P. Pollen was een van de oudere producenten in Rotterdam en bestond tot na de Tweede Wereldoorlog, h. 31 cm.

158 _____
Gerardus Spruijt was tussen 1873 en 1907 gevestigd in de Rotterdamse Kipstraat, h. 39,5 cm.

159 _____
Het familiebedrijf van Schermer in Hoorn bestaat al sinds de 18de eeuw, de kruik met B. Schermer, zonder de toevoeging 'en zoon' moet van vóór 1887 dateren, h. 44 cm.

160 _____
Jacob van Maanen, slijter in dranken in Hoorn, 1875-1900, h. 37 cm.

161 _____
De Alkmaarse handel in wijn en sterke drank is vertegenwoordigd door Matthijs Preijer en de wed. Zuurbier-De Wit, h. 36 cm.

Noord-Holland

De mooiste kannen en kruiken, veelal met in schuinschrift aangebrachte opschriften, lijken uit provincieplaatsen te komen, niet zelden van kleinere distilleerderijen, wijnhandelaren of winkeliers. Vooral Noord-Holland is prominent aanwezig, met kruiken uit Hoorn, Alkmaar, Purmerend en Nieuwe Niedorp, die we als eerste onder de aandacht brengen. Daarna volgen Noord-Nederland en Zuid-Holland. Schermer wijnkopers en distillateurs in Hoorn bestaat nog steeds en is volgens de overlevering al opgericht in 1782. Het is een oud familiebedrijf, dat we

kennen van twee kruiken, de ene met alleen B. Schermer, de andere met het opschrift B. Schermer en zoon. Barend Schermer (1821-1887) sloot in 1877 een vennootschap met zijn zoon Johannes Antonius Gerardus, hetgeen een aanwijzing is voor de datering. Barend Schermer was bij zijn eerste huwelijk in 1845 al wijnkoper evenals zijn vader Johannes en daarvoor zijn grootvader Barend. De eerstgenoemde kruik met blauwe cartouche is zeldzaam, de tweede daarentegen komt dikwijls voor (afb. 159) Weer minder vaak voorkomend is de kruik van stadgenoot Jacob van Maanen (1843-1928),

slijter in dranken aan het Nieuwland, datering 1875-1900 (afb. 160).

Tot dezelfde generatie behoort de wijnhandelaar Matthijs Preijer (1845-1932), gevestigd in Alkmaar. Ook de wed. A. Zuurbier-de Wit, eveneens in 1845 geboren, had in Alkmaar een slijterij in wijn en sterke dranken aan de Voordam. We hebben haar geïdentificeerd als Trijntje de Wit, getrouwd met de landman Arie Zuurbier in Akersloot. Na zijn overlijden in 1888 verhuisde zij naar Alkmaar en werd winkelierster. Preijer en Zuurbier zijn evenals Van Maanen in Hoorn voorbeelden van kleinere handelaars, die niet zelf de dranken produceerden. Niettemin lieten ook zij kruiken met hun naam erop maken, die zeldzamer zijn dan die van Schermer (afb. 161). Een grote 10-kans kruik met in flinke schrijffletters W.C. Visser Nieuwe Niedorp kan worden toegerekend aan Willem Cornelis Visser (1846-

162 _____
Grote 10-kanskruik van Willem Cornelis Visser uit Nieuwe Niedorp, wijnhandelaar en likeurstoker vanaf ongeveer 1875, h. 44 cm.

163 _____
De weduwe van Gerrit Oud, in 1890 in Purmerend overleden, zette de zaak met succes voort en exporteerde veel naar de koloniën, wijnhandelaar Henricus Lau had een kleinschaliger onderneming, h. 45 cm.

164 _____
3-kanskruik van de Gebr.
Van der Werff uit Dok-
kum, begin 20ste eeuw,
h. 35 cm.

165 _____
10-kans kruik van Klaas
Plantinga uit Bolsward,
vooral bekend vanwege
zijn Berenburg, 20ste
eeuw, h. 43,5 cm.

tine. Daarnaast was hij maatschappelijk ac-
tief, een veelzijdig man derhalve (afb. 162).

Van wat grotere betekenis is de firma wed.
G. Oud Pzn en Co, likeurstokers en wijn-
handelaars in Purmerend. Toen de oprich-
ter Gerrit Oud in 1890 op veertigjarige leef-
tijd overleed, zette de jonge weduwe Aaltje
Hartog (1856-1911) samen met haar zwa-
ger H.C. Oud en later de zonen Kassen en
Pieter de zaken voort. Het Purmerends mu-
seum besteedt de nodige aandacht aan dit
mede dankzij export naar de koloniën za-
kelijk succesvolle bedrijf, dat in 1928 naar
Haarlem werd verplaatst. Na de toetreding

tot het Bolsconcern in 1968 werd de firma-
naam Oud Wijnkopers BV aangehouden.
De kruik met de firmanaam is echter van
veel vroeger datum, mogelijk nog van vóór
1900. Veel minder informatie is er over de
tweede kruik uit Purmerend, met dezelfde
leeftijd, van de wijnhandelaar Henricus Lau
jr. (1855-1925). De zaak bestond al in 1885
bij zijn huwelijk en is mogelijk met zijn
overlijden beëindigd (afb. 163).

Friesland en Groningen

Friesland is vertegenwoordigd met een
3-kanskruik van de Gebr. Van der Werff uit
Dokkum en een 10-kanner uit Bolsward van
de wat meer bekende Klaas Plantinga (1846-
1922). De zoon -vermeld op de kruik- is
Gerard Herman, die in 1900 zijn vader gaat
assisteren. Plantinga, van huis uit apotheker,
maakte naam met Beerenburg en Plantiac.
In 1971 werd het honderd-jarig bestaan ge-
vierd. Ook nu nog bestaat distilleerderij
Sonnema en Plantinga in Bolsward (afb. 164
en 165).

Van likeurstoker/distillateur Doornbos uit
Groningen zijn de nodige voorbeelden be-
kend: grijze, cilindrische kruiken in verschil-
lende grootten, voorzien van de in blauw ge-
schreven of gedrukte tekst Fa. A. Doornbos
Groningen. Albert Doornbos, in 1850 ge-
boren als zoon van de koopman Ubbo Jans
overleed echter al in 1889. Zijn zaak werd
vrijwel onmiddellijk voortgezet door de
wijnhandelaar Douwe van der Werp Janssen
(1857-1926). Die introduceerde de bo-
vengenoemde firmanaam en combineerde
Doornbos vele jaren met zijn wijnhandel op
het adres Groote Kromme Elleboog. Even
voor zijn dood kreeg hij in de persoon van
Johannes Jacobus Latenstein van Voorst een
opvolger, maar die had in 1926 al een schuld
opgebouwd van ruim f. 34.000 met een on-
vermijdelijk faillissement tot gevolg.
De Doornboskruik uit onze collectie is bij-
zonder, allereerst vanwege het opschrift A.
Doornbos zonder de toevoeging 'firma',
waarmee hij mogelijk nog uit de tijd van de
naamgever zelf zou kunnen dateren. Daarbij
is het een heel ander type, bol model en
donkerbruin van kleur, dat we doorgaans

met Frechen associëren, maar wel eens uit
Stadtlohn zou kunnen komen.
De niet zeldzame Ruding-kruik uit
Hoogezand kan toegekend wor-
den aan Bernard Hendrik Herman
Ruding(1870-1938), grossier in koloniale
waren en koffie- en theehandelaar. Datering
omstreeks 1900.

Als laatste het eenvoudige kleine kruikje van
G. Dik Ezn. Geert Dik (1846-1927) was se-
dert 1879 eigenaar van een bodega aan de
Vismarkt, vanaf 1889 aan de Guldenstraat.
Hij adverteert in de krant met allerlei verma-
kelijkheden die bij hem plaatsvinden, zoals
een soirée musicale, illuminatie in de tuin,
en gelegenheid tot kegelten. Na het overlij-

den van de initiatiefnemer, die tevens actief
was in de Reisvereniging, werd de bodega
voortgezet door een van zijn zonen onder
dezelfde firmanaam, hetgeen datering be-
moeilijkt. De bodega genoot in de stad een
zekere reputatie omdat ze de ontmoetings-
plaats was van Kunstkring De Ploeg, musici,
journalisten en studenten. Het pand werd in
de oorlog verwoest, maar in 1950 wordt be-
richt dat slijterij en wijnhandel Dik verhuisd
is naar de Vismarkt, de plaats waar men ooit
was begonnen (afb. 166 en 167).

Overijssel en Utrecht

De meeste van de tot nu toe besproken
drankzaken zijn in de tweede helft van de
negentiende eeuw in het leven geroepen

166 _____
Drie verschillende
kruiken uit de provin-
cie Groningen van de
firma's Doornbos en Dik
uit Groningen-stad en
Ruding uit Hoogezand,
de Doornboskruik is
mogelijk van vóór 1889,
het sterfjaar van Albert
Doornbos, h. 43 cm.

De bodega van Geert Dik was jarenlang een bijzondere attractie en een ontmoetingsplaats voor kunstenaars, waaronder leden van De Ploeg. Nieuwsblad v.h. Noorden 17-5-1891

door jonge ondernemers, geboren net voor of net na 1850. De uitzondering is Barend Schermer in Hoorn, al de derde generatie van het familiebedrijf. Ook in Zwolle is een firma van een wat oudere datum: Doyer en van Deventer, opgericht in 1814 door Hendrikus Arnoldus van Deventer, getrouwd met Sara Catharina Doyer. Na zijn overlijden in 1839 werd een nieuwe vennootschap gesloten tussen zijn zoon Salomon van Deventer en Jan Jacob Doyer met als bedrijfsnaam 'Doyer en Van Deventer'. Ook Sara bleef bij de zaken betrokken, ze overleed in 1881 als 'handelaarster', 83 jaar oud. Tot 1969 werkte men zelfstandig, daarna vond overname plaats door Interdrank. Er zijn de nodige krantenadvertenties te vinden waarin o.a. het 'aromatiek Zwolsch maagelixer' wordt aan-geprezen en 'Red Berry, geleverd in grote gezellige literkruik'. De stenen kruiken met gestempelde opschriften zijn niet zeldzaam en door de lange bestaansduur van de firma, die gevestigd was op de hoek van het Gasthuisplein en de Wolweverstraat minder exact te dateren).

Uit Amersfoort komt één van de mooiste 10-kanners, die we te danken hebben aan Jan Sinnige (1851-1930). Deze koopman had aan de Kamperbinnenpoort een uitgebreide winkel met alle denkbare waren, variërend van raapkoeken, koffie, thee en likeuren tot chloor en wagensmeer, maar geen eigen distilleerderij³⁴ (afb. 169).

Zuid-Holland en Noord-Brabant

Voor de provincie Zuid-Holland bepalen we ons tot Gouda, Dordrecht en Den Haag. Ook Marinus Oosterling (1847-1926) in Gouda hoort tot de generatie negentien-

de-eeuwse nieuwkomers, waarvan we er al de nodige hebben leren kennen. Hij wordt bij zijn huwelijk in 1877 likeurstoker genoemd en hij blijkt een jongere broer te zijn van Wilhelmus Johannes Oosterling, die als pottenbakker vele jaren een leidinggevende functie had bij de firma Jonker.

Blijkens een personeelsadvertentie voor een 'fatsoenlijke tweede knecht' had Marinus ook een distilleerderij voor het stoken van jenever en brandewijn en een filiaal in Amsterdam in de Utrechtsestraat, alwaar, aldus een krantenbericht uit 1901, opstop-pingen voor de etalage ontstonden vanwege een kunstige afbeelding in miniatuur van de Goudse fabriek: 'alles is nagebootst, het gebouw, de ovens uit hout en steen, de kuipen, ketels, kannen uit mooi glimmend koper, werkelijk interessant'. Een trotse fabrikant kortom, tevens lid van de gemeenteraad en actief voor de RK kerk (afb. 170).

De tweede kruik uit Gouda is van L.J. Florijn. Leendert Jacobus Florijn, in 1842 in Rotterdam geboren als zoon van de distillateur Daniël Johannes, nam in 1868 een bestaande zaak over van de weduwe Pieter Korver aan de Gouwe. Zes jaar later overleed hij al, 32 jaar oud. Zijn weduwe Engelina Brasselaar zette de negotie voort, ze hertrouwde, maar verloor in 1887 ook haar tweede echtgenoot. In een krantenberichtje van 1916 wordt ze nog vermeld als 'distillatrice'. Ze is dan 73 jaar. In 1937 is ze op 94-jarige leeftijd overleden (afb. 171).

De distilleerderij van Herman Christiaan Wyers (1853-1924) in Dordrecht heeft tot 1970 bestaan, in dat jaar is ze overgenomen door Henkes Verenigde Distilleerderijen. In het hoofdstuk over de aardewerkhandel attendeerden we al op de bijzondere kruik, voorzien van het merk van Alois Krummeich, die vanaf 1892 pretendeerde zoutvrije en onschadelijke kruiken te verkopen. Omdat Krummeich in 1908 failliet is gegaan is deze Wyerskruik goed te dateren (zie afb. 98).

Aan distilleerderij De Ooievaar in Den

Doyer en Van Deventer, een oud familiebedrijf in Zwolle, h. 45 cm.

Jan Sinnige had een uitgebreide winkel in Amersfoort met een veelzijdig assortiment waaronder sterke drank, 1875-1900, h. 43 cm.

Marinus Oosterling begon omstreeks 1870 met zijn likeurstokerij in Gouda, h. 44 cm.

Leendert J. Florijn vestigde zich in 1868 in Gouda, mogelijk is de kruik van vóór 1874, het jaar van zijn overlijden, h. 44 cm.

W.F.G.L. Spaan uit Den Haag, in 1906 overleden, liet zijn naam in duidelijke schrijffletters op de kruik plaatsen, h. 33,5 cm.

Laurent Verhoeven uit Heusden, in 1921 overleden, h. 39 cm.

Boterpotten van de nieuwe boterfabrieken, vanaf 1890: Plancius (Amsterdam), de Vooruitgang (Woudenberg), Concordia (Ede-Wageningen) en Angerlo- Eldrik met in hun midden Baflo (prov. Groningen), een pot met hoge vorm, h. 27 cm.

175 *Boterpotten van de nieuwe melkinrichtingen: Leiden, Utrecht, Dordrecht, Nijmegen, Gouda en Haarlem (Hartenlust), h. 13 cm.*

Haag, tevens limonadefabriek en importeur van wijnen, herinnert een kleine kruik met in kloeke letters uitgevoerd de naam van de toenmalige fabrikant Willem Frederik George Lodewijk Spaan, in 1906 op 59-jarige leeftijd overleden. Als stichtingsjaar wordt 1782 genoemd. De firmanaam bleef na de dood van Spaan gehandhaafd, hetgeen de dateringsperiode verlengt, maar naar schatting is de kruik toch van omstreeks 1900 of zelfs iets daarvoor. De laatst gedateerde krantenberichten zijn van 1940, ze gaan over een gift aan de Winterhulp van honderd gulden (afb. 172).

Ter afsluiting van de drankencollectie tonen we de kruik van Laurent Verhoeven (1851-1921) uit het Noord-Brabantse Heusden. Laurentius Gosewinus Christianus - kortweg Laurent - Verhoeven is een telg uit een vooraanstaande RK-familie, waarvan enkele leden, waaronder twee zonen van Laurent, voor het priesterschap hebben gekozen. Hemzelf vinden we in enkele krantenberichten als eigenaar van een cichoreifabriek, kandidaat-lid van de Provinciale Staten en als een geducht jager op de Veluwe. Geen spoor van bemoeienis met de drankwereld, maar de kruik moet hieraan toch worden gerelateerd.

Het valt op dat ook Verhoeven hoort tot de generatie geboren omstreeks 1850. Het lijkt aannemelijk dat de meeste van de hier getoonde kruiken uit de begintijd van hun ondernemerschap dateren, toen ze zich met wellicht enige trots en zelfbewustzijn aan de markt wilden presenteren (afb. 173).

Boter en margarine

De ambachtelijke bereiding van boter, zowel bestemd voor de binnenlandse markt als voor de export vormde vanouds een belangrijke pijler van onze nationale economie. In het laatste kwart van de negentiende eeuw wordt deze bedrijfstak geconfronteerd met nieuwe ontwikkelingen, enerzijds de mechanisering van het bereidingsproces in de talrijke fabrieken die in rap tempo worden opgericht, anderzijds door de komst van de namaakboter ofwel de margarine.

De eerste roomboterfabrieken, o.a. in Amsterdam in de Planciusstraat waren landelijk nieuws. Met de nieuw uitgevonden apparatuur kon dankzij het beginsel der centrifugaalkracht de room snel van de melk worden gescheiden. Dat betekende arbeidsbesparing voor de boerin en samenwerking in coöperaties leidde tot hogere opbrengsten. Daarbij werkten de nieuwe fabrieken

hygiënischer en was er professioneel toezicht van deskundigen, zoals het beroemde laboratorium voor chemisch en microscopisch onderzoek van dr. P.F. van Hamel Roos. Ook de uitvinding van de margarine in 1869 door de Fransman Mège-Mouriès bracht veel commotie teweeg. Al gauw werden ook hier te lande productiebedrijven in werking gebracht, het eerst in Oss door de families Jurgens en Van den Bergh, spoedig nagevolgd door vele andere. Deze margarineboter, ook wel beurrine of butyrine genoemd, stichtte veel verwarring en omdat ze de helft goedkoper was dan de dure boter was knoeierij aan de orde van de dag.

Boterfabrieken en melkinrichtingen

Bovengeschetste vernieuwingen vonden hun weerslag in nieuwe verpakkingen en voorschriften vanuit de politiek. Allereerst zien we Keulse boterpotten verschijnen met de namen van de nieuwe fabrieken. Ze vertonen weinig vormvariatie, bijna altijd betreft het lage wijde potten, meestal met oren, een enkele keer zonder. Een uitzondering is het hogere model van roomboterfabriek Baflo, gesticht in 1888, waarin vijf kilo boter kon worden bewaard. Door de duidelijke schrijffletters is deze Groningse pot niet alleen bijzonder maar ook een van de fraai-

ere van de verzameling (afb. 174). Andere voorbeelden van fabrieksnamen op steengoed potjes zijn Plancius uit Amsterdam, De Vooruitgang in Woudenberg, Concordia in Ede/Wageningen en Angerlo/Eldrik.

Een tweede, verwante categorie boterpotjesgebruikers wordt gevormd door de zogenaamde melkinrichtingen, die in dezelfde tijd opeens overal te vinden zijn. Er werd namelijk niet alleen met de boter gesjoemeld, ook de melk ondervond de nodige vervalsing door toevoeging van water of ongezonde stoffen die een romiger aanzien moesten bewerkstelligen. Er was behoefte aan controle, en veelal door toedoen van mannen uit de wetenschap kwamen initiatieven van de grond voor het oprichten van melkinrichtingen, eerst in Den Haag, Rotterdam en Leiden, vanwaaruit onvervalste melk van goed bekend staande boeren, die onder contract stonden, werd gedistribueerd. Het zuivelassortiment werd allengs uitgebreid en zo ontstond ook de behoefte aan de Keulse potjes.

Een mooie pot is afkomstig van de Leidsche Melkinrichting, vanaf 1878 in werking en in 1896 opgegaan in de Maatschappij tot Exploitatie van Zuivelinrichtingen Neerlandia. Behalve het naamstempel

176 *Melkinrichting De Sierkan in Den Haag nam in 1918 de Loosduinse modelboerderij Berkendaal onder haar hoede, h. 8 cm.*

Potten met het opschrift
SURROGAAT zijn te
dateren tussen 1889 en
1900, het potje links is
van J. van Haaster,
h. 14 cm.

toont de pot ook de bekende Leidse sleutels en enige blauwe versiering, en hij is, gelet op bovenstaande gegevens, met zekerheid nog uit de negentiende eeuw (afb. 175). Ook Utrecht had al in 1878 een melkinrichting, die in krantenberichten voor het laatst in 1941 optreedt, in verband met brand. Verder bevat onze verzameling de Goudsche Melkinrichting, Melkinrichting Hartenlust in Haarlem, de Nijmeegsche en Dordrechtsche Melkinrichting (de laatste met afbeelding van een koe) en natuurlijk de 's-Gravenhaagsche, ofwel De Sierkan. De boterpotjes van De Sierkan zijn weinig spectaculair, maar komen veelvuldig voor. De meeste genoemde inrichtingen hebben vrij lang bestaan, maar de potjes dateren als regel uit het begin van de twintigste eeuw.

Het minst opvallende exemplaar heeft het stempel Berkendael, een beroemde modelboerderij in Loosduinen, gespecialiseerd in kindermelk, suikervrije en gehomogeniseerde melk en -een nieuw product - yoghurt. De hygiëne stond in hoog aanzien en ook toen al moesten de koeien binnen blijven. Berkendael verkeerde desondanks in 1918 in liquidatie en werd overgenomen door De Sierkan (afb. 176).

De Boterwetten van 1889 en 1901

Door de succesvolle introductie van de margarine was een strijd geboren met de echte boter. Voor de consument waren de producten soms moeilijk te onderscheiden en er werd volop bedrog gepleegd met allerlei mengvormen. Al in 1887 werd de roep om

Strengere regels

Op 7 februari 1910 bestelde de Rotterdamse aardewerkgroothandel Gebr. Haubrich margarinepotten bij pottenbakker G. van Loon in Oosterhout. Op zich al bijzonder, want margarine- of boterpotten van loodglazuuraardewerk worden zelden of nooit aangetroffen.

Haubrich gaf in zijn bestelbrief nauwkeurige instructies, vergezeld van een tekening. Op de potten moest drie keer een stempel MARGARINE gedrukt zijn, op beide zijden en op de bodem, in blokletters, hoog 3 cm, dik 3 mm en de lengte van de tekst moest minstens 16 cm zijn.

De pottenbakker diende tevens voor passende mandjes en deksels te zorgen met 4 keer een merk van hout of blik in afstekende kleur met de tekst MARGARINE in blokletters.

Het is zeer de vraag of deze bestelling ooit uitgevoerd is. De schetstekening laat een bloempotmodel zien, bestemd voor 16 ½ kilo margarine, waarvan we geen voorbeeld kunnen tonen. Wel beschikt de collectie van het museum Boijmans Van Beuningen over een testje met een oor dat duidelijk bestemd is voor margarine.

Cornelis van der Spek- misleiding en bedrog

Cornelis van der Spek, in 1873 in Zegwaard geboren, is ondanks zijn bedrieglijke praktijken een waar fenomeen. Al op 1 januari 1892 adverteert hij in de kranten met zijn zuivere en onvervalste 'puike Delfische roomboter', nu nog vanuit Zegwaard ('bij Delft'), een dorpje pal ten oosten van Zoetermeer, toen nog een zelfstandige gemeente. Dat roept al meteen de vraag op hoe een achttienjarige zich als ondernemer kon vestigen en of hij de daarvoor benodigde handlichting had gekregen. Nauwelijks vier maanden later laat hij weten de hoogste bekroning op de Wereldtentoonstelling van Brussel te hebben ontvangen en ook in diverse advertenties van wat later datum is sprake van ereprijzen, een gouden-verdiensmedaille en hij is 'gebreveteerd door koning Leopold van België en de groothertog van Luxemborg'.

De activiteiten van de 'Zuidhollandsche Roomboterinrichting' worden al gauw verplaatst naar de grote steden, met name Rotterdam, waar enkele winkels werden geopend, terwijl ook in Amsterdam de boter aan huis kon worden bezorgd. Maar daar ontstond argwaan onder zijn clientèle omtrent de zuiverheid van de boter. De Gezondheidsdienst nam monsters en constateerde al in 1894 vermenging met margarine. Op zich was dat geen doodzonde, maar de Boterwet schreef voor dat hierover geen misverstand mocht zijn en dat was nu net het geval.

Vanaf 1896 staan de kranten vol met aanklachten en met processen die tegen Van der Spek en zijn compagnon Hermanus Johannes van Houten zijn gevoerd over deze vorm van oplichting. Deze was aanvankelijk beperkt tot het verkopen van margarine in de Rotterdamse filialen, waar op de ruiten geschilderd stond dat er alleen boter werd verkocht. In december 1897 wordt Van der Spek failliet verklaard, maar daar is weinig van te merken. Ook dit wekt verbazing.

In het jaar daarop regent het klachten over de 'Coöperatieve Roomboterinrichting en Boerenbond de Eendracht' te Voorburg. Hier werd door C. van der Spek, inmiddels verhuisd naar Den Haag, zuivere roomboter aangeboden, die hij vooruit liet betalen door de kopers, die vervolgens surrogaat of in het geheel niets geleverd kregen. De genoemde fabriek werd als fictie ontmaskerd. Daarop associeerde Cornelis zich met Hendrik ('Henri') van Witzenburg uit Overschie. Samen waren ze eigenaar van de 'Koninklijke Nederlandsche Roomboterfabriek De Nijverheid Overschie'. Ze adverteerden in Belgische kranten en pronkten met hun talrijke bekroningen op landbouwtentoonstellingen. Onder de gedupeerden de American Petroleum Company, een dame in Parijs en een Duitse koopman in Elberfeld. Soms werd er margarine geleverd, soms helemaal niets, terwijl er steeds vooruit werd betaald; op klachten werd niet gereageerd.

Overigens liepen de gevoerde processen voor de daders lang niet altijd slecht af. Zo had Van Witzenburg met opzet zijn minderjarige bediende tot 'directeur' aangesteld, waardoor de rechtsgang, die doorgaans tot de hoogste instantie werd voortgezet, bemoeilijkt werd en in enkele gevallen tot vrij spraak leidde.

Pas in 1902 wordt het einde van het faillissement gemeld na de slotuitdeling en daarna ontbreekt ieder spoor van Cornelis van der Spek en zijn boterhandel. Natuurlijk was hij niet de enige oplichter van zijn tijd, maar vermoedelijk wel de meest fantasierijke. De boterpot uit onze collectie, die we inmiddels met gemengde gevoelens bekijken, moet uit de begintijd stammen, van 1892 of van kort daarna. Andere leden van de familie Van der Spek, waaronder broer Arie, diens zoon en twee neven, die eveneens in de boter- en margarinehandel actief waren, bleven wel op het rechte pad. Omstreeks 1960 werd er door A. van der Spek nog een boterpot met firmanaam op de markt gebracht, mogelijk ter gelegenheid van een jubileum. Kleine potjes zijn er van de Gebr. van der Spek (de neven), die in de jaren '60 en '70 veel reclame maakten met 'Zoetermeer's Roem'. (afb. 178)

178 *Zoetermeer was een echt boterdorp, in het midden de pot van de omstreden Cornelis van der Spek van vóór 1900, A(rie) van der Spek is zijn broer, de pot is van na de Tweede Wereldoorlog, evenals de kleine potjes van zijn neven, verder A. den Hoed en Nutricia, eerste kwart 20ste eeuw, h. 11 cm.*

wetgeving steeds luider, wat resulteerde in de Boterwet van 1889. Deze is van belang voor de verpakking, waaronder de Keulse potten. Belangrijkste doelstelling van de wet was het strikt uit elkaar houden van boter en margarine en een derde variant, aangeduid als surrogaat. Op alle verpakkingen van de namaakboter moest voortaan duidelijk het woord Margarine of Surrogaat worden aangebracht, bij de houten vaatjes via erin branden of erop schilderen, voor aardewerk, glas en metaal dienden de letters daarin gebakken te zijn of erop geschilderd in een afstekende kleur. Boze tongen beweerden dat deze maatregel vooral ter bescherming van de boterhandel was ingevoerd, maar van de zijde van de regering was er wel degelijk acceptatie van de kunstboter als een goed alternatief voor ‘de mindere man’.

Uiteraard regende het na de invoering van de wet klachten over overtredingen en gebrekkige controle, zodat de wet in 1900 werd aangescherpt. Een voor ons belangrijke aanpassing is dat de aanduiding Surrogaat werd geschrapt, omdat hierover veel misverstand en onbegrip was bij de consument. Dat betekent dat we de - schaarse - potten met Surrogaat nauwkeurig kunnen dateren

tussen 1889 en 1900 (afb. 177). We hebben slechts één surrogaatpotje met de naam van de handelaar, te weten J. van Haaster, zonder plaatsnaam, maar het betreft vrijwel zeker Jacobus van Haaster in Sloten (N.H.), boterhandelaar en in 1908 op veertigjarige leeftijd overleden. Vanaf 1900 moesten boter en margarine nog duidelijker van elkaar worden gescheiden met borden op de markt en aanduidingen op winkeldeuren en -ramen. Al deze maatregelen hebben de populariteit van de margarine niet geschaad. Integendeel, ze veroverde een steeds grotere plaats met merknamen als Solo, Vitello en Lotus. Kartonnen en papieren verpakkingen werden allengs gemeengoed en maakten de stenen potjes overbodig. Al met al is uit de wetgeving het gebruik van de speciale Keulse margarinepotjes met en zonder firmanamen te verklaren en het ontbreken van potten met een boterstempel. Pas in 1960 werd door minister Marijnen de Boterwet officieel buiten werking gesteld.

De Botercontrolestations

Omdat de problemen met de boter, alle maatregelen ten spijt, onverminderd aanhielden, werden er provinciale botercontrolestations in het leven geroepen door de

Hollandsche Maatschappij van Landbouw. Tussen 1901 en 1951 waren die in de provincie Zuid-Holland op diverse locaties actief met Leiden en Den Haag als de belangrijkste. Op een laboratorium werd door een scheikundige de boter van de producenten en handelaren die zich als lid hadden aangesloten gecontroleerd en werd de boter als echt gegarandeerd en vanaf 1905 voorzien van een rijkskeurmerk.

Twee kleine potjes zijn gestempeld door het Botercontrolestation Zuid-Holland met aan de achterkant de Leidse sleutels en het Haagse ooievaartje afgebeeld. De verschillende nummers verwijzen mogelijk naar de bij het station aangesloten handelaren (afb. 179). Ook het opschrift ‘gegarandeert’ van de Gebr. Korner zou hiermee in verband kunnen staan. De plaatsnaam ontbreekt, maar de gebroeders zijn te traceren als Amsterdamse grossiers, geboren in de jaren zeventig, handelend in boter, kaas en spek, vanaf 1904 gevestigd in de Maagdelievenstraat. Het familiebedrijf heeft in ieder geval tot 1960 bestaan (afb. 180).

Winkels en grossiers

Wie in boter handelde kon dat natuurlijk combineren met margarine, mits dit duidelijk werd gemaakt op de verpakking. De

Rotterdamse handelaar in boter en kaas J.M. de Lange bijvoorbeeld, liet de pot uit onze collectie duidelijk met Margarine stempelen. Naast boter verkocht hij blijkens een advertentie uit 1910 ook zogenaamde grasbotermelange, welk imitatie-artikel tot de margarine werd gerekend. De Lange, gevestigd in de Westwagenstraat, verdwijnt na 1916 uit de Rotterdamse adresboeken, waarmee we een hulpmiddel voor de datering hebben, die we rond 1900 stellen.

Een ander, op grond van de straataanduiding goed dateerbaar potje is van de Joodse boterhandelaar Eduard Walg, omstreeks 1890 vanuit Lekkerkerk naar Rotterdam verhuisd.

179 *Bij het botercontrolestation Zuid-Holland waren bonafide boeren aangesloten, h. 12 cm.*

Aurore

Stoomzuivelfabriek Aurore, sinds 1903 gevestigd aan de Admiraliteitskade 72 in Rotterdam is een voorbeeld van een modern bedrijf waar met behulp van de nieuwste machines de melk werd gepasteuriseerd en gesteriliseerd, waar separeermachines de room van de melk scheidden en gecondenseerde melk verpakt werd in bussen die in een eigen blikslagerij waren vervaardigd. Voor het laatstgenoemde product was er een markt in Indië. Behalve melk verkocht men ook roomboter, die in 1910 per pond 85 cent kostte, Goudse en Leidse kaas en eieren. (182) Verspreid over de stad waren meer dan 60 winkels met de fabriek verbonden. Daarnaast was er aan de Honingerdijk, even buiten het centrum de uitspanning 'In den rust wat' waar men van het gebodene kon genieten. Een octrooi voor het maken van roomijs, choco's en rijmco's zorgde voor exclusiviteit; ook elders in de stad waren melksalons.

Van deze fabriek, die na de oorlog is opgegaan in Campina Melkunie BV zijn Keulse boterpotten bewaard in verschillende maten met aan de achterzijde de opkomende zon verbeeld, althans dat is de interpretatie gezien de naam Aurore (nooit Aurora). (afb. 183) We dateren ze tussen 1900 en 1925. In een krantenadvertentie van 1919 is sprake van een statiegeld van 15 cent 'voor potten'.

180
'Gegarandeert' staat er op de achterkant van een boterpot van de Gebr. Korner uit Amsterdam, hier samen met een margarine- en een surrogaatpot, h. 11 cm.

181
Rotterdamse boter- en margarinehandelaren: J.M.de Lange, E. Walg, N.A. Zilver en N. Beijderwellen, eind 19de, begin 20ste eeuw, h. 11 cm.

De adresboeken volgend zien we hem tussen 1896 en 1901 gehuisvest op Schiedamschedijk 5, zoals ook op het boterpotje geschreven staat. Deze in Rotterdam genomen meerde zaak bestond tot aan de Tweede Wereldoorlog en had een filiaal in Den Haag. Eveneens in Rotterdam gevestigd, vanaf 1840, was de firma N.A. Zilver, echter pas vanaf 1909 in de Admiraliteitsstraat 8, zoals op de Keulse pot staat die opvallend voorzien is van twee margarinestempels. Nicolaas Adrianus Zilver was al in

1899 overleden, zijn winkel, die zich vooral als eierhandel presenteerde, werd door familieleden onder dezelfde naam voortgezet met de laatste vermelding in het adresboek van 1934. Van de Rotterdamse boterhandel N(icolaas) Beijderwellen is alleen het adres Pottenbakkersstraat 17 bekend, vermeld in de adresboeken en op de niet zeldzame potjes. Ook dit betreft een al wat oudere familiezaak, in 1876 door Nicolaas overgenomen van zijn vader Barend Dirk. De twee zonen van Nicolaas zijn aan het begin van

de Tweede Wereldoorlog overleden, Nicolaas zelf in 1927. De potjes zijn uit het eerste kwart van de twintigste eeuw (afb. 181).

Van de Haarlemse familie Verdel zijn twee margarinepotten aanwezig, de ene van Nicolaas Marinus senior, overleden in 1900, de tweede van junior, die zich in de Kamperstraat gevestigd had, zoals vermeld op de pot. Laatstgenoemde is al in 1905 overleden op 23-jarige leeftijd (afb. 184). Eén van de fraaiere exemplaren heeft het geschreven opschrift E:M: Noijens s'Bosch en stamt mogelijk al uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Everardus Martinus Noyons (dit is de meer gebruikelijke schrijfwijze), geboren omstreeks 1800 en vóór 1870 overleden, was winkelier op het adres Schapenmarkt 8 in Den Bosch. Uit advertenties van iets later datum blijkt dat de winkel is voortgezet als firma wed. E.M. Noyons. Het aanbod bestond uit verse zeevis, fijne dessertkaas en alle denkbare comestibles. Gelet op de tekst op de pot, met overigens onbekende inhoud, en de latere firmanaam is een datering vóór 1880 niet uit te sluiten. De winkel, die al dateert van 1828, bestaat honderd jaar later nog op het-

zelfde adres. De laatste krantenberichten zijn van de jaren dertig (afb. 185).

Ook de boterpot van H.J. Wijsman uit Amsterdam behoort tot de oudere voorbeelden. Hendrik Johannes Wijsman, in 1824 geboren als onderwijzerszoon, begon in 1846 met de boterhandel. In 1886 sloot hij een vennootschap met zijn zonen Barend en Hendrik Johannes. Aangezien de vermoedelijk zeldzame Keulse pot alleen de naam van de vader toont (H.J. Wijsman Bzn) zou hij van voor 1886 kunnen zijn. De firma Wijsman verwierf naderhand grote bekend-

182
Prijscurant Stoom-zuivelfabriek Aurore in Rotterdam. Rott. Nieuwsblad 3-10-1910

183
Boterpotten van de Rotterdamse zuivelfabriek Aurore zijn er in verschillende maten, ze zijn niet zeldzaam, h. 14,5 cm.

184 _____
De Haarlemse familie
Verdel handelde omstreeks
1900 in margarine,
h. 14 cm.

185 _____
Fraaie boterpot uit de
comestibleswinkel van
Noyons in Den Bosch,
gevestigd aan de
Schapenmarkt, datering
mogelijk vóór 1880, h.
17,5 cm.

heid met fraai uitgevoerde blikverpakkingen en was sterk gericht op de exporthandel naar de koloniën, getuige ook de vele advertenties in de Indische kranten. Een succesvolle onderneming, nog steeds actief, nu vanuit Wijk en Aalburg (afb. 186).

In de loop van de twintigste eeuw wordt de margarinehandel een miljoenenindustrie. Jurgens en Van den Bergh beheersen de markt, niet alleen in Nederland, maar ook in grote delen van Europa. De samenwerking met Lever 's zeepmaatschappij leidt tot Unilever met tal van wereldwijd bekende

merknamen als Blue Band, Unox, Sunlight, Bona, Becel en vele andere. Van ver voor deze ontwikkelingen moet de Keulse pot van Van den Bergh dateren, een herinnering aan een ander tijdperk (afb. 187).

Tot slot

De steengoed verpakking voor levensmiddelen bleek een bruikbaar alternatief en werd soms geprefereerd boven andere mogelijkheden. Vooral voor de verzending naar de koloniën, een belangrijke markt, genoot de Keulse pot een zekere populariteit, met name voor verduurzaamde levensmiddelen. Ook stenen kruiken voor jenever, likeur en andere alcoholica zijn en masse in Indië terechtgekomen, waar ze, ontdaan van hun inhoud, soms secundair gebruikt werden o.a. als omheining van tuinen, terwijl de oortjes van de kruiken dienst konden doen als isolatiemateriaal bij de aanleg van telefoons. Hoewel er een immense verscheidenheid aan glazen drankflessen bestaat, en er met name in Schiedam speciale glasfabrieken waren voor de productie, is er voor de stenen kruik toch altijd een plaatsje gebleven. De grote firma's als Bols plaatsen nog steeds bestellingen in het Westerwald, vooral met het oog op de export. Steengoed en drank blijken eeuwenlang met elkaar verbonden, zowel als

verpakking als voor schenk- en drinkgerei. De stenen ansjovispot, nog lang in gebruik, heeft het definitief afgelegd tegen efficiëntere verpakkingen, met name blik. Mosterd en steengoed worden vanouds minder in combinatie gevonden, al hebben met name de kleine potjes, vaak met de naam of initialen van de fabrikant, een zekere populariteit genoten naast de meer gebruikelijke van glas.

Voor boter geldt dat flinke Keulse potten naast houten vaatjes in de huishoudens, met name door de boeren werden benut, lang voordat de boter- en melkfabrieken met hun hygiënisch bereide waren de markt veroverden. Deze zorgden voor een stroom aan stenen potten, voorzien van de fabrieksnaam. Ook de margarine werd in Keulse potjes naar de klant gebracht, voorzien van duidelijk ingestempelde productaanwijzingen, zoals was voorgeschreven door de Boterwet. Zowel voor de boter als de margarine geldt dat andere verpakkingen het pleit gewonnen hebben. Reeds in de jaren veertig van de negentiende eeuw adverteerde de Amsterdamse glasblazerij van Vos, Koker en Wiegel met glazen boterpotten, die vele voordelen boven de Keulse zouden hebben, vermoedelijk zonder al te veel succes. Uiteindelijk bleken de papieren wikkel en later het plastic kuipje

het meest doelmatig. De conserven ten slotte werden al midden negentiende eeuw vooral in blik naar de Oost verzonden; daarnaast was er ruimte voor fraaie stenen potten. Maar de moderne fabrikanten als Tieleman en Dros en Ter Marsch hadden een eigen blikfabriek bij hun bedrijf.

186 _____
Hendrik J. Wijsman uit
Amsterdam dreef al vroeg
de boterhandel, naast de
Keulse pot gebruikte hij
fraaie blikken als
verpakking, met name
voor de koloniën,
h. 14 cm.

187 _____
Zeldzame pot van de
grote margarinefabrikant
Van den Bergh, begin
20ste eeuw, h. 19 cm.

Imitatie-steengoed van de Nederlandse pottenbakker

190

HC-potten. HC zou kunnen staan voor Hamer en Cannenburg, de eigenaren van de Keulsch aardewerkfabriek in Deventer (1873-1884), maar hiervoor is nog geen bewijs, h. 37,5 cm.

Eigen fabricaat met weinig succes

Hoewel algemeen beweerd wordt dat in Nederland vanwege gebrek aan geschikte grondstoffen geen steengoed gemaakt kon worden, zijn er af en toe toch pogingen geweest om met een eigen fabricaat de Duitse import te trotseren.

Overigens lijkt het gebrek aan goede klei geen doorslaggevende reden te kunnen zijn om af te zien van een eigen productie. Nederlandse pottenbakkers hebben eeuwenlang Duitse aarde ingevoerd voor het maken van hun groene en gele potten, zo goed als ook de tabakspijpenmakers scheepsladingen witte buitenlandse aarde hebben verwerkt. Meer aannemelijk is dat de steengoedproductie hier te lande geen kans van slagen had vanwege de ijzersterke concurrentiepositie van de Duitse centra die dit segment van de keramiekmarkt beheersten.

Arnhem

De Amsterdamse aardewerkkoopman Teunis van Tellingén, met een winkel in

de Heerenstraat nam in 1778 het initiatief tot de bouw van een pottenfabriek in Arnhem aan de Klingelbeekseweg, ook wel het Onderlangs. Naast de Frankforter potten legde hij zich toe op steengoed: Munstersche of Moffenkruiken, ook Stadtlohnse kruiken genoemd, bronwaterkruiken, witte en blauwe Keulse kannen en grote bruine voorraadpotten. De Haarlemse Maatschappij kende de fabriek hiervoor in 1781 de gouden medaille toe.³⁵

Desondanks stond de 'Oeconomische Potten- en Kannenfabriek' al in 1784 te koop, wellicht dacht de eigenaar winst te kunnen maken of gingen de zaken toch niet helemaal volgens plan (afb. 188). De verkoop ging niet door en naar eigen zeg-

188

In 1784 staat de nieuwe Arnhemse potten- en kannenfabriek van Teunis van Tellingén al weer te koop, maar een koper is niet gevonden. Leydse Courant 6-2-1784

189
De eigenaren van de
nieuwe Keulsch
aardewerfabriek in
Wageningen laten het
publiek weten dat ze
thans ruim gesorteerd
zijn. Alg. Handelsblad
18-4-1848

191
Bij de 'Grand bazar
français' was alles te
koop, van eau de cologne
en fotoartikelen tot
rijwielen en inmaak-
potten met worp-
aanduiding. Maasbode
1-8-1914

PRIMA BRUINE INMAAKPOTTEN, 1e keus			
1 Worp	1½ Worp	2 Worp	
0.63,	0.91,	1.19.	
BLAUWE KEULSCHE POTTEN, hoog en laag			
	0.09,	0.13,	0.17
CONSERVE INMAAKGLAZEN „Juliana“. Het beste model, proetondervindelijk bewezen.			
Hoog 1½ L.	¾ L.	1 L.	} met Gummiring.
0.19	0.22	0.24	
Laag ¾ L.	1 L.	1½ L.	
0.26	0.29	0.33	8029 231 m.
BEUGELS, prima vertind			0.03

gen van Van Tellingen, die in 1804 verslag uitbracht aan Haarlem, waren de succesvolle jaren voorbij en was de steengoedfabriecage geheel gestaakt omdat Duitsland geen grondstoffen meer beschikbaar stelde en hij te maken had met de vele vreemde kooplieden, waarover meer pottenbakkers hun beklag deden. Helaas hebben we tot nu toe geen steengoed kunnen toeschrijven aan de Arnhemse fabriek.

Wageningen

In Wageningen was al vóór 1800 een Frankforter pottenfabriek in werking onder leiding van Hendrik van Rennes (1740-1821). In 1845 maken twee jonge ondernemers, Sandbrink en Plantenga per advertentie bekend dat zij eigenaar geworden zijn van de vermaarde pottenfabriek Het Roode Hert en gesorteerd zijn in alle soorten van grof aardewerk. Pieter Plantenga (1815-1892) was likeurstoker, van zijn mede-eigenaar Dirk Adriaan Sandbrink, een leeftijdgenoot, is geen eerder beroep bekend. In de herfst van 1847 werd de pottenbakkerij getransformeerd tot een fabriek van Keuls aardewerk. Een verslaggever meldt enkele maanden later al de resultaten van de eerste twee stokingen: ‘het baksel is volkomen in deugd en fraaiheid van bewerking en kan met het beste buitenlandse wedijveren’.

Even later berichten de fabrikanten zelf dat ze ruim gesorteerd zijn, ‘tot billijke prijzen’. (afb. 189)

De vooruitzichten mochten dan gunstig lijken, de verslagen van de gemeente Wageningen over 1851 en 1852 vertellen een ander verhaal. De Keulse kruikenbakkerij levert weinig voordeel, staat stil en wordt afgebroken. Niettemin vinden we in het archief van de provincie, die over het verlenen van vergunningen gaat in 1853 een aanvraag van Sandbrink tot verplaatsing van de fabriek. In dezelfde archiefbron bevinden zich twee aanvragen van Sandbrink voor een alcoholbranderij uit beetwortelen (1856) en voor fijne likeuren (1858).

Nog voordat in de zomer van 1859 zijn faillissement wordt afgewikkeld vinden we hem en zijn gezin op de passagierslijst van de Maria Johanna, op weg naar Kaap de Goede Hoop. Pieter Plantenga, de likeurstoker, heeft zich wellicht al eerder uit het Keulse avontuur teruggetrokken en minder of geen schade geleden.

Deventer

In Deventer was in de loop van de negentiende eeuw de aardewerknijverheid tot bloei gekomen, ingezet door de koopman Gerrit Jan Hamer die in 1826 de eerste pottenbakkerij van de stad oprichtte. Zijn zoon Gerhard

Johan, in 1835 geboren, ontwikkelde zich tot terracottafabrikant met een bedrijf aan de Zwolseweg. Omstreeks 1873 werd hij benaderd door de jonge Amsterdamse advocatenzoon Willem Voorbeijtel Cannenburg (1850-1914) die, naar verluidt, in het buitenland in de leer was geweest bij enkele fabrikanten van Keuls aardewerk en zich nu zelf in staat achtte hiermee aan de slag te gaan. Zo ontstond onder de firmanaam ‘Hamer en Cannenburg’ in 1874 een op dat moment voor Nederland unieke ‘Keulsch aardewerfabriek’ naast de terracottafabriek. Ruim tien jaar is er in Deventer Keuls aardewerk gebakken met behulp van uit Vredens-
Stadtlohn betrokken personeel en met via de krant gerecruteerde jongens en meisjes met tekenaanleg uit de stad zelf die zich in het schilderen wilden bekwamen.³⁶

In 1883 nam de fabriek deel aan de Internationale Koloniale en Uitvoertentoonstelling in Amsterdam. Een journalist van het Algemeen Handelsblad geeft een opsomming en beoordeling van de inzending: ‘grijze kannen, zout- inleg- en schoensmeerpotten met de bekende hardblauwe versieringen, grijze en blauwe kruiken, inktpotjes en tapvaatjes met opgelegde wijngaardranken omvlochten, niet onbe-

rispelijk, zowel wat de behandeling op de draaischijf als in de oven aangaat, maar deze jeugdige tak van nijverheid verdient aanmoediging’.

Toch staat een jaar later de fabriek te koop, aangeprezen als ‘in volle werking en in grote bloei verkerend’. Ondanks deze wervende woorden wordt er geen koper gevonden, uiteindelijk ontfermt de plaatselijke tapijtenfabriek zich over de gebouwen. De eigenaar verlaat Deventer en naar zijn motief voor de bedrijfsbeëindiging kunnen we slechts gissen. Later handelt hij in Haarlem met een vennoot in bouwmaterialen. In 1914 is hij in ‘s-Graveland overleden.

Rest de vraag naar de met HC beschilderde potten uit onze collectie. (afb. 190) Ze zijn bewust verzameld vanuit de gedachte dat ze wellicht ooit aan Hamer en Cannenburg kunnen worden toegeschreven. Ze wijken af, zeker wat het schilderwerk betreft van de gangbare Keulse potten uit die tijd en ook hebben ze opvallend vaak bruine verkleuringen. Hopelijk geeft archeologisch onderzoek in Deventer ooit uitsluitsel.

Gebrek aan inmaakpotten

Vanaf ongeveer 1860 zien we in krantenadvertenties een toenemend aanbod van inmaakpotten met de bijbehorende hulp-

192
Ook de traditionele pottenbakkerscentra hebben zich in tijden van schaarste toegelegd op de inmaakpot, vlnr. Oosterhout, Friesland en Bergen op Zoom, h. 27 cm.

middelen. Naast de traditionele bruine en blauwe potten komen er nieuwe soorten aan de markt met hermetische sluitingen en ook glaswerk wint aan populariteit. Vooral vóór 1900 wordt er druk reclame gemaakt voor perkamentpapier als afsluitmateriaal. De verkoop vond plaats in een scala aan kleinere en grotere magazijnen, waaronder de eerste 'grand bazars'. (afb. 191) Al eerder meldden we de nieuwe Duitse cilindrische Krumeichpotten met ijzeren deksels. Tijdens de Eerste Wereldoorlog komt de Duitse en Belgische aanvoer in toenemende mate in de problemen, al is er nog steeds aanbod. Bij Koninklijk Besluit wordt in oktober 1917 een uitvoerverbod van inmaakpotten van kracht om tegemoet te komen aan de schaarste. Het wordt in 1919 weer opgeheven. Er ontstaat een levendige handel in tweedehands potten voor hoge prijzen, de

grootste kosten al gauw een arbeidersweekloon van tien gulden. Eiken vaatjes worden als vervanger aangeprezen, al voldoen ze niet optimaal.

De gevolgen van de schaarste bleven niet uit. Aardewerkfabrikanten die nooit op de steengoedmarkt opereerden zagen nu kansen en sommige gingen zich toeleveren op de productie. Willem Johannes Sibbes uit Leiderdorp bijvoorbeeld sloot al in 1916 een vennootschap voor de oprichting van een Keulsch Aardewerkfabriek. Wat later, in 1918, presenteerde Filippo en Zoon van Nieuw Werklust in Hazerswoude op de Utrechtse Jaarbeurs 'imitatie Keulsche inmaakpotten, boterpotten en industriepotten' en ook de nieuw opgerichte NV Aardewerkfabriek Holland, eveneens in Hazerswoude, toonde vergelijkbare artike-

len. De Nederlandse Gresbuizenindustrie, geconcentreerd in Deventer en Limburg bleef niet achter en nam ook een aandeel in de productie. Ook sommige Nederlandse pottenbakkers voegden inmaakpotten aan hun assortiment toe, maar dan van gewone plaatselijke klei. We kennen ze uit Friesland, Oosterhout en Bergen op Zoom. De imitaties van Goedewaagen uit Gouda komen nog het dichtst bij het buitenlandse fabricaat (afb. 192 en 193).

Van de meeste genoemde fabrikanten kunnen we geen voorbeelden laten zien. Dat geldt ook voor een merkwaardig ander nieuw baksel, de inmaakpotten van gewapend beton, van binnen bekleed met glas, die o.m. gemaakt moeten zijn in Delft door de 'Eerste Delftsche Fabriek van Gewapend Beton Inmaakpotten' en in Elst door de

'Eerste Betuwsche Betonfabriek', waarvan volle treinladingen door het hele land werden afgeleverd, zoals krantenberichten ons willen doen geloven. Al vrij snel na de beëindiging van de oorlog werd de buitenlandse aanvoer hervat. Aardewerkmagazijn Koning in Groningen deelt bijvoorbeeld mee dat de echte Belgische inmaakpotten weer voorradig zijn en dat de Goudse in de opruiming gaan. Toch is er zeker nog enkele jaren aanbod van tweedehands potten voor goede prijzen. Over de Nederlandse fabrikanten en de potten van gewapend beton wordt niet verder bericht, ze konden vermoedelijk niet concurreren met hun voorbeelden.

In de Tweede Wereldoorlog deden zich vergelijkbare problemen voor. Aan de ene kant bleven er meldingen van toch nog aanwezige voorradjes in de winkels, anderzijds

193 _____
Steengoedimitaties van
Goedewaagen in Gouda,
h. 31 cm.

194 _____
Naoorlogse
steengoedproductie
van Lebon & Suilen
Roermond 1946-1954,
h. 20 cm.

195

*Detail stempel
Lebon & Suilen*

196

*Keulse potten uit
grootmoeders tijd,
eerste helft twintigste
eeuw, h. 38 cm.*

werd schaarste bericht en doken zelfs de potten van gewapend beton weer op. Zowel de beschikbaarheid van de grespotten als van de glazen flessen met de bijbehorende gummiringen was na 1945 beperkt. Het Ministerie van Economische Zaken kondigde tussen 1947 en 1949 een prijzenbeschikking af voor 'inmaakpotten, vervaardigd van bruin aardewerk, gresmateriaal of Keuls aardewerk'. Met name in Limburg zijn na de oorlog door verschillende bedrijven Keulse potten gemaakt, o.a. in Tegelen door de NV

Eerste Keuls aardewerk industrie ENKAI en in Roermond door Lebon en Suilen tussen 1946 en 1954. We laten deze pogingen verder buiten beschouwing (*afb. 194 en 195*).

De pogingen van Nederlandse aardewerkfabrikanten om imitaties van Duits steengoed te maken hebben weinig blijvend succes gehad. Na een enthousiast en verwachtingsvol begin werd de productie al weer snel stopgezet zonder dat altijd duidelijk is waarom. Van Tellingen, die in de moeilijke Franse

Tijd werkte, beklagde zich over de concurrentie met de talloze vreemde omlopers en over de stagnatie in de aanvoer van de benodigde klei. In het geval van Wageningen valt te denken aan onervarenheid van de ondernemers, maar voor Deventer gaat dit minder op. De belangrijkste oorzaken lijken toch de al eerder veronderstelde sterke marktpositie en de betere kwaliteit van het Duitse fabricaat te zijn, in combinatie met een gebrek aan een reservoir van goede geschoolde vakmensen. Ook in de twintigste eeuw verdwij-

nen de imitatie-inmaakpotten weer even snel uit beeld als ze gekomen zijn, als de aanvoer uit Duitsland na de oorlogen is hersteld (*afb. 196*).

Coverfoto overzicht divers steengoed

Samenvatting

Duits steengoed uit Siegburg, Raeren, Frechen en het Westerwald vormde in Nederland eeuwenlang een welkome aanvulling op het eigen pottenbakkersgoed vanwege de bijzondere geschiktheid als schenk- en drinkgerei. Tot omstreeks 1750 was het bovendien van hoge artistieke kwaliteit, maar mede door de komst van nieuwe keramieksoorten zoals de Engelse creamware nam de belangstelling van het publiek af voor de luxere varianten van het steengoed, dat inmiddels voornamelijk uit het Westerwald werd betrokken onder de verzamelnaam 'Keulse potten'. Andere productiecentra als Vreden-Stadtlohn en de Elzas zijn voor Nederland van geringere betekenis. Het doel van deze publicatie is het onder de aandacht brengen van een groot aantal voorwerpen, meest uit eigen collecties, gemaakt in de negentiende eeuw toen de kannenbakkers een omslag hebben gemaakt naar eenvoudiger gebruiksgoed, meest bestemd voor het conserveren, verpakken en verzenden van voedsel en dranken. Hoewel er veel bewaard gebleven is, zowel in Duitsland als in Nederland, betreft het aardewerk uit een enigszins vergeten, maar niet minder interessante periode.

De Nederlandse markt heeft een eigen assortiment, dat zichtbaar wordt in de vele potten die fabrikanten en winkeliers lieten voorzien van hun firmanaam. Hierop vooruitlopend worden in het eerste deel van ons verslag de belangrijkste vormen getoond van de potten bestemd voor vis, met name ansjovis, conserven, mosterd, alcoholische dranken en boter en margarine. Enkele bodemvondsten uit o.a. Arnhem en Amsterdam zijn als referentiemateriaal bij het onderzoek betrokken om tot een nauwkeuriger datering te komen.

Voorwerpen met ingesneden of beschilderde dieren en planten uit de periode 1800-1860 vormen het meest aantrekkelijke deel van de productie. Potten met afbeeldingen van herten, vogels, paarden, leeuwen en zelfs vrouwen, in tal van variaties en combinaties aangebracht, al dan niet met een symbolische lading, waren een pronkstuk in vooral de boerderijen in Noord-Nederland. We kennen interessante voorbeelden uit de provincie Groningen, zoals de potten voor het echtpaar Elema uit Usquert met het jaartal 1845. Ook aan andere decoratiemotieven wordt aandacht besteed, omdat dit tot nu toe weinig is gedaan.

Ons tweede thema is de handel, met name de rol die kooplieden uit het Westerwald hierin hebben gespeeld. Vanaf omstreeks 1800 kwamen zij in groten getale naar ons land om hier als heen en weer reizende kramer met hun Keulse potten te venten, anderen hadden de ambitie zich permanent te vestigen met een winkel of zelfs groothandel. Vertegenwoordigers van deze tweede groep hebben we waar mogelijk gevolgd: waar waren ze gevestigd, waaruit bestond hun handel en hoe succesvol waren ze? Al vroeg in de eeuw valt op dat hun handel zich niet beperkt tot de Keulse potten. Zo zijn er veelvuldige contacten aanwijsbaar met Nederlandse pottenbakkers, er wordt volop ingekocht in Friesland, Bergen op Zoom en Gouda. Daarnaast hebben de groothandelaren Matthias en Herman Zervaas in respectievelijk Zwolle en Groningen hun magazijnen gevuld met het fijnere aardewerk uit binnen- en buitenland. Niettemin gingen beiden in 1841 failliet. Ook wat bescheidener winkeliers zoals de leden van de familie Mohr en Johann Fuchs in Amsterdam waren rijk gesorteerd op tal van terreinen buiten het steengoed. Het lijkt erop dat veel Westerwald-winkeliers, op veel plaatsen in het hele land gevestigd, steeds verder afdwalen van hun oorspronkelijke handelsartikel. De faillissementsdossiers van vier kleinschalige ondernemers uit Zierikzee beschrijven het winkelaanbod met tal van galanterieën als vergulde vaasjes, beeldjes en verlakte doosjes naast veel kop en schoteltjes uit Maastricht. Dit zakelijke concept was duidelijk niet toekomstbestendig.

Betere perspectieven waren er voor enkele schippers die zich concentreerden op de Keulse waren in de ruimste zin. > Zo bediende het Keulse Schip van Girmscheid vele jaren de steden Zwolle en Leeuwarden en kon August Fuchs met De Rijn en Amstel Amsterdam bevoorraden en zich naderhand met een groothandel metterwoon in de hoofdstad vestigen. Ook de schippersfamilie Krummeich was jarenlang succesrijk in Rotterdam, maar is verre overtroffen door de firma Gebr. Haubrich, tussen 1855 en 1982 aanwezig op de keramiekmarkt. Ook de nog niet genoemde groothandel van Johann en Peter Modest Fein, sinds 1845 gesignaleerd in Rotterdam en ook gespecialiseerd in het grovere segment, kon zich dankzij een bekwame opvolger lang handhaven: ook De Pottenkelder werd pas in 1982 gesloten.

We noemden al de potten met firmanamen, het derde thema, met ongeveer 150 objecten vertegenwoordigd en globaal te dateren tussen 1860 en 1925. De vishandel, vooral ansjovis, conserven, mosterd, sterke drank en boter/margarine zijn de vijf hoofdgroepen. Aan bod komen o.a. gerenommeerde viswinkels in Amsterdam, Utrecht, Den Haag en Rotterdam, handelaren uit het Zuiderzeegebied en Bergen op Zoom, de Rotterdamse mosterdfabrieken van Schilders, Vissers en Breder, distillateurs, likeurstokers en slijters en de moderne ondernemers met hun verduurzaamde levensmiddelen. De overzeese gebiedsdelen, West- en Oost-Indië waren een aanzienlijke doelgroep voor de leverantie van de meest uiteenlopende delicatessen, naast het scheepsvolk op hun verre reizen. Hoewel de meeste levensmiddelen in blik of glas werden verzonden, was er ook plaats voor de Keulse provisiepot. Na 1870 komen daar de talrijke nieuwe boterfabrieken, melkinrichtingen en margarineproducenten bij, die heel wat potten hebben laten maken in een periode van concurrentie en vervalsingen. De Boterwet gaf voorschriften waaraan met name de margarinepot moest voldoen.

Rest de vraag in hoeverre Nederlandse pottenbakkers of andere industriëlen ernaar gestreefd hebben het populaire steengoed zelf te maken. Pogingen in Arnhem, Wageningen en Deventer, tussen 1790 en 1884, hadden geen blijvend resultaat. Toen in de beide Wereldoorlogen de import van inmaakpotten stagneerde - de huisinmaak had inmiddels een grote vlucht genomen - zijn er opnieuw weinig succesvolle imitaties beproefd, o.a. in Leiderdorp, Gouda en Limburg. Ook na 1945 hebben enkele fabrikanten in Tegelen en Roermond nog steengoed gemaakt, maar de conclusie moet toch zijn dat tegen een product met zo'n sterke marktpositie als het Duitse steengoed niet valt te concurreren.

Nawoord

In deze publicatie hebben we getracht een beeld te schetsen van de handel en het gebruik van steengoed in de negentiende eeuw, omdat dit volgens ons een onderbelicht onderwerp is uit het brede scala van keramiek dat we veelvuldig in verzamelingen of als bodemvondst tegenkomen. Ook het beschrijven en dateren van laat steengoed was niet eerder zo uitvoerig gedaan en dit werd dan ook bemoeilijkt door het ontbreken van parallellen. We hebben niet gestreefd naar volledigheid, daarvoor is het onderzoeksgebied te groot. Naast onze eigen collecties mochten we putten uit de collecties van archeologische instellingen, musea en particulieren. Door de voorwerpen te bekijken en te vergelijken, steeds weer aangevuld met nieuwe gegevens, kregen we inzicht in de uiterlijke kenmerken van de producten van het Westerwald en enkele andere pottenbakkerscentra, de ontwikkeling van vormen en de versiering. Een aantal enthousiaste mensen heeft ons voorzien van gegevens, op ideeën geholpen of gewezen op collecties die wij niet kenden. In willekeurige volgorde wil ik onze hartelijke dank uitspreken aan Dr. Ernst H. Segschneider uit Bramsche (DE), Ton Vermeulen en Ronald Grootveld uit Zoetermeer, Hans van Gangelen en Gert Kortekaas uit Groningen, Tim Hoogendijk (BAAC) en Sebastiaan Ostkamp uit Amsterdam. Zelf heb ik veel geleerd van Adri en het was dan ook een groot genoegen om dit werkstuk samen met haar te maken. Wij hopen met deze publicatie interesse te hebben gewekt voor de rijkdom aan voorwerpen en toepassingen van dit materiaal en dat dit aanleiding zal zijn tot nader onderzoek van laat steengoed.

Ron Tousain

Paul Smeele tijdens een presentatie op het NVvCG symposium 2013

Over Paul Smeele, verzamelen en onderzoek

Paul Smeele werd in 1937 in Deventer geboren op De Worp, een woongebiedje aan de overkant van de rivier. Zijn vader Piet was tekenaar en ontwerper voor drukkerij De IJsel.

Pauls jeugd werd in hoge mate bepaald door de oorlog, Deventer lag in de vuurlinie, het gezin moest zijn huis verlaten en woonde geruime tijd in een kippenhok op het platteland. Het bezorgde Paul weliswaar geen blijvend trauma, maar de oorlog bleef zijn leven lang een gevoelig onderwerp.

Na zijn HBS-tijd ging hij in Utrecht sociologie studeren, een in die tijd betrekkelijk nieuw vak dat nog volop in ontwikkeling was. Na zijn doctoraal en het vervullen van de militaire dienstplicht werd de Technische Universiteit van Delft zijn werkterrein, aanvankelijk de afdeling Bouwkunde, later Civiele Planologie. Ruimtelijke ordening, met name stadsvernieuwing werd zijn specialisme, waarbij de aandacht voor zijn onderwijstaak en de studenten prioriteit had boven een verdere uitbouw van een wetenschappelijke carrière.

Tijdens hun vele reizen door Scandinavië ontwikkelden Paul en zijn vriendin Adri van der Meulen in de jaren zeventig grote belangstelling voor oude gebruiksvoorwerpen uit het leven van alledag. In eigen land kwamen ze min of meer bij toeval in een antiekschuur op Walcheren een interessante collectie aardewerk tegen die hen aan het denken zette. Het begin van een passie, waarvan in het tijdschrift Vormen uit Vuur van 2013, nummer 222, verslag is gedaan. De aanvankelijke hobby groeide uit tot kennisverwerving en wetenschap op een onontgonnen terrein. Vanaf 1986 kwam een reeks van kleinere en grotere gezamenlijke publicaties tot stand, die na hun beider pensionering werd geïntensiveerd met als hoogtepunten de boeken over Friesland en Gouda met begeleidende tentoonstellingen. Leven en werk waren niet voltooid toen Paul in 2015 is overleden.

Sinds 1988 was Paul, meestal als enige Nederlander, een trouwe deelnemer aan de op steeds wisselende plaatsen gehouden internationale Hafnerei-symposia (tegenwoordig symposia voor Keramikforschung). Hier presenteerde hij menigmaal in een referaat onze onderzoeksvragen en resultaten. Uiteraard kwamen de Frankfurter potten ter sprake, naast typisch Nederlandse onderwerpen als de ADCO-fabriek, de Friese en Goudse pottenbakkers en het gemerkte aardewerk van de Brabanders. Zijn bijdragen werden doorgaans opgenomen in een verzamelbundel, waarmee de Nederlandse pottenbakkers in Duitsland blijvend onder de aandacht zijn gebracht.

197

198

199

200 a

200 b

1. Vis

Vischhandel van M. Spaargaren en zn Leiden, gestempelde tekst, maatsijfer 3

J.A. Segel Groenmarkt s. Hage, handschrift, maatteken 3

D. Schaap Delft, handschrift, maatteken 6

U. A. Noordenbos Leeuwarden, gestempeld

2. Mosterd

Van der Veens mosterd Den Haag, gestempeld, grijze cilindrische pot zonder blauw, maataanduiding 3 L

3. Verduurzaamde levensmiddelen

Goud's Inleggerij Amsterdam, gevestigd anno 1803, gestempeld, maataanduiding 3, model lage pot met twee oren

A. van Leuwen *Hofleverancier*, een wapen met een leeuw met aan weerszijden nog een uitgesneden leeuw en eronder in schuinschrift *je maintienderai*, geen plaatsnaam vermeld, mogelijk Rotterdam of Delft (afb 197), h. 32 cm.
Westenburch Den Haag, fabriek van levensmiddelen, gestempeld 1896-1920

S. Bok, Enkhuizen, op de ene pot in blauwe schrijffletters 'confituren', waarschijnlijk Simon Bok, koek- en banketbakker (1838-1921) (afb. 198), h. 14,5 cm.

Marie Johan Doesburg (1855-1909) had te Utrecht een winkel in co-mestibles, waar hij deze pot voor gebruikte, is niet bekend (afb. 199), h. 31,5 cm.

J. ten Doesschate Zwolle, De gekroonde oude Gaper opgericht Ano 1782, vaag zichtbare gestempelde afbeelding van een gaper met lauwerkrans, maataanduiding ½, een halve worp (2 ½ liter). Een tweede, ongeveer even grote pot met hetzelfde maatsijfer vermeldt alleen de bedrijfsnaam zonder de eigenaar en het stichtingsjaar. Een derde pot, veel kleiner, zonder maatsijfer (inh. is 1/3 l) heeft verder alle informatie en een herkenbaar hoofd met een kroontje (afb 200). In de kranten talloze advertenties voor 'lofodinsche levertraan', h. 20 cm.

4. Alcoholische dranken

Gebr. Stein Amsterdam, klein kruikje, bolle vorm, tekst in handschrift

W. Drenth en zn. Haarlem, cilindrisch kruikje, 2 kan, gestempeld

M.J. Roozebrans Haarlem, cilindrisch, 3 kan en grote hand-geschreven letters

5. Boter/margarine

Mij. de Veluwe Nunspeet, roomboter, gestempeld, maatteken 4

Roomboter-fabriek Koole Nicola en Co Leiden, gestempeld

Roomboterfabriek Voorne Nieuwenhoorn, gestempeld, maatteken 4

201

202

203

OND Zuivelinrichting Rosenburgh, gestempeld dir. A.T. de Jong

J. de Kroes roomboter Overschie, twee potten, resp 2 L, met oren en 1 L, zonder oren

Roomboterhandel J. van Woerden Arnhem, gestempeld en maat 6. Van dezelfde handel een pot maat ½ en 'hofleverancier' en een derde met opschrift J. van Woerden boterhandel Arnhem, maatteken 4

E.H. Haarlem, gestempeld, maat 4

W. van Broekhuysen Az hofleverancier Haarlem, gestempeld en als maataanduiding 5 KG

B.M. van Berg Amsterdam, gestempeld

F. van der Kloot Leiden, drie potten, alle met handschrift, maataanduidingen 3 en 6K

W. van den Berg Czn Voorburg, twee potten, de ene met handschrift, oren en maataanduiding 6, de andere gestempeld, geen oren en maat 8

Centrale Boterhandel 'Utrecht Lindemann en co', gestempeld

P. van der Lely Toussaintkade Den Haag, gestempeld

W. M. Kerkhof margarine Vlaardingen, handschrift, maataanduiding ½ (afb 201), h. 14 cm.

A. Martens natuurboter Rijswijk, gestempeld

P. en J. Smeele Den Haag, twee potten, stempelwerk, een met maatteken 4

L. Kranenburg Haltestraat 46 Zandvoort, gestempeld

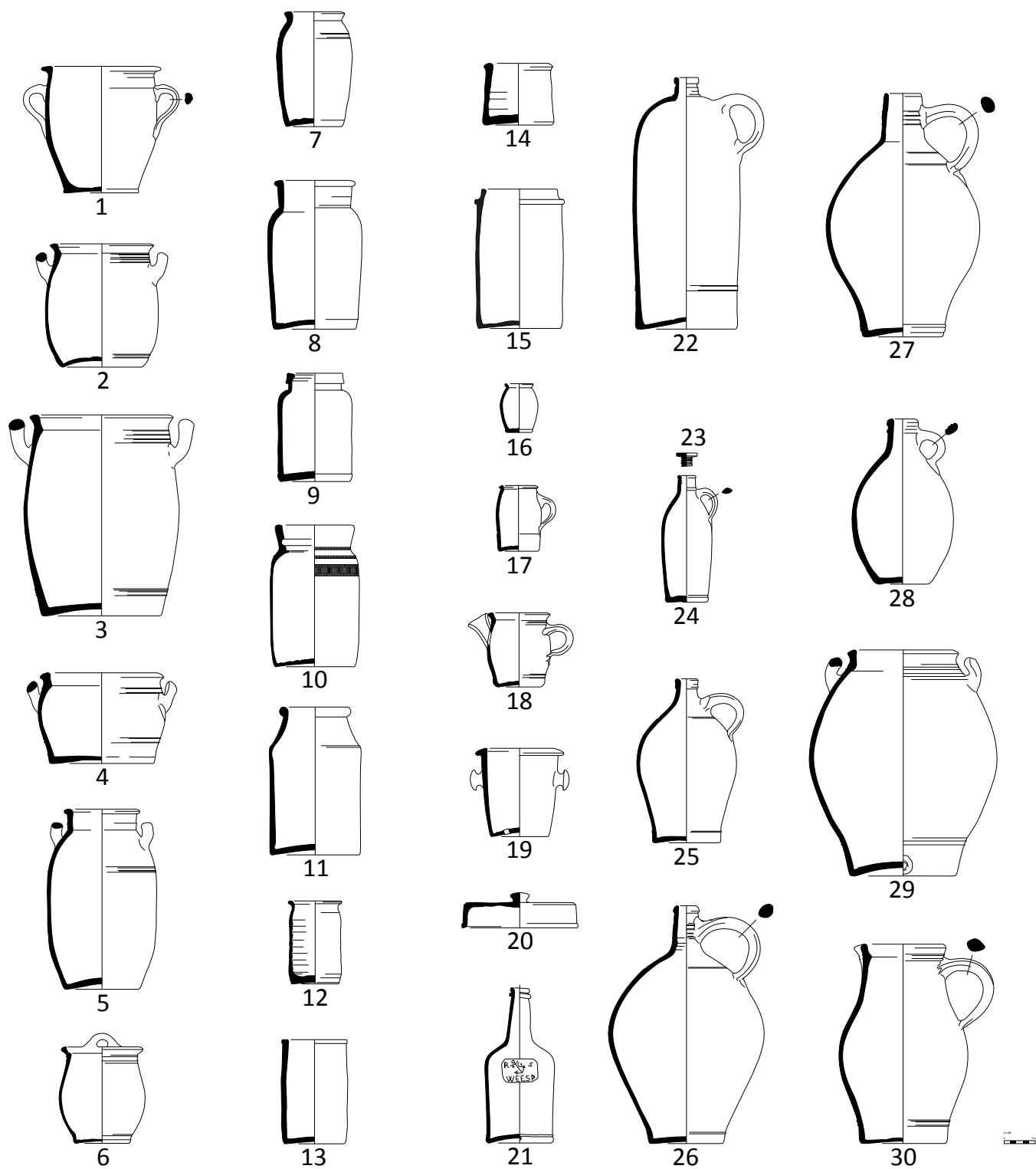
J.M. Raphael Amsterdam, 'onder controle van P.F. van Hamel Roos'

L. Felix geen plaatsnaam, mogelijk Hilversum, adres Groest 21, stempel

J. G. v.d. Kamp margarine geen plaatsnaam maar zeker Utrecht Oude Gracht, de firmaam in handschrift, maatteken ½ (afb. 202), h. 14 cm.

J. H. Smeele Heerenstraat den Haag, gestempeld

Voorts bevatten onze verzamelingen nog tal van kleine tafelpotjes, soms met alleen de initialen van de fabrikant, die we niet altijd hebben kunnen identificeren. Een kleine opsomming van potjes van fabrieken die in het hoofdstuk over de firmanamen niet zijn genoemd: Smeele's mosterd Den Haag; JBD (Doesburg?); Roding's mosterd Arnhem; G.H. CK, Van der Veen's mosterd Den Haag; Klappa plantenmargarine; Jagertjes mosterd; T.H. Brandts Mosterd-fabriek Arnhem; Dü Mos; Hupkes margarine; V.Z. Roomboter; RMI Grasboter (Rotterdamse Melkinrichting?); OM, en tot slot een schoensmeerpotje van Anton P. Mijnders Delft met opschrift Kembang Spatoe - zuurvrije schoensmeer (afb. 203), h. 8 cm.

Firma	Plaats	Product	Type pot	Afbeelding
ABB	Düsseldorf	mosterd	17	36, 107
P.H. van Abshoven	Vlaardingen	vis	3, 4, 7	125
Afrikaansche Handels Vereeniging (AHV)	Rotterdam	drank	22, 27	156
Angerlo Eldrik	Angerlo	boter	4	174
Aurore	Rotterdam	boter	4	174, 183
Fred Backer en Co	Amsterdam	vis	4	114
Roomboterfabriek Baflo	Baflo	boter	3	174
N. Beijderwellen	Rotterdam	boter	4	181
Berkendael	Loosduinen	boter	4	176
B.M. van Berg	Amsterdam	boter	4	
Van den Bergh	Rotterdam?	margarine	4	187
W. van den Berg Cz	Voorburg	margarine	4	
S. Bok	Enkhuizen	conserven	7	198
Erven Lucas Bols	Amsterdam	drank	27	153
H. Bootz	Amsterdam	drank	22, 27	153
M.J. Boss	Groningen	vis	7	124
Botercontrolestation Z-H		boter	4	179
T.H. Brandt	Arnhem	mosterd	7	
Wed. H. Breder	Rotterdam	mosterd	3, 17	131, 132
A. van Broekhuizen	Utrecht	vis	4	118
W. van Broekhuysen Az. Hofleverancier	Haarlem	vis	4	
J.H. Coenders	Utrecht	vis	4	118
Concordia	Wageningen / Ede	boter	4	174
G. Dik Ez	Groningen	drank	22	166
M.J. Doesburg	Utrecht	conserven	5	199
J. ten Doesschate	Zwolle	conserven	3	200
A. Doornbos	Groningen	drank	27	166
Dordrechtsche Melkinrichting	Dordrecht	boter	4	175
Gebr. Van Dort	Bergen op Zoom	vis	3	117
Doyer en Van Deventer	Zwolle	drank	22	168
W. Drenth en Zn	Haarlem	drank	22	
C.B. Eijgenraam	Dordrecht	vis	3, 7	112
P.R. van Ellekom	Amsterdam	conserven	5	138
van Ellekom en Visser	Amsterdam	conserven	5	138
Gebr Engelman	Utrecht	vis	4	118
IJ. Ensing	Groningen	vis	12	124
L. Felix	Hilversum (?)	boter	4	171
L.J. Florijn	Gouda	drank	22	
J. Golbach	Deventer	mosterd	3	136
Goud's Inleggerij	Amsterdam	conserven	4	
Goudsche Melkinrichting	Gouda	boter	4	175
J.W. van Haagen	Utrecht	mosterd	7	135
E.H. Haarlem	Haarlem	boter	4	
J. van Haaster	Sloten (?)	margarine	4	177
Melkinrichting Hartenlust	Haarlem	boter	4	175
Wed. J.F. Hasenkamp	Rotterdam, Den Haag	vis	4, 7	120
A. den Hoed	Zoetermeer	boter	4	178
Wed. J. Hoek	Den Haag	vis	7	123
J.Z. Hoek L.Z.	Den Haag	vis	7	123
Wed. Z. Hoek & Zonen	Rotterdam	vis	7	123
W. Hoogenstraaten en Co	Leiden	conserven	5	149
A. Hoogendijk Jzn.	Vlaardingen	vis	8	126
De Hoop		margarine	4	
S.M. de Hoop en Zoon	Rotterdam	conserven	5, 10	144, 145
P. Hoppe	Amsterdam	drank	25	153
Huis met de Luifel	Amsterdam	vis	7	107, 108, 114

Firma	Plaats	Product	Type pot	Afbeelding
Hupkes		margarine	4	
D. de Jong-Lion	Den Haag	mosterd	16	137
I.J. G. v.d. Kamp	Utrecht	margarine	4	202
W.M. Kerkhof	Vlaardingen	margarine	4	201
Klappa	Amsterdam	margarine		
Fa. F. v.d. Kloot	Leiden	boter	4	
P.C. Klugt & Co	Amsterdam	vis	3, 7	113, 114
A. Koelewijn	Baarn	vis	7	116
Koole Nicola en Co	Leiden	boter	4	
Gebr. Korner	Amsterdam	boter	4	180
L. Kranenburg	Zandvoort	boter	4	
J. de Kroes	Overschie	boter	4	
Kruimer en Boor	Huizen	vis	7	116
A.J. Krumeich		drank	22, 27	28
J.C. van Laar	Amsterdam	vis	13	110
Wed. A. van Laar (AL)	Amsterdam	vis	14	
J.M. de Lange	Rotterdam	boter	4	181
H. Lau jr.	Purmerend	drank	22	163
P.J. Leek	Amsterdam	drank	27	153
Leidsche Melkinrichting	Leiden	boter	4	175
P. v.d. Lelij	Den Haag	boter	4	
A. van Leuwen		conserven	7	197
Lievegoed	Amsterdam	mosterd	3	133
Centrale boterhandel "Utrecht" Lindemann en Co	Utrecht	boter	4	
S. Lion	Rotterdam	mosterd	20	137
De Wed. Lotz & Zoon	Amsterdam	vis	7	114
Luijcks	Amsterdam	mosterd	11, 16	137
J. van Maanen	Hoorn	drank	25	160
De Marne	Groningen	mosterd	16	137
Middelburg en Ter Marsch	Hengelo	conserven	5	147
Ter Marsch en Co	Rotterdam	conserven	5	147
A. Martens	Rijswijk	boter	4	
Meursing jr	Alblasserdam	conserven	8	140
Anton P. Mijnders	Delft	schoensmeer	12	203
L.E. Nieuwenhuizen	Leiden	conserven	5	150
Nijmeegsche Melkinrichting	Nijmegen	boter	4	175
U.A. Noordenbos	Leeuwarden	vis		
E.M. Noijens	Den Bosch	boter	4	185
Nutricia	Zoetermeer		4	178
R. Ommering Azn.	Vlaardingen	vis	11	126
v/h C. Oosterbaan & Co	Amsterdam	zalf	16	
M.J. Oosterling	Gouda	drank	22	170
Wed. G. Oud Pzn en Co	Purmerend	drank	22	163
W. Paalman	Deventer	mosterd	3	136
Plancius	Amsterdam	boter	4	174
K. Plantinga en Zoon	Bolsward	drank	22	165
M.P. Pollen & Zoon	Rotterdam	drank	22	157
M. Preijer	Alkmaar	drank	25	161
M. van Raalte	Amsterdam	drank	22, 25	154, 155
J.M. Raphael	Amsterdam	boter	4	
AART REP	Zaandam (?)	drank	27	151
Van Rijn	Utrecht	mosterd	13	133
B.J. Roding	Arnhem	mosterd	11	
M.J. Roozkrans	Haarlem	drank	22	
Rosenburgh	Rozenburg	boter	4	
Rotterdamse Melkinrichting?	Rotterdam	boter	4	

Firma	Plaats	Product	Type pot	Afbeelding
B.H. Ruding	Hoogezand	drank	22	166
H. Saur Jr.	Amsterdam	vis	7	109
C. Saur hz.	Amsterdam	vis	7	109
D. Schaap	Delft	vis	13	
Ansjovismaatschappij De Schelde	Bergen op Zoom	vis	7	117
B. Schermer	Hoorn	drank	26	159
B. Schermer en Zoon	Hoorn	drank	25	159
Corn.s Schilders Azn.	Rotterdam	mosterd	3, 17	127
Jan Schippers	Vlaardingen	vis	7	126
J.A. Segel	Den Haag	vis	11	
De Sierkan	Den Haag	boter	4	176
J. Sinnige	Amersfoort	drank	22	169
J.H. Smeele	Den Haag	boter	4	
P. en J. Smeele	Den Haag	boter	4	
W.F.G.L. Spaan	Den Haag	drank	22	172
M. Spaargaren en Zn	Leiden	vis	7	
A. Van der Spek	Zoetermeer	boter	4	178
C. Van der Spek	Zegwaard	boter	4	178
Gebr. Van der Spek	Zoetermeer	boter	4	178
Spruijt en van Dijk	Rotterdam	drank	22	158
Gebr. Stein	Amsterdam	drank	25	
Tieleman en Dros	Leiden	conserven	5	149
Tieleman	Leiden	mosterd	5	
Magnée Trimbos	Bergen op Zoom	vis	3	117
Utrechtse Melkinrichting	Utrecht	boter	4	175
Van der Veen	Den Haag	mosterd	7	
Mij. de Veluw	Nunspeet	boter	4	
N.M. Verdel Jr.	Haarlem	margarine	4	184
Laurent Verhoeven	Heusden	drank	22	173
C.M. van Vessem	Bruinisse	conserven	8	140
H.J. Vinke	Amsterdam	drank	22	
W.C. Visser	Nieuwe Niedorp	drank	22	162
Corn.s Visser	Rotterdam	mosterd	3, 17	129
Voorzorg	Breda	conserven	8	141
Boterfabriek Voorne	Nieuwenhoorn	boter	4	
Boterabriek De Vooruitgang	Woudenberg	boter	4	174
E. Walg	Rotterdam	boter	4	181
Warmelo en Van der Drift	Vlaardingen	vis	7	126
Waterreus en Van der Waart	Rotterdam	vis	7	121
	Weesp	drank	21	152
Gebr van der Werff	Dokkum	drank	22	164
Westenburch	Den Haag	conserven	5	
H.J. Wijsman Bz.	Amsterdam	boter	4	186
Rosenburgh	Rozenburg	boter	4	
Weesp RGS	Weesp	drank	21	152
Van Wink en Sengers	Rotterdam	conserven	5	146
S. Witmond	Monnickendam	vis	7	115
D. Witmond	Monnickendam	vis	7	115
J. van woerden	Arnhem	boter	4	
N. Wouterlood	Leiden	conserven	5	149
HC Wyers	Dordrecht	drank	22	98
N.A. Zilver	Rotterdam	margarine	4	181
A. Zuurbier De Wit	Alkmaar	drank	25	161

Het Deventer-systeem

Het Deventer-systeem is opgezet om vondsten van glas en keramiek die tijdens archeologische opgravingen in Nederland worden aangetroffen op een standaardwijze te kunnen beschrijven en ze zo makkelijk te kunnen vergelijken met vondsten die al in ons land tevoorschijn kwamen, en nog zullen komen. Met behulp van het Deventer-systeem kunnen (fragmenten van) middeleeuwse en (vroeg)moderne voorwerpen van glas en keramiek op een snelle en eenvoudige wijze worden ingedeeld en beschreven. Daarnaast ontstaat door met deze standaard te werken gaandeweg een steeds groter wordende referentiecollectie voor de beschrijving van voorwerpen en vondstgroepen uit de genoemde periodes.

1. <i>s2-pot-35</i>	6. <i>s2-pot-3</i>	11. <i>s2-pot-31</i>	16. <i>s2-pot-28</i>	21. <i>s2-fle-19</i>	26. <i>s2-fle-23</i>
2. <i>s2-pot-39</i>	7. <i>s2-pot-31</i>	12. <i>s2-pot-32</i>	17. <i>s2-pot-19</i>	22. <i>s2-fle-3</i>	27. <i>s2-fle-98</i>
3. <i>s2-pot-39</i>	8. <i>s2-pot-41</i>	13. <i>s2-pot-30</i>	18. <i>s2-pot-10</i>	23. <i>s2-stp-1</i>	28. <i>s2-kan-32</i>
4. <i>s2-pot-20</i>	9. <i>s2-pot-34</i>	14. <i>s2-pot-36</i>	19. <i>s2-blo-3</i>	24. <i>s2-fle-20</i>	29. <i>s2-pot-40</i>
5. <i>s2-pot-33</i>	10. <i>s2-pot-35</i>	15. <i>s2-pot-41</i>	20. <i>s2-dek-8</i>	25. <i>s2-fle-21</i>	30. <i>s2-kan-101</i>

Noten

- Franz Baaden, *Landgänger, Botschafter des Kannenbäckerlandes*, Ransbach Baumbach 1993, en Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2002, hfdst. 9, pag. 219 e.v.
- Zie o.a. Gisela Reineking-Von Bock, *Steinzeug*, Köln 1971, Ingeborg Unger, *Die Kunst des Deutschen Steinzeugs (collection Karl und Petra Amendt und der Krefelder Kunstmuseen)*, Krefeld 2013 en Gerd Kessler, *Zur Geschichte des Rheinisch-Westerrwäldischen Steinzeugs der Renaissance und des Barock*, Höhr-Grenzhausen 2002.
- Christine Dippold, Sabine Zühlcke und Dagmar Scheja, *Westerwälder Gebrauchsgeschirr von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis in die 1960er Jahre*, Nürnberg 2008. Een jaar na het verschijnen van deze publicatie presenteerde het Keramikmuseum Westerwald in Höhr-Grenzhausen een overzicht van hun bezit: Salzglasiertes historisches Steinzeug, Die Sammlung des Keramikmuseums Westerwald, 2009.
- Uwe Chr. Finke, in: *Salzglasiertes Steinzeug*, een publicatie van het keramiekmuseum te Höhr-Grenzhausen, 1983, Heribert Fries, *Kurrimurri. Erinnerungen an die Kannenbäcker in Höhr- Grenzhausen* Höhr-Grenzhausen 1993.
- Wilhelm Elling, *Steinzeug aus Stadtlohn und Vreden*, Hamalandmuseum Vreden, 1993.
- B. Dubbe, 'Winkelinventarissen', *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek* 26 (1962).
- Elling toont in zijn genoemde boek enkele voorbeelden van Nederlandse firmanamen. Op pag.256 een afbeelding van een boterpot in scherven die er ouder uitziet dan hij is, want de winkelier Hendrik Egberts Wijers uit Steenderen leefde van 1858 tot 1911. De drankkruik van A.L. Valkenhoff (pag. 265) te Zutphen kan toegeschreven worden aan Antonius Lambertus Valkenhoff (1803-1884) en zal dus van wat eerdere datum zijn.
- Andreas Einyck en Heinz Janzen, "Schwarzware" aus Haselünne ging in alle Welt. Wichtigste Steinzeugtöpferei stand einst in Haselünne", in: *Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes* Band 37, 1991.
- Marcel Schmitter, 'Betschdorf: Die elzässischen Steinzeugtöpfer', in: *Töpferhandwerk, Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 24, Bonn 1982, pag. 37.
- Jean-Louis Ernewein, *La poterie de grès au sel*, 2006.
- Zie Wingolf Lehnemann, 'Der Wurf als Mass des Töpfers', in: *Keramos* 91, 1981, pag 57.
- Het overzicht is samengesteld uit de boedelgegevens die berusten bij notaris H.H. de Haan in het Stadsarchief van Amsterdam. Op 23-1-1915 is een complete inventaris opgemaakt met de meeste gegevens. Een aanvulling vormt de lijst met nog resterende winkelgoederen van13-11-1916.
- Ron Tousain, *Granen en grutten. Korenmolenaars en grutters in Berkel en Rodenrijs*, 2008.
- Zie het al genoemde boek over het Westerwälder Gebrauchsgeschirr, o.a. pag.77 van deel 1 (noot 3).

- Artikelen over mineraalwaterkruiken zijn te vinden in het tijdschrift Antiek, 10de jg. nr 9 (1976) en 13de jg. nr 1 (1978) van de hand van D.A. Wittop Koning, verder U. Wielandt en H. Nienhaus jg. 14 nrs 4 en 9 (1979 en 1980). In Duitsland publiceerde Bernd Brinkmann tal van artikelen, o.a. in *Der Mineralbrunnen en Keramos*.
- Stadsarchief Rotterdam, oud-notarieel archief, inv.nr. 253, akte 8, 8-5-1658.
- Zwart aardewerk is oorspronkelijk geen onderdeel van het Frankforter repertoire. Het is via Engelse en Belgische voorbeelden vanaf ongeveer 1800 opgenomen in het assortiment van met name die Nederlandse pottenbakkers die zich op de Frankforter imitaties toeleghen.
- Zie voor de inv. van T.J. Hilverda not. Andreae in Workum, akte 149, 13-8-1833 , en voor P.J. Rinkes not. Mann, akte 90, 20-7-1848. Voor informatie over de Friese pottenbakkers zij verwezen naar Adri van der Meulen en Paul Smeele, *De pottenbakkers van Friesland 1750-1950. De mensen, het ambacht, het aardewerk*, Leiden 2005.
- Over Gouda: Adri van der Meulen en Paul Smeele, *De pottenbakkers van Gouda en hun betekenis voor de geschiedenis van de Nederlandse keramiek*, Leiden 2012.
- De gegevens over Fuchs zijn te vinden bij notaris H.H. de Haan, 1914-1916, tg. 30309, 1-1-1916 de vennootschap, 23-1-1915 boedelbeschrijving en 13-11-1916, de publieke verkoop, Stadsarchief Amsterdam.

Noten

- De koopmansboeken van Matthias Zervaas 1833-1840 bevinden zich in het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle, evenals de gegevens over de afwikkeling van het faillissement, inv. nrs 6218-6222 en toegang 109 (arrondissementsrechtbank Zwolle). Summiere gegevens over het faillissement van Wilhelm Krumeich berusten bij de arrondissementsrechtbank van Deventer, toegang 107.
- Zeeuws Archief Middelburg, arrondissementsrechtbank Zierikzee toegang 702. Faus 420/35, 21-3-1860, Kalb 426/56, 4-9-1867, Korzilius 439/ 1104, 27-1-1879 en Hochwald 454/3, 16-7-1898.
- De Tonwaren/Siderolithwarenfabrik van Greven zou in 1877 gesticht zijn; als productietijd wordt 1877-1878 genoemd, zie pag. 281 van Westerwälder Gebrauchsgeschirr (noot 3).
- Kamer van Koophandel, dossier 6690 in container 76. 916 Nationaal Archief Den Haag.
- Op Maritiem Digitaal (website Scheepvaartmuseum Amsterdam) zijn uitgebreide gegevens te vinden omtrent het Haubrich-archief. De Rotterdamse collectie is onder de nummers 1662 en 1662a raadpleegbaar bij het Stadsarchief Rotterdam.
- Met dank aan Ton Vermeulen, beheerder van het Bolsarchief in Zoetermeer, die ons ook attendeerde op enkele artikelen in het orgaan van de Vereniging 'De Oude Flesch', o.a. over de geschiedenis van Lucas Bols, 1988 en 1989, 10 en 11.
- In: De Oude Flesch 11-39 (1989).
- De genoemde gedichten van Jan Engelman (1900-1972) zijn o.a. te vinden in de bloemlezing van Gerrit Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw in duizend en enige gedichten*, Amsterdam 1979, pag. 652 en 653.
- Ingena Vellekoop, 'Keuls aardewerk als verpakking voor ansjovis en haring', in: *Netwerk, jaarboek Visserijmuseum Vlaardingen*, pag. 47 – 67, jaargang 13, 2002. Op pag. 58 een afbeelding van een zeldzame pot met opschrift 'Harinck'.
- Het boekje is te raadplegen bij het Stadsarchief Rotterdam.
- Een wijnhandelaar, genaamd Aart Rep, is gevonden in een advertentie in de Opregte Haarlemsche Courant van 15-4-1804. Hierin worden door de notaris crediteuren opgeroepen in verband met het overlijden op 15-1-1804 van Aart Rep, in leven grossier in wijnen, sterke drank, zout en zeep, te Westzaandam.

- Klaas Prins, 'Een geneverkruik uit Weesp', *De Oude Flesch* 2005.
- Lodewijk Pincoffs (1827-1911) spreekt nog steeds tot de verbeelding. De Rotterdamse Jaarboekjes van 1912, 1927 en 1938 besteedden aandacht aan hem. Voor recentere literatuur raadplege men het internet.
- Van de boedel van Jan Sinnige is op 3-9-1898 een uitgebreide inventaris opgemaakt door notaris Drijfhout van Hooff naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw, Stadsarchief Amersfoort.
- Zie voor Teunis van Tellingen o.a. Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'Frankforter potten', in: *Medieval material culture, studies in honour of Jan Thijssen*, Stichting Promotie Archeologie, Zwolle 2009.
- Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'De opbloei van de aardewerknijverheid in Gelderland en Overijssel na 1800 en de rol van Duitse immigranten', in: *Töpfer - Kramer - Pottenbakkers. Keramiek tussen IJssel en Berkel*, Borken 2000.

Ook in de twintigste eeuw is steengoed uit het Westerwald met snijtechniek versierd, b. 27,5 cm

Durch seine besondere Eignung für Schenk- und Trinkgefäße bildete deutsches Steinzeug aus Siegburg, Raeren, Frechen und dem Westerwald in den Niederlanden jahrhundertlang eine willkommene Ergänzung der einheimischen Keramikproduktion. Bis ca. 1750 waren die Gefäße außerdem künstlerisch sehr anspruchsvoll gestaltet. Unter anderem durch die Einführung neuer Keramikarten wie der englischen creamware war das Interesse der Kunden an den luxuriöseren Steinzeugvarianten, die unter der Sammelbezeichnung 'Kölner Töpfe' inzwischen hauptsächlich aus dem Westerwald bezogen wurde, rückläufig. Import aus anderen Herstellungszentren wie Vreden-Stadtlohn und dem Elsass spielten für die Niederlande nur eine untergeordnete Rolle.

In diesem Artikel stellen wir ausgewählte Objekte des 19. Jahrhunderts, überwiegend aus unseren eigenen Sammlungen, vor. Sie entstammen einer Zeit, in der die Töpfer ihre Produktion zunehmend auf einfachere Gebrauchskeramik umstellten, die vor allem für die Konservierung sowie als Verpackungs- und Transportmaterial fester und flüssiger Lebensmittel verwendet wurden. Trotz der zahlreichen in Deutschland und den Niederlanden erhalten gebliebenen Exemplare ist diese interessante Periode der Steinzeugproduktion, -verwendung und -verbreitung bisher weitgehend unterbelichtet geblieben.

Das spezifisch für den niederländischen Markt hergestellte Sortiment wird in den vielen Gefäßen sichtbar, auf denen Hersteller und Händler ihren Firmennamen anbringen ließen. Bevor wir uns diesem Material zuwenden, stellen wir im ersten Teil des Artikels zunächst die wichtigsten

Gefäßformen nach ihrem Verwendungszweck geordnet vor: Behälter für Fisch, vor allem Anchovis, Konserven, Senf, alkoholische Getränke sowie Butter und Margarine. Um die Datierung einzelner Formen präzisieren zu können, wurden auch archäologische Funde aus (u.a.) Arnhem und Amsterdam in die Untersuchungen einbezogen.

Steinzeug mit Kerbschnitt- oder aufgemalten Tieren und Pflanzen, das zwischen 1800 und 1860 hergestellt wurde, bildete den attraktivsten Teil der Produktion. Gefäße mit Darstellungen von Hirschen, Vögeln, Pferden, Löwen und sogar Frauen, die in zahlreichen Varianten und Kombinationen, mit und ohne symbolische Bedeutung, angebracht wurden, fanden sich als Prunkstücke auf Gehöften vor allem in den nördlichen Niederlanden. Interessante Exemplare, z.B. die für das Ehepaar Elema aus Usquert hergestellten Töpfe mit der Jahreszahl 1845, sind aus der Provinz Groningen bekannt. Auch andere, bislang wenig beachtete Verzierungs-motive werden hier besprochen.

Das zweite Thema unseres Artikels ist der Handel, wobei wir vor allem die Rolle, die aus dem Westerwald stammende Kaufleute hierin gespielt haben, untersuchen. Seit etwa 1800 kamen sie vermehrt in die Niederlande, um hier als Handelsreisende ihre 'Kölner Töpfe' an den Mann zu bringen; andere siedelten sich in den Niederlanden an und verkauften ihre Waren von einem eigenen Geschäft oder sogar Großhandel aus. Den Vertretern dieser zweiten Gruppe galt unser besonderes Augenmerk: wo hatten sie sich niedergelassen, worin handelten sie und wie erfolgreich waren sie dabei?

Bereits im frühen 19. Jahrhundert beschränkte ihr Handel sich nicht (mehr) auf die 'Kölner Töpfe'. Es lassen sich zahlreiche Kontakte zu niederländischen Töpfern nachweisen, man kaufte große Mengen Keramik in Friesland, Bergen op Zoom und Gouda ein. Die in Zwolle bzw. Groningen ansässigen Großhändler Matthias und Herman Zervaas hatten ihre Magazine außerdem mit in- und ausländischer Feinkeramik gefüllt; trotzdem gingen sie 1841 bankrott. Auch kleinere

Händler wie die Angehörigen der Familie Mohr und Johann Fuchs in Amsterdam führten außer Steinzeug eine große Auswahl anderer Keramik.

Anscheinend entfernten sich viele der verstreut in den Niederlanden ansässigen, aus dem Westerwald stammenden Händler immer weiter von ihrer ursprünglichen Handelsware. Die Konkursakten vierer kleiner Händler aus Zierikzee beschreiben die von ihnen geführten Sortimente, zu denen außer einer großen Menge Maastrichter Tassen mit Untertassen auch zahlreiche modische Accessoires wie vergoldete Väschen, Statuetten und Lackdöschen gehörten. Diese Ausweitung des Sortiments war offensichtlich nicht zukunftssträchtig.

Bessere Aussichten hatten einige Schiffer, die sich auf Kölner Waren im weitesten Sinne des Wortes zulegten. So belieferte Girmscheid mit seinem 'Kölner Schiff' jahrelang die Städte Zwolle und Leeuwarden und August Fuchs mit seinem Schiff De Rijn en Amstel Amsterdam, bevor er sich dort niederließ und einen Großhandel in der Hauptstadt eröffnete. Auch die Schifferfamilie Krummeich war jahrelang in Rotterdam erfolgreich, wurde aber von der Firma Gebr. Haubrich, die zwischen 1855 und 1982 auf dem Keramikmarkt aktiv war, bei weitem überflügelt. Der noch nicht genannte, seit 1845 in Rotterdam nachgewiesene und ebenfalls auf die gröbere Keramik spezialisierte Großhandel von Johann und Peter Modest Fein konnte sich dank eines fähigen Nachfolgers lange behaupten: auch De Pottenkelder wurde erst 1982 geschlossen.

Die bereits erwähnten Gefäße mit Firmennamen, unser drittes Thema, sind mit ungefähr 150 Exemplaren der Periode zwischen ca. 1860 und 1925 vertreten. Der Fischhandel, vor allem Anchovis, Konserven, Senf, Spirituosen und Butter/Margarine bilden die fünf Hauptgruppen. Der Artikel behandelt u.a. renommierte Fischgeschäfte in Amsterdam, Utrecht, Den Haag und Rotterdam, Händler aus dem Zuiderzeegebiet und Bergen op Zoom, die Rotterdammer Senffabriken Schilders, Vissers und Breder, des

weiteren Likör- und Spirituosenhersteller und -händler sowie die modernen Unternehmer mit ihren haltbar gemachten Lebensmitteln. Neben den Schiffsbesatzungen auf ihren langen Reisen bildeten die überseeischen Gebiete, Niederländisch West- und Ostindien eine umfangreiche Zielgruppe als Abnehmer der unterschiedlichsten Delikatessen. Obwohl die meisten exportierten Lebensmittel in Blechkonserven oder Glas verpackt waren, wurden auch 'Kölner' Vorratstöpfe als Transportverpackungen genutzt. Nach 1870 entstand durch die Gründung zahlreicher Butterfabriken,

Molkereien und Margarineproduzenten ein neuer Absatzmarkt, für den in einer von großer Konkurrenz und Fälschungen geprägten Periode viele Gefäße hergestellt werden mussten. Das Buttergesetz (Boterwet) schrieb vor, wie diese Gefäße, vor allem die Margarinetöpfe, auszusehen hatten.

Abschließend gehen wir der Frage nach, inwieweit niederländische Töpfer und andere Industrielle versucht haben, das populäre Steinzeug selbst herzustellen. Zwischen 1790 und 1884 unternommene Versuche in Arnhem, Wageningen und Deventer hatten

keinen dauerhaften Erfolg. Als der Import von Einwecktöpfen im Ersten und Zweiten Weltkrieg stagnierte – das private Einkochen war inzwischen weitverbreitet – wurden, u.a. in Leiderdorp, Gouda und Limburg, wiederum wenig erfolgreiche Imitationen auf den Markt gebracht. Auch nach 1945 stellten einige Fabrikanten in Tegelen und Roermond noch Steinzeug her, sie waren der Konkurrenz deutscher Steinzeughersteller mit ihrer starken Machtposition jedoch ebenso wenig gewachsen wie ihre Vorgänger.

De pottenbakkers in het Westerwald produceerden ook schalen in verschillende afmetingen, Ø 26 cm

Foreword

When Paul Smeele died in 2015, he left no instructions as to what was to happen to his ceramics collection. As no museum was willing or able to accommodate it as yet, the collection is now entrusted to the newly-founded Keramiekstichting Smeele van der Meulen, which also aims at supporting Dutch ceramics projects.

Ron Tousain, who works at Monuments and Archeology Amsterdam, contacted me shortly after Paul's death; he is a fervent collector of German stoneware with carved-in animal decorations, whereas mine mainly contains pots with company names. It appeared we both wanted to draw more attention to nineteenth- and early twentieth-century German stoneware and we soon decided to write a monograph about this type of stoneware, using our collections as guidelines. The resulting publication is dedicated to Paul.

Adri van der Meulen

Introduction

Stoneware was made in several places (fig. 1), but the stoneware makers of the Westerwald gradually took over the Dutch market. In the nineteenth and twentieth centuries they mostly made domestic wares (fig. 2), some of which were decorated and some of which, from around 1850, were provided with company names; we will go into either.

Furthermore the behaviour of the numerous Westerwald stoneware traders on the Dutch market and the attempts of some Dutch pottery producers to make stoneware themselves during WWI and WWII, when import stagnated, will be dealt with.

Westerwald, land of the jug makers Transition to a new assortment after 1750

In the course of the seventeenth century the potters of the Westerwald acquired great fame with their richly decorated, blue-grey stoneware. However, judging by the age of the pieces of stoneware kept in (museum)collections and from the many publications, one would assume that after 1800 the kilns were closed down, or that nothing noteworthy was produced in the nineteenth century. Actually, a diminishing demand for their luxury stoneware made the Westerwald potters turn to simpler products like plates and preserving jars, and especially the bottle-shaped water jugs, as well as to new markets, notably the Dutch one, to survive. Although the ostensibly simple pots are often considered of inferior quality to porcelain or faience, they yet require great craftsmanship: the clay must be won and selected, rid of impurities and be brought to the right degree of humidity before the thrower can set to work. There are strict rules concerning models and measurements and at any rate the seventeenth- and eighteenth-century decorations are of high quality. Finally, stoking the kilns to 1200°, filling them and adding the salt for the glazing are also specialisms.

Most of the German stoneware on the Dutch market came, and still comes, from the Westerwald; in this publication we will focus on this region, but we will also pay some attention to other production areas.

Characteristics of stoneware from the Westerwald and other production centres

The Westerwald

From various places in the Westerwald (fig. 3) enormous quantities of stoneware, mainly containers for the preservation of food, were shipped to the Netherlands. Characteristic for stoneware from the whole Westerwald is the thin, transparent glazing to which it owes its light, bluish-grey hue. The body is generally thin-walled and has a light-grey colour. Decorations were made with the help of stamps, wheel stamps, appliques and cutting

techniques or painted on in colours ranging from cobalt blue to near-black; sometimes, until ca 1875, horizontal grooves were drawn on the outside by a comb (fig. 4). The ears are smooth and round.

Vreden-Stadtlohn

Stoneware from Vreden-Stadtlohn was influenced by the Westerwald, but it had its own, distinctive decorations and models. As we know from nineteenth-century newspaper ads, the Vreden-Stadtlohn potteries tried to expand their market from the east of the Netherlands to the big cities. Especially interesting for the purpose of this book is the ad of the widow B. Terhechte for jars for liquor-distillers and merchants supplied with the company name (note 7, fig. 5). Besides jars, the characteristic, so-called Spitztopf, a wide flowerpot-like pot with vertical ears, was a popular model. Decorations, often trailed, mostly consisted of straight lines and zigzags, spirals and flowers, dates or birds. Many pots are brownish-grey and have brown specks (fig. 6).

Haselünne

It is not clear whether the Haselünne factory (1838–1880) operated on the Dutch market, but occasionally a jar is found here, only distinguishable from Westerwald by its capacity stamp and the letter 'H' for Haselünne, or Heyl, the factory's founder (fig. 7). The sizable production centre in Duingen, one of Haselünne's competitors, did operate on the Dutch market, notably in Groningen (fig. 8).

The Alsace

From 1717 Westerwald potters settled in the Alsace, among other places in Betschdorf, which specialized in stoneware from the beginning (fig. 9). Alsatian stoneware differs from Westerwald products in some respects: it has a somewhat brown sheen and the ears of both pots and jars, under which there often is a rough spiral, are ribbed (fig. 10). Furthermore, the ears of the pots are affixed at a different angle (fig. 11). The variation in decorations is larger; characteristic are the stamped flowers edged with cobalt blue. It is not known if they operated on the Dutch market, the pieces we have may have come to us via the antique trade.

The 'worp'

The numbers scratched or painted underneath many stoneware pots indicate the worp, a unit of trading used by potters in the Netherlands and Western- and Northern Germany. Despite other factors also playing a role, it is mostly about capacity; confusingly, however, for instance a 3 may indicate both 3 and 1/3 worp. Until ca 1920 liter and worp were used side by side (note 12, fig. 13).

Late stoneware from excavations

After 1800 waste was no longer thrown into cesspits, which makes it harder to date nineteenth-century finds for lack of well-dated archaeological sites. Some stoneware was found in well-dated contexts, but this tends to be earlier, like the soap jar from a wash-place in Berkel en Rodenrijs, filled in 1774 (fig. 14). The objects in figures 15 and 16, which date from the second half of the eighteenth century, were found in a well in Arnhem, which, going by the pipes also found there, was closed around 1817. A mustard pot and two anchovies pots were found during work on the Amsterdam Westerdoksdijk, constructed between 1829 and 1834. Both the shards in figure 17 and the reconstructed pots in figure 18 come from sites in Amsterdam, respectively from a foundation of around 1800 and from a dump paved over in 1882; the pot in figure 19 is from a Leeuwarden city canal filled in 1845. Also some late-eighteenth- and nineteenth-century wrecks, with stoneware pots on board, have been found in the soil of what is now Flevoland.

Forms and functions

In the nineteenth century the assortment was expanded with jars for the preservation of food, not just for private use, but also for industrial producers of preserved foods. These often ordered pots with their company names, as did fishmongers, mustard producers and producers and retailers of alcoholic drinks.

Preserving food

Through time people have tried to stop food from decaying. Vegetables were preserved by

putting layers of vegetables alternating with layers of salt in a stoneware pot, finally adding buttermilk and a cheesecloth and weighing everything down with a heavy stone. Similarly, meat was soaked in brine and put in a large stoneware pot topped off with melted lard. Eggs were put in a pot filled with water glass, a solution of potassium and sodium silicate, which left a thick layer of residue on the inside (fig. 20). From the 1920s preserving food this way was gradually replaced by bottling: heating food and putting it in glass containers that were rendered oxygen-free.

Preserve jars

Around the mid-nineteenth century stoneware conservation jars became popular because they were strong, watertight and did not absorb smells. The barrel-shaped jars have two ears affixed close to the rim (fig. 21). In the oldest, dating from the third quarter of the eighteenth century, the difference between height and width is only small (fig. 22), but around 1800 these 'half-height' jars were replaced by tall ones (fig. 23). The ears, originally long, slim half-round handles, became thicker, shorter and flatter through the decades (figs 24a-c); holes were pierced in these thick ears against shrinkage cracks (fig. 25). Pots with diagonal grooves are characteristic of the first half of the nineteenth century. The beautifully incised pots gradually disappeared after 1850. From 1850 the success of preserved food became such that it was also shipped to the Dutch in the overseas territories, both in cans and in stoneware jars. Several companies had pots made with the company name or mention of the contents (fig. 26); the pots, of at least 2.5 liters, are cylindrical and taper off to the bottom (fig. 27). The lid on twentieth-century jars is affixed in such a way that they are hermetically closed (fig. 28).

Butter- and margarine jars

The small butter jars were meant to be used over and over, but as clients did not always clean them properly, many traders cleaned them themselves, or spooned the butter directly into their clients' jars (fig. 29). Butter jars are wider than they are tall (figs 30, 31); they were sealed with parchment paper

(fig. 32). From around 1870 the butter producers often had their names put on them.

Fish jars

The best-known fish to be preserved in salt are herring and anchovy. A typical anchovy jar is much taller than it is wide, with a solid, rounded rim (fig. 33). The contents are usually mentioned on the outside (fig. 34). Dating these pots is hard, since they remained unchanged for a hundred years.

Herring pots, hardly ever with the label haring, were similar to butter jars.

Eel was sold in cylindrical pots without a company name, but with mention of the contents (fig. 35).

Mustard pots

There is a great variety of mustard pots. The earliest stoneware mustard pot we know of was made for a Düsseldorf mustard producer, Adam Bernhard Bergrath; one of his pots was found during the work on the Amsterdam Westerdoksdijk, dating it before 1834. Generally it is hard to date this type of pot as it was made well into the twentieth century (figs 36, 37).

Bottles and jars for alcoholic beverages

Stoneware liquid containers are of two types: cylindrical (bottles) and convex (jugs) (fig. 38); figure 39 shows a group of bottles whose use is unknown. Decorations on the cylindrical bottles are always painted, never incised (fig. 40). Around 1875 undecorated bottles appear, with or without company name, but often with a stamped indication of the volume (fig. 41). The convex jugs range from spherical to ovoid and pear-shaped. From the dated jugs it appears that form says little about date; the decorations tell us more, as they are comparable to those on the preserve jars, only the use of animals is limited to birds and deer (fig. 42). Jugs with incised decorations probably originate from the Alsace (fig. 43).

Other forms

Many of the objects produced by the Westerwald potters, like plates, bowls, colanders and many more, only sporadically reached the Netherlands; also, several varieties of jugs,

bottles and jars never passed the Dutch border. However, cream jars with a spout, spout jugs and soap- and salt jars, as well as piss-pots were sold here regularly (figs 44 – 46). Some richly decorated, cylindrical tobacco- and apothecary jars have survived in private collections (fig. 47).

Stoneware decorations

Decoration techniques

Notch cut carving was only one of the techniques used to decorate seventeenth-century stoneware vessels, moulds (for the raised ridges), roller stamps and appliques also being frequently used.

Simplification

When around the mid-eighteenth century industrial earthenware flooded the market, the stoneware potters simplified the decorations to survive: the raised ridges remained, but stamping replaced the expensive appliques and scratching the notch cuts. Around the mid-nineteenth century, painted decorations, apart from a few exceptions (fig. 48), took over.

Decorated preserve jars

The earliest jars had a single applique decoration with a flower within a painted circle surrounded by petals, which also appear at the base of the ears. The petals, later on spirals, underneath the ears were used until around 1875; the cable decoration on the ears also stayed the course from the beginning. Remarkably, in the case of double cables the one on the left ear is always ‘coming’ and the one on the right ‘going’ (fig. 49).

From the third quarter of the eighteenth century stamping and scratching replaced appliques, and decorations became more lavish (figs 50-52). However, making stamps was expensive, so, to cut costs, long-discarded stamps were reused. Shortly after 1800 decorations on jars and jugs were almost exclusively painted and/or scratched; there are examples of pots with identical painted or scratched decorations, the painted version being the cheaper one (fig. 53). The sides of these abundantly decorated jars were also decorated: with flower sprigs

on the painted pots and with sprigs or animals on the pots with scratched decorations. After ca 1875 the pots were no longer decorated all over, and on the sides only a curl or flower remained (fig. 54 a-c).

The richly decorated pots were generally put on display (fig. 55).

Animals and their symbolic meaning

After the mid-eighteenth century animal decorations became more widespread, and in the first half of the nineteenth century they figured prominently. However, even if the same animals, erstwhile symbols of human virtues and vices, appear time and again, we should not be tempted to attach a symbolic meaning to them, as, during the period that they were popular, the prevailing art movements were not into symbolism. Yet some symbols retain some of their meaning, as in the pot with the legend Evert J Elema/Martje E Dijkhuis/te Uskwert/1845 on one side, a rooster on the other, and a deer underneath either ear. There are two of these pots, a third shows two roosters facing each other (figs 56, 57).

These pots were meant for a paterfamilias: the rooster stands for alertness, fertility and marital fidelity, the deer for the search for Christ, fertility, power and vitality. Evert Elema, married, father of six children and fifty that year, was such a man. Figure 62 shows his farm, still standing today. Pots with a hen and a rooster facing each other, and those with double lions and double cranes, may have been wedding gifts, but they may also derive from renaissance examples where symmetry was the rule (figs 58-61).

The lion and the dove may still have stood for virtues like valour and marital fidelity respectively, but they probably did not refer to the Christian faith, as other Christian symbols are lacking (figs 63, 64). Likewise, the crane-like birds pecking their own breasts do not represent the pelican feeding its young with its own blood, a symbol of Christ’s sacrifice, as there are no young (fig. 65).

A third bird, resembling a magpie or a crow, symbolized knowledge and bravery (fig. 66). The birds with a round or ovoid body and short neck cannot be identified (fig. 67).

The deer, always with enormous antlers, repre-

sented lust, power and vitality (figs 68, 69). The antlers occur in three variations, in a fourth the deer also has a cross of St Hubert on its head. Images of pigs are less common (fig. 7). Horses, often with splendid manes and strong hindquarters, symbolized power and vitality (fig 71). We know of only one example of a griffin (fig. 72). The animals almost always face right, sometimes looking backwards, or, in the case of birds, preening their feathers. Much use was made of flowers, mirrors and other frames to fill in the blank spots on pots decorated with a single animal (figs 73, 74). A human figure, a mermaid, only occurs on three pots that we know of (fig. 75).

Flowers and other motifs

Four basic flower forms can be distinguished: with petals, bell-shaped, funnel-shaped and medallions (figs 76 a-j). The first group is easiest to recognize: a round heart surrounded by petals. Bell-shaped flowers look like bells, either squat or elongated; funnel-shaped flowers are triangular with a sharp or round base; medallions are just frames, often heart- or diamond-shaped. None of these flowers portray real ones, actually.

Flower sprigs occur on both small and large pots with animal decorations: on small pots on the sides, on larger ones they start below the animal winding their way upwards to its right. Preserve jars with a single, central incised flower sprig, usually with simple sprigs on the sides, first appeared around 1775 (fig. 77). The big jar in figure 78 is lavishly decorated with incised flowers. Sometimes the fronts were incised and the sides painted.

Pots with exclusively painted decorations appeared in the second quarter of the nineteenth century (fig. 79). Providing jars and jugs with painted decorations only was the cheapest way to churn out large quantities. In the twentieth century decorations consist of little more than a few brushstrokes.

Jars were hardly ever decorated with dates, jugs and bottles a little more frequently. The dates were usually encircled by laurel wreaths (fig. 80). Other types of decorations, like diagonal lines, were less popular (fig. 81).

The makers of the pots tried to make them

look attractive to a large audience, one way to achieve this was by filling the whole surface with decorations, leaving no blank spots.

Striking resemblances

Trying to distinguish individual decorators is no use actually, as the, mostly uniform, images of flowers and animals remained almost unchanged through time. Yet, the decorations on the pots in figures 82 show so many similarities that they may well have been made by the same decorators, as do the pots in figure 83. Furthermore, in 1988 two shards of the same size preserve jar as the Elema pots, with a similar stamped flower wreath and a legend in the same handwriting were found in the garden of a manor house in Uithuizen (figs 84, 85). So a Groningen stoneware dealer must have had pots made on command in the Westerwald, probably by the same potter. The pot in figure 56 may also have been made by the maker of the Elema pots, judging by the execution and details of the decorations. Unfortunately there are no archives in which details about the potteries and the people working there can be found.

The trade in German stoneware

The stoneware dealers of the seventeenth century

Our research into the archives of Dordrecht and Rotterdam has provided some insight into seventeenth-century trade practices. In the seventeenth century specialist wholesalers of stoneware and glass in either city procured their wares from barge skippers, from Cologne merchants, or directly from the potters. They distributed the merchandise to shopkeepers in the whole country as well as in London. We got the impression that gradually other types of ceramics started to be traded alongside the stoneware, which impression was confirmed by advertisements from the second half of the eighteenth century. Barge skippers, visiting (fun) fairs, also traded in all kinds of pots, including, from 1759, pots from Frankfurt (fig. 86). In general the Dutch potters did not consider the stoneware a threat, as they could not make it themselves.

An invasion of merchants and pedlars from the Westerwald

When during the Napoleonic period the laws for peddling were relaxed many seasonal workers and merchants from the Westerwald potteries made their way to the Netherlands, the latter to settle. Where the studies by Marlou Schrover and Franz Baader into this phenomenon focus mainly on the migration problems, in this book the main focus is on how especially the merchants fared in their trade.

Relationship with the Dutch potters

The Utrecht patent registers from as early as 1808 show that the peddlers sold other types of earthenware besides Westerwald stoneware (fig. 87). Times were hard for the Dutch potters during the Napoleonic period, which they blamed mainly on the tremendous import of earthenware from abroad, even comparing the peddlers to an Egyptian plague. However, it was actually the potters who profited greatly from the new entrepreneurs: for instance Jan Adriaanse Augustijn, a potter from Bergen op Zoom, who, in the course of years, had dozens of men and women from the Westerwald peddle his pots.

We found numerous indications that from 1830 several of the Westerwalders were so settled here that they went and visited the potters to make their purchases. They are often mentioned as debtors in inventory lists. Apparently the Westerwalders bought pots from pottery centres all over the country, for instance from Tegelen, Workum and Gouda. In a later chapter we will return to these pedlars turned merchants.

The master and his men

We do not know for sure if the Dutch potter Augustijn was an exception in taking on pedlars from the Westerwald, but it is certain that some merchants from the Westerwald had people from home come over to help them peddle their wares, usually during the summer months, for instance, Johan Fein, wholesaler of earthenware in Rotterdam, but originally from Sessenhausen.

Pot pedlars and merchants

During the entire nineteenth century there

was a coming and going of pedlars and merchants between the Netherlands and the Westerwald (fig. 88). So many immigrants wished to settle as independent shopkeepers, or even wholesalers, that we had to make a selection who to deal with.

Utrecht

A bill with heading from the archive of the Oosterhout potter G. van Loon shows that Johan Peter Schwartz (Utrecht 1856-1924), son of a Westerwald immigrant, was the owner of a pottery shop in Utrecht (fig. 89).

Den Helder

Noord-Holland, within fairly easy reach of the Frisian pottery centre Workum, had been a popular place to settle from early on. Around 1840, two Jungbäcker sisters and a brother, possibly children of the Jungbäckers living in Breda in 1802, settled in Den Helder together with their partners. Over time this family became ‘dutchified’: Anna and Catharina, sometimes called Antje and Kaatje in official documents, were married to Dutchmen and their children did not continue the traditional pottery trade.

Hoorn

Johannes Jacobus Jäger (also Jeger) and Helena Mertz from Ransbach, living in Hoorn from around 1830, traded in pots; in some papers they were called merchants, in others pedlars. They had no successor. Helena Mertz’s sister Anna and her husband Peter Walkenbach, as well as one of their sons, were also in the pottery trade. The Hoorn firm of Joseph Tromm (1852-1932) in earthenware and glass, was continued in 1917, when his son and heir Joseph died, by his two daughters and Joseph’s wife. His younger daughter Wilhelmina marrying a man from Ransbach created a direct connection with the Westerwald.

Amsterdam

Several members of the Mohr family from Marienrachdorf set up shop in Amsterdam. From around 1840, Matthias Mohr (1813-1873) dealt here in fine earthenware, porcelain and glass, but in 1855 he advertised with terracotta architectural wares (fig. 90) and in 1860 with

fresh mineral water and Lambeth stoneware. In 1865 he opened an agency for the Culemborg glass factory, shutting up shop a year later. From at least 1845 Matthias' brother Peter (born 1811) and his wife Catharina had a shop selling fine earthenware, porcelain and glass, but also coarser earthenware and mineral water in Amsterdam (fig. 91). It was liquidated in 1891. In 1859 their nephew Johann Gerhard Mohr (born Marienrachdorf 1836), who had worked for Peter Mohr for nine years, opened a shop selling services and porcelain, but also toys and lamps (fig. 92). After his death in 1877 his widow, now married to his younger brother, continued the shop, but in 1882 it was closed. In 1892 Johann's eldest son Petrus opened a prestigious shop in luxury goods of which, curiously, nothing more is heard after 1896.

Johann Fuchs (1812-1869), pedlar in earthenware, and his wife, in 1844 still documented as from the dukedom of Nassau, were living in Amsterdam by 1852. Of their sons, who all married a girl from the homeland, Nicolaas remained a pedlar until his death, but Johann and Wilhelm became shopkeepers. Johann only opened his shop in porcelain, glass and earthenware at Tweede Weesperstraat in 1873, after his father's death. It closed in 1899. Remarkably enough, the address for Westerwald stoneware was J.M. Hergt's earthenware shop (fig. 93), as it did not belong to either Johann Fuchs' or the Mohrs' assortment. August Heinrich Fuchs (1839-1914), cousin of Johann, who transported Westerwald jugs from his birth region to Amsterdam on his Rhine barge for years, settled with his wife in Amsterdam around 1866; in 1883 they went to live near their shop at Prinsengracht 864. In 1897 they were naturalized.

After August's death in 1914 the business became a limited company: the NV Aardewerkmagazijn August Fuchs. Where formerly only Westerwald pots were sold (fig. 94) the new company now also sold art pottery (fig. 95) as well as glass and porcelain. During the war the business was closed down (note 20).

Bankrupt in Zwolle, Deventer and Zierikzee *Zwolle and Deventer*

Already early in the nineteenth century several Westerwalders came to stay in Holland. For instance, Matthias Zervaas (Ettinghausen 1789-1863), his wife and their elder son Herman moved from Gennep to Zwolle shortly after 1810. Zervaas became an important pottery merchant, but in 1840/41 he went bankrupt. His account books from 1833-1840, as well as the bankruptcy files, give us an interesting insight into his business. Apparently he did not specialize in any particular kind of ceramics, buying pottery from Friesland, Gouda, Bergen op Zoom and Doesburg, as well as from England, and stoneware from Hillaescheide and Stadtlohn. Zervaas' clients were shopkeepers from Zwolle and wide surroundings. His sons Herman and Melchior, also in the pottery business, went bankrupt at around the same time as he did, in Groningen and Arnhem respectively. After the debacle Melchior and his parents also went to Groningen, where we have not found any signs of trade activities of any members of the Zervaas family.

In Deventer Wilhelm Krumeich, originally from Ransbach, went bankrupt in 1858. From the court records it appears that Krumeich had a rich assortment, but that his business was not by far as big as that of Zervaas. He died in 1864, aged 39.

Zierikzee

Merchants and pedlars from the Westerwald also settled permanently in the province of Zeeland, often after regularly travelling to and fro for some time. For instance Johan Hommerich from Ransbach (1787-1827), who was peddling coarse earthenware in 1810, but by 1817 had become a pottery merchant in Breskens. Between 1860 and 1898 four shopkeepers went bankrupt in Zierikzee; thanks to the court records we have detailed information about their purchases and sales, stocks and creditors (note 22). Josef Faus went bankrupt in 1860. His stock, mostly containing fine earthenware, but also ordinary pottery, some stoneware and fabrics, was meticulously inventoried. His creditors each got 16% from the sale of his assets. Faus set up shop again in Den Helder.

Wilhelm Kalb, born in Ransbach in 1823, stayed on in Zierikzee after his bankruptcy in 1867. His assortment was comparable to that of Faus. On his death certificate (1905) it says 'shopkeeper', so he must also have made a fresh start. Pieter Korzilius from Baumbach (1811-1882) was living and working in Zierikzee by 1858. On his bankruptcy in 1879 he was in huge debts, but he had so few assets that his creditors got very little money. Korzilius and family left town after his bankruptcy.

The small shop owned by Anton Hochwald from Maroth in Prussia, in his possession since at least 1877, went bankrupt in 1898, leaving his creditors hardly anything. He started anew selling umbrellas and died in Zierikzee in 1916.

The 'Keulse schip' of M. Girmscheid zonen
Matthias Girmscheid, a merchant and skipper from Marienrachdorf (1796-1872) regularly travelled between Germany and the Netherlands, with Leeuwarden as his home base. His five sons were born there between 1829 and 1845. The two eldest, Peter and Johannes, were the sons in 'M. Girmscheid zonen'; every year, from 1875-1907, they advertised the arrival of the Keulse schip - the ship (with pots) from Cologne - of 'M. Girmscheid zonen' in Leeuwarden. They transported everything from mineral waters to Westerwald stoneware, to oven tiles for bakeries, and much more, from the Westerwald to Friesland (fig. 96). They had no successors. Only a few members of the Girmscheid family settled permanently in the Netherlands: a sister of Matthias Sr and her children, and Peter Girmscheid's son, Peter, who ended up in Rotterdam.

Rotterdam 1850-1982

Krummeich

In the Netherlands the name 'Krum(m)ich' is mostly associated with the brown preserve jars with a metal or glass lid, produced by Wilhelm Krumeich of Ransbach, which flooded the Dutch market shortly after 1900 (fig. 97). However, we will deal with the barge skipper Wilhelm Krummeich from Hillaescheide (1826-1874), who, around 1860, settled in Rotterdam with his family. After his death his widow developed into an ambitious saleswoman, selling mineral waters, pipe clay and stoneware, ship-

ped to Rotterdam in 'her own' ships, according to her newspaper ads. From an 1878 ad for her new shop on Westzeedijk it appears that she also dealt in glass and porcelain, as well as in terracotta. Of her five sons only Alois (1853-1913) was employed in his mother's business, taking it over on her death in 1899. In 1892, and again in 1904, he had a remarkable trademark registered for his non-toxic, salt-free jugs, recognizable by an anchor and his initials AJK (figs 98, 99). Alois recommended his wares, among which neither glass nor porcelain, nor terracotta featured, in numerous advertisements, especially after 1900. In 1908 he went bankrupt, the reason why being anybody's guess; other Rotterdam pottery merchants like the Haubrich brothers had no problems (fig. 100). By 1910 he appears to have been an innkeeper, also in Rotterdam.

Fein/Marree

From around 1845 Johann Fein was the central figure of the group of Westerwald earthenware merchants living on Rechter Rottekade. After his death, probably in 1889, his wholesale business was continued by his son Peter Modest, born 1853 in Sessenhausen. As they did not advertise, we do not know if father and son Fein sold anything else besides plain earthenware. In 1922 Peter Modest was succeeded by the Rotterdam-born Hermanus Johannes Marree (1899), one of his employees. The wholesale and retail business in glass and ceramics of Hermanus and his son Johannes Cornelis (1913) closed in 1982 (fig. 101), Hermanus retiring in 1972.

Kutscheid/Koetschheim

Johannes Kutscheid from Baumbach (1824-1882), earthenware merchant, arrived in Rotterdam in 1867. On his death his son Albert Johann (1850-1921) took over the shop on Tollensstraat. No advertisements by A.J. Kutscheid have been found, but we do have a couple of bills from 1902/1903, giving us some information about the stoneware he bought (fig. 102). He retired shortly after 1903, his son Johannes Jacobus (1875-1942), who had been working for him for some time, taking over. In 1911 Johannes Jacobus had his name officially changed into Koetschheim, under which name

he advertised and was known from then on.

Haubrich

Of the four Rotterdam businesses with a Westerwald background that of the Haubrich brothers was the largest. In 1902, when Anton (1861-1943) and Peter (1863-1943) Haubrich registered a partnership for their trade in earthenware and mineral waters they declared that they were continuing an existing business, one of the founders of which was their father Peter Haubrich (1827-1890) (fig. 103), presumably together with his brother Johann (1825-1912). The Haubrich brothers, whose business was mentioned in the Rotterdam address books from 1873, already owned several Rhine barges in the last quarter of the nineteenth century. Their Chamber of Commerce records, which only closed in 1982, show that after 1927 the Haubrichs also dealt in glass and porcelain besides stoneware. The business was run by a Haubrich until 1967, when Anton's son, Peter Adolf, retired.

Conclusion

Westerwald stoneware reached Dutch customers in various ways, starting with pedlars walking from door to door with their packs, mostly in rural areas. Shopkeepers from the Westerwald area soon followed, selling Westerwald stoneware as well as a wide variety of other ceramics all over the country; theirs were not all success stories, witness the bankruptcies. The Westerwald merchants and wholesalers with fairly large ships, like the Grimscheids and the Haubrichs, were reasonably successful. Of course Westerwald stoneware was also sold by Dutchmen and by immigrants from other parts of Germany, as well as by most potters living and working outside the big cities (figs 104, 105).

Pots with trade names

Our collection contains over 150 pots with the name of the manufacturer of the product, mostly foodstuffs, or of the wholesaler/retailer playing a part in its distribution. We will pay attention to five main groups: fish, mustard, pre-

serves, liquor and butter/margarine. For all these categories other types of containers were also used. By far the most customers, like the firm of Bols, ordered their pots directly from the Westerwald. From ca 1850 numerous distillers and liquor retailers commissioned stoneware jugs with their company names.

Fish, notably anchovy

Cylindrical, earless stoneware pots with the legend 'anchovy' are common. Even if they are hardly ever decorated, the word 'anchovy', handwritten or stamped on them in various spellings, makes them attractive. Some carry the name of the fishmonger, often a place name as well, and sometimes a complete address. Many of these pots with company names lack an indication of the contents, they may well have contained other fish than anchovy.

The Amsterdam fishmongers

From the early-nineteenth century there were quite a few fishmongers in Amsterdam. Some of the reputable fishmongers in the city centre, like Lotz, Jurriens, Van Laar and Saur, who regularly advertised with their rich assortment, also had a 'fish-or-oyster salon' (fig. 106). Two pots have been found with the legend Huis met de Luifel (= House with the Awning): the one in figure 107, dated ca 1834, is one of the earliest examples of pots with a company name, the one in figure 108 dates from somewhat later.

From time to time pots belonging to the firm of Henricus and Christiaan Saur (died 1879 and 1928 respectively) turn up (fig. 109).

Three pots of the Van Laar family, marked J.C. Van Laar (1) and wed. A. van Laar (2), have been found (fig. 110). The widow was probably Elisabeth Arenspoot (1834-1910), widow of Abraham van Laar.

As early as 1813 the shop of J. Lotz on Kalverstraat is mentioned in the papers. Until 1876 the company name was De wed. Lotz en Zoon (see fig. 114).

New arrivals in Amsterdam

Later arrivals on the Amsterdam scene were Carel Eijgenraam (1815-1889), Pieter Cornelis Klugt (born ca 1864) and Fred Backer and Co.

Eijgenraam, a fishmonger in Dordrecht since 1842, later also opened a shop in Amsterdam. Apparently he was active in The Hague and Antwerp as well (fig. 111). Several of his pots with the place name Dordrecht have survived (fig. 112). Pieter Klugt, whose first newspaper ad appeared in 1888, specialized in herring. In 1904 he moved to IJmuiden, but all of his surviving pots date from the Amsterdam period (fig. 113). Fred Backer was famous for his anchovy, being called an anchovy specialist in 1902 and winning a medal at the 1910 Brussels exhibition (fig. 114).

[Anchovy fishing on the Zuiderzee](#)

Nineteenth-century newspapers abound in articles about the increasing anchovy hauls on the Zuiderzee, a catch of thousands of fish per night per ship not being uncommon, like in the peak year 1875. Numerous companies for processing the fish were founded, particularly in Monnickendam, where the Witmond brothers each had their own salting plant and fish shop, exclusively for anchovy. The Witmonds' pots (figure 115) date from between 1885 and 1894; the pots in figure 116 also come from the Zuiderzee area.

[Tidal fishing on the Oosterschelde](#)

Bergen op Zoom anchovy, famous for its quality, was mainly caught in the Oosterschelde. The few 'Bergse' anchovy pots we know of date from the late nineteenth- or early twentieth century. Figure 117 shows a pot of the Ansjovismaatschappij de Schelde, dated between 1893 and 1923, a somewhat younger specimen of the Van Dort brothers, who went into partnership in 1916, and an atypical, decorated, pot with ears, dated ca 1900, of Magnée Trimbos.

[Back to the fishmongers: Utrecht, Rotterdam, Groningen, Den Haag](#)

In our collection we have some five low, presumably, herring pots, with ears, belonging to Utrecht fishmongers. One of the pots in figure 118 belonged to Arnoldus Broekhuijzen. His shop was founded ca 1835, but is not heard of after 1887. Two pots belonged to the shop of the Engelman brothers, run by Kees Engelman (died 1922); their ads mainly date from after

1910. Joh. Henricus Coenders (1857-1932) was the owner of the last pot, the addition 'wed. Reinke' dates it between 1880 and 1890. In 1927 the Rotterdam fish shop Wed. J.F. Hasekamp celebrated its centenary. Because of the shop's longevity it is hard to exactly date the surviving pots (figs 119, 120). In 1818 Adrianus Waterreus took over an existing business in Rotterdam. When his son died he went into partnership with his granddaughter and Petrus J. van der Vaart (fig. 121).

[Hoek the fishmonger's](#)

We have three pots referring to members of the Hoek family, fishmongers in The Hague (fig. 123). When her husband, the fishmonger Johannes Hoek, died in 1810, Maria Jacoba Grootveldt continued the business, passing it on to her sons in 1827; from then on it was called 'wed. J. Hoek en zonen' (fig. 122), even after Willem Hoek, great-nephew of Johannes, took over in 1859. It closed down on his death in 1918. The fact that the shop existed so long under the same name makes it hard to date the anchovy jar in figure 123. The widow of Zacharias Hoek (died 1852), nephew of Johannes Hoek, continued his business and went into partnership with her sons in 1857. Until his death in 1885 her son Jacob looked after the interests of the 'wed. Z. Hoek en zonen' in Rotterdam, thus dating the pot with the sloping handwriting between 1857 and 1885. Johannes Zacharias Hoek (1834-1895), grandson of Maria Grootveldt, started his business in 1856, so the pot with 'J.Z. Hoek Lzoon' must be dated between 1856 and 1895.

The pots in figure 124 belonged to two Groningen fishmongers: M.J. Boss and J.J. Ensing. Mattheus Johannes Boss (1856-1910) took over the shop of his father, Jan Harm Boss (1804-1870), but had no successor, so the pot with 'M.J. Boss' must date from his time. The second pot belonged to Jan Jans Ensing (1797-1867), who from ca 1820 had one or more fish shops on the Markt in Groningen.

[The Vlaardingen elite](#)

The fish these aforementioned fishmongers advertised with had more often than not been caught by Vlaardingen herring fishers.

Several important Vlaardingen merchants were also owners of fishing vessels and of fishing-related industries, the movers and shakers of Vlaardingen in the nineteenth century and beyond. Their wares were also packed in Westerwald stoneware. Pots belonging to Pieter Hendrik van Abshoven (1857-1911), who advertised with new Dutch herring from 1885, are fairly common: a couple of them can be seen in figure 125. The pots in figure 126 belonged to (from left to right) Jan Schippers, (1869-1912), R. Ommering (1849-1911), A. Hoogendijk en Warmelo en Van der Drift. Finally, newspaper articles show that, at least until 1941, Westerwald pots were still used for anchovy.

[Mustard](#)

Stoneware mustard pots, hardly ever without a company name, are far rarer than stoneware anchovy jars. Originally making mustard was mainly a cottage industry; in the nineteenth century numerous small mustard grinding mills were in operation throughout the country. Advertisements from this period are scarce.

[Rotterdam](#)

In the last quarter of the nineteenth century mustard was produced on a larger scale and advertising increased. For instance Cornelis Schilders (1849-1919) of the Zaandam mustard factory started advertising in 1886. Several of his pots, always with the name of the manufacturer, the product, the address and year of foundation, have survived (fig. 127). In 1903 the factory was taken over by Cornelis Vissers (1863-1953) (fig. 128). Although Vissers is not mentioned as a mustard maker after 1918, pots with his name and address are rather common (fig. 129). The firm of 'wed. H. Breder', later Electrische Mosterdfabriek (= mustard factory), founded in 1858, advertised with real Düsseldorf mustard from 1889 (fig. 130). Their pots turn up regularly, those with the address Oppert 32, are from before 1926 (figs 131, 132). The firm celebrated its centenary in 1958, but went bankrupt in 1989.

[Amsterdam, Utrecht, Deventer](#)

The mustard manufacturer Bernardus C.J. Lievegoed used a steam engine from 1873.

Besides glass bottles, Lievegoed also used stoneware pots. After he went into partnership with his son in 1901 the firm became 'B.J.C. Lievegoed en zoon'; our pot with only the father's name probably dates from before 1901 (fig. 133).

In Utrecht the Van Rijn brothers had a steam engine installed in 1880. Their mustard became a household name, even after others took over the factory. It was mostly sold in glass containers, but we have one stoneware pot, probably dating from between 1920 and 1945 (fig. 133). In WWII people were enjoined to hand in empty pots with their lids, as otherwise supply would stop (fig. 134). Three other, early twentieth-century, Utrecht mustard pots probably belonged to J.W. van Haagen (1815-1873), owner of a grocery shop (fig. 135). The large pot in figure 136 dates from before 1900: it belonged to the Deventer mustard maker W. Paalman (died 1877). The other, much later, pot belonged to Johannes Golbach, who bought Paalman's factory in 1897.

[Three twentieth-century firms: Lion, Luycks and De Marne](#)

Soon after 1897 Simon Lion (1838-1906) started producing mustard in Rotterdam. After his death his widow took over, together with her son and son-in-law, David de Jong. The firm 'wed. S. Lion' moved to Schiedam in 1930, where it went bankrupt five years later, just like her son in law's firm 'D. de Jong-Lion' in Voorburg (fig. 137). The Amsterdam firm of Luycks, which still exists, but from 1971 no longer as a family firm, was established in 1898 by Jan Adriaan Luycks. Curiously, the family name is always spelled 'Luyckx' on both the Westerwald and other earthenware pots (fig. 137). De Marne's mustard is still on sale today. The factory, founded in Kloosterburen in 1895 by three entrepreneurs, was continued in Groningen by others after dissolution of the partnership in 1917. Only small pots have been found so far (fig. 137).

[Preserved food](#)

Figure 138 shows some Westerwald pots which were used for shipping preserved food, although the new method of canning food was far more popular. The pot with the names

of both Van Ellekom and Visser, dates from the period between 1856 and 1865, when they were partners. The other only carries Van Ellekom's name and must be dated between 1865 and 1879, when he died.

[To the colonies](#)

Overseas retailers advertised weekly with all kinds of delectable foodstuffs shipped from the mother country by various firms (fig. 139). In 1878 the 'Hollandsche Conservefabriek Alblasserdam', started shipping preserved food. The pots in figure 140 can be dated between 1878 and 1904, when the firm moved to Den Bosch. The pot of Van Vessem in Bruinisse can be dated between 1879 and 1884, as he started his business in 1879 and moved to Rotterdam in 1884 (fig. 140). The pot in figure 141, dated between 1889 and 1900, was bought at a market in Djakarta. Newspaper ads (fig. 142) provide some insight into what food was sold in stoneware in the colonies. At least one of the pots in figure 143 was found in Indonesia.

[Rotterdam](#)

From 1838 Samuel M. de Hoop appears in the address books, first as a retailer, later on as a manufacturer of preserved foods. After his death in 1878, his son took over the firm and later his grandsons, continuing until ca 1920 (figs 144, 145).

The pot with 'Van Winkel & Sengers' on one side and 'rolpens' on the other (fig. 146), probably dating from ca 1870, belonged to the firm of that name, first mentioned in the address book of 1854. It continued until ca 1911.

The firm of Middelburg and Ter Marsch in Hengelo, started in 1852 with the marriage of Gerritje Ter Marsch and Hendrik Middelburg, specialized in meat products. In 1872 Jan Ter Marsch, brother of Gerritje, established a similar business in Rotterdam. When he died in 1889, the Middelburgs and Ter Marsches joined forces in Rotterdam, continuing the business until 1932 (figs 147, 148).

[Leiden](#)

In the second half of the nineteenth century there were several important producers and exporters of preserved food in Leiden. The ol-

dest firm, founded 1856, was that of Willem van Hoogenstraaten (1808-1895), which became 'W. Hoogenstraaten en Comp.' in 1866. The simple, earless pots in figure 149 date from before 1866. Around 1900 the business moved to Alkmaar. In 1881 Nicolaas Wouterlood registered the trademark De Ster (= the star), also visible on his stoneware pots (fig. 149). In 1940 the firm was in liquidation. We have two, nineteenth-century, pots of the firm of L.E. Nieuwenhuizen (1839-1900), founded in 1866 (fig. 150). It still exists as a wholesaler of fruit and vegetables.

We have only one pot of Tieleman and Dros (founded 1877) an important player on the overseas market. Business deteriorated after 1930 when people in the colonies knew how to preserve food themselves. The firm went bankrupt in 1955.

[Genever, wine, liquor](#)

Of old stoneware jugs were used for alcoholic drinks, but it is not quite clear when they started to be used as packaging material for alcohol. However, in the nineteenth century they clearly were: jugs with company names can be linked to distillers and retailers of liquor.

There are roughly two types of jugs: spherical ones with a narrow neck, and cylindrical ones, both with and without company name. Besides Westerwald jugs, jugs from Frechen also occur.

[Two special early examples](#)

The Frechen jug with 'AART REP' (fig. 151) would be an early example of the genre, if it indeed belonged to the West-Zaandam wine merchant Aart Rep (died 1804). The jug with the letters RGS and an anchor may date from when J. H. Schimmel (1749-1821) owned the Weesp gin distillery Het Anker (= the anchor), the letters standing for Reine Genever Schimmel (fig. 152).

[Amsterdam companies](#)

Three of the oldest Amsterdam distilleries, the firms of Bols (founded 1575), Bootz (founded 1650) and Hoppe (founded 1780) have survived, in one way or another, up to this day. The jugs in figure 153 date from the second half of the nineteenth century.

The jugs in figure 154 belonged to the firm of Maurits van Raalte (founded 1879); the festive jug with the initials MvR and the year 1879 may very well also have belonged to this firm (fig. 155).

Rotterdam

The three remarkable jugs in figure 156 belonged to the ‘Afrikaansche Handelsveereniging’, or AHV, founded in 1867 by Lodewijk Pincoffs and Henry Kerdijk, together with a group of financial backers. Things went pear-shaped in 1879 and Pincoffs bolted to America. The AHV continued under the name ‘N(ieuw)eAHV’ until 1982. The jug of ‘M.P. Pollen & zoon’ is hard to date, as this firm (first mentioned in 1838) existed under this name from 1857 to ca 1940 (fig. 157). After WWII the company name dropped the initials of the founder and in 1970 it merged with J.J. Melchers in Schiedam. The firm of ‘Spruijt & Van Dijk’, named after the owner G.J. Spruijt and his wife, only existed from 1873 to 1908 (fig. 158).

North Holland

The jugs with ‘B. Schermer’ and ‘B. Schermer & zoon’ (after 1877) belonged to the still existing firm of Schermer wine merchants and distillers in Hoom, founded in 1782 (fig. 159). The jug of Jacob van Maanen, liquor merchant from 1875, is fairly rare (fig. 160). Alkmaar liquor merchants Matthijs Preyer (1845-1932) and the widow A. Zuurbier-de Wit (born 1845) also had jugs with their names made (fig. 161). The jug in figure 162 belonged to W.C. Visser (1846-1917), wine merchant and distiller in Nieuwe Niedorp. The jug with ‘wed. G.Oud PZN en Co’ (from 1890), successful wine merchants and distillers in Purmerend, possibly dates from before 1900. So does the one of H. Lau Jr. (1855-1925) (fig. 163).

Friesland and Groningen

The jug in figure 164 belonged to ‘Gebr. Van der Werff’ in Dokkum. The still existing distillery of Klaas Plantinga (1846-1922) in Bolsward, founded in 1871, owned the jug in figure 165; the ‘& zoon’ was added in 1900. The Groningen distillery of Albert Doornbos

(1850-1889) was continued by Douwe van der Werp Janssen (1857-1926) as ‘Fa. A. Doornbos’. Our jug may date from Doornbos’ time, as the ‘Fa’ is lacking (fig. 166). The Ruding jug, from ca 1900, belonged to Bernard H.H. Ruding (1870-1938) from Hoogezand (fig. 166). In 1889 Geert Dik (1846-1927) opened a wine bar in Groningen, which was still operating in 1950 (figs 166, 167).

Overijssel and Utrecht

The firm of Doyer and Van Deventer, founded in Zwolle in 1814, stayed independent until 1969, when it was taken over. Because of the firm’s longevity its jugs are not easy to date (fig. 168). The jug in figure 169 belonged to Jan Sinnige (1851-1930), retailer in Amersfoort.

South Holland and North Brabant

Marinus Oosterling (1847-1926) owned a distillery in Gouda, with a branch-store in Amsterdam (fig. 170). In 1868 L.J. Florijn (1842-1874) took over a distillery in Gouda; his widow (1843-1937) continued the business, also after her second husband died in 1887. In 1916 she was still running the business (fig. 171). The distillery of H.C. Wyers (1853-1924) in Dordrecht was taken over in 1970. The jug (figure 98) is dated between 1892 and 1908. From The Hague we have a jug of W.F.G.L. Spaan (died 1906), the then owner of distillery De Ooievaar (founded 1782); it dates from ca 1900 (fig. 172). Curiously, there is nothing to connect Laurent Verhoeven (1851-1921) from Heusden North Brabant with the alcohol trade, yet the jug in figure 173 must be linked to him.

Butter and margarine

In the last quarter of the nineteenth century the butter producing industry faced new developments: firstly mechanisation and secondly the introduction of margarine. Soon the first butter producing factories, like Plancius in Amsterdam, as well as factories producing margarine, like that of Jurgens and Van den Bergh, were a fact. Westerwald butter jars with the names of the new factories came on the market; most were low and wide, usually with ears. The tall pot of

butter factory Baflo is an exception (fig. 174). Other customers for these jars were the dairies, distribution centres of guaranteed unde-filed milk, which branched out to other dairy products. We have a nineteenth-century pot of the Leidsche melkinrichting, but most of the pots date from the early-twentieth century (fig. 175). The pots in figure 176 belonged to De Sierkan in The Hague and to Berkendael in Loosduinen, taken over by De Sierkan in 1918.

The Butter laws of 1889 and 1901

The Butter law of 1889 was aimed at making a clear distinction between butter, margarine, and a third variety called surrogaat (= surrogate). For this purpose the word Margarine or Surrogaat had to be clearly mentioned on any type of packaging containing margarine or surrogate. From 1900 the confusing indication Surrogaat was not allowed anymore, so the, rare, pots with Surrogaat can be dated between 1889 and 1900 (fig. 177). Over time the stoneware butter and margarine jars were replaced by cardboard and paper packaging.

Cornelis van der Spek, conman

Cornelis van der Spek, born in 1873 in Zegwaard, was a talented trickster. In 1892 he advertised with ‘prime Delft butter’, claiming to have won several medals, and opening dairy shops in various cities, among them Rotterdam and Amsterdam. Soon people became suspicious about the purity of the butter. In 1894 the health service found that it was mixed with margarine, which led to numerous complaints and court cases against Van der Spek and his partner. Despite being declared bankrupt in 1897 Van der Spek still advertised with pure butter via various (fictitious) dairy firms. His customers, who had to pay in advance, would either receive nothing or margarine; complaints were ignored. After the bankruptcy was finally settled in 1902 every trace of Van der Spek is lost. Besides a butter jar of Cornelis from ca 1892, we also have jars belonging to his more bonafide relations: his brother Arie and son, and the ‘Gebr. van der Spek’, two cousins (178).

The butter inspectorates

Because of the quality problems with butter,

provincial butter inspectorates were set up. The butter that was approved got a quality mark. Figure 179 shows a pot with the marks of the South Holland inspectorate, the text ‘gegarandeert’ (= guaranteed) on a pot in figure 180 probably also refers to the purity of the butter (fig. 180).

Retailers and wholesalers

The pots in figure 181 belonged to Rotterdam retailers in dairy products. Some were for margarine, like those of J.M. de Lange, dating from ca 1900, and the firm of N.A. Zilver. The latter, founded in 1840, was situated at the address on the pot from 1909. E. Walg’s pot is dated between 1896 and 1901, when he plied his trade at Schiedamschedijk 5. The fairly common pots of N. Beijderwellen date from the first quarter of the twentieth century.

Aurore

The Rotterdam steam dairy factory Aurore, founded in 1899, is an example of a state-of-the-art company, with the latest of everything. They sold various dairy products and had over 60 shops and one cafeteria in town (fig. 182). Presumably, the image on its pots, dated between 1900 and 1925, represents the rising sun (fig. 183). We have a margarine pot each of Nicolaas Marinus Verdel Sr (died 1900) and his son (died 1905) (fig. 184). The pot with ‘E.M: Noijens s’Bosch’ may date from before 1870, as E.M. Noyens died before 1880 and the firm then continued as ‘firma wed. E.M. Noyons’ (fig. 185). The pot in figure 186 might date from before 1886, the year H.J. Wijsman and his sons became partners. Wijsman was to become famous for its wonderful tins. The margarine pot in figure 187 belonged to Jurgens and Van den Bergh, long before it became Unilever.

In conclusion

Stoneware, which proved to be suitable for storing food, was frequently used for shipping preserved foods and alcoholic drinks overseas. Even today large companies like Bols use stoneware bottles for some of their products. However, the stoneware anchovy pot is definitely a thing of the past. Although glass was preferred for packaging mustard, the small stoneware mustard pots enjoyed some measu-

re of popularity. Dairy farmers used stoneware pots long before the dairy factories entered the market and started selling butter and margarine in pots with their company name. Nowadays stoneware is no longer used for butter and margarine or preserved foods.

Imitation stoneware made by Dutch potters

From time to time Dutch earthenware manufacturers tried to emulate German stoneware, but their attempts had little lasting success, mainly because of the strong market position and the better quality of the German product, and not, as is generally said, for lack of the right raw materials.

Arnhem

In 1778 the earthenware merchant Teunis van Tellingen founded a pot factory In Arnhem, specializing in stoneware, for which he won a gold medal in 1781. Nevertheless Tellingen’s factory went up for sale in 1784 (fig. 188). However, the sale did not proceed and in 1804 the production of stoneware stopped. As yet we have not found any stoneware from Arnhem.

Wageningen

Already before 1800 Hendrik van Rennes (1740-1821) ran a stoneware factory in Wageningen. In 1845 Pieter Plantenga (1815-1892) and Dirk Adriaan Sandbrink took over a pot factory specializing in coarse earthenware. In 1847 they turned to producing stoneware, which seems to have been a success (fig. 189). However, the Wageningen records for 1851/1852 mention that the stoneware factory yielded little profit and was to be demolished.

Deventer

Gerard Johan Hamer (born 1835), son of the owner of the first Deventer pottery, became a manufacturer of terracotta. Around 1873 Willem Voorbeijtel Cannenburg (1850-1914) approached him suggesting they start a stoneware factory together, which they did under the trade name of ‘Hamer en Cannenburg’. From 1874-1884 Westerwald stoneware was

produced in Deventer with the help of personnel from Vreden-Stadtlohn. We have not yet been able to ascribe our pots with ‘HC’ to ‘Hamer en Cannenburg’ (fig. 190); hopefully archaeological research in Deventer will bring clarity sometime.

A lack of preserving jars

From around 1860 ever more shops advertised with preserving jars and accompanying accessories (fig. 191). During WWI imports from Belgium and Germany declined increasingly, and preserving pots became scarce. This led to an embargo on the export of stoneware and a lively trade in second-hand pots at high prices. Earthenware manufacturers all over the country, who never before had made stoneware, now tried their hand at it. Moreover, some Dutch potters started making preserving jars from ordinary, local clay, the imitations of Goedewaagen in Gouda being the best (figs 192, 193). Because of the shortage, several factories even made pots from reinforced concrete. Fairly soon after the war foreign imports were continued. In WWII scarcity loomed again because of falling imports, although apparently shopkeepers still had some pots in stock. After 1945 the availability of all kinds of preserving jars was still limited and some Dutch companies, notably in Limburg, turned to producing stoneware pots (figs 194, 195). We will not go further into these attempts here.

A final word

In this publication we have tried to give an idea of the trade in and use of stoneware in the nineteenth century, as far too little attention is being paid to this subject. Where possible we have tried to describe and date the objects under discussion. Besides our own collections those of archaeological institutions, museums and private individuals were also at our disposal, greatly helping us in our investigations. Furthermore we would like to thank the following people (in random order) for their information and ideas: Dr. Ernst H. Segschneider from Bramsche (BRD), Ton Vermeulen and Ronald Grootveld from Zoetermeer, Hans van Gangelen and Gert Kortekaas from Groningen and Sebastiaan Ostkamp from Amsterdam.

Ook populair waren de zogenaamde tuitkan-netjes, aanvankelijk met ingesneden versiering en later beschilderd, h. 11,5 cm

Keramiekstichting Smeele Van der Meulen

Deze uitgave van Vormen uit Vuur wordt u aangeboden door de Keramiekstichting Smeele Van der Meulen en is in nauwe samenwerking met de Nederlandse Vereniging van Vrienden van Ceramiek en Glas tot stand gebracht. Wij hebben gekozen voor publicatie in Vormen uit Vuur om op deze wijze een geïnteresseerd lezerspubliek te bereiken. Wij zijn de Vereniging dan ook erkentelijk voor de geboden gelegenheid en voor de zorg en aandacht die aan de vormgeving is besteed.

Doelstelling

De Keramiekstichting Smeele Van der Meulen heeft ten doel het stimuleren van de belangstelling voor en onderzoek naar in Nederland geproduceerd aardewerk, met inbegrip van de importwaren die het Nederlands fabricaat hebben aangevuld. De stichting tracht dit doel te bereiken door het financieel ondersteunen van onderzoeken en publicaties, het organiseren van studiedagen en tentoonstellingen en het verzorgen van een passende bestemming voor de keramiekcollectie Smeele Van der Meulen met bijbehorende documentatie.

Een verzoek voor het financieel ondersteunen van een onderzoek naar keramiek kan gedaan worden door particulieren en organisaties en bij de stichting worden ingediend. In de website vindt u de informatie over het aanvragen van een bijdrage voor een keramiekproject dat voldoet aan de gestelde voorwaarden zoals in de doelstelling vermeld.

Het onderzoek naar steengoed uit de negentiende eeuw dat thans voor u ligt, is het eerste project dat door de stichting wordt gefinancierd.

Contact

psmeele@outlook.com

website

www.smeelevanderveulen.nl

Binnen het assortiment van de Westerwaldse pottenbakkers nemen de bierpullen een belangrijke plaats in. Vaak zijn ze voorzien van tinnen deksel, h. 18 cm

De belangrijkste publicaties van Adri van der Meulen en Paul Smeele tussen 1986 en 2012

1. 'Rinse Jan Dorama, fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk', *Antiek*, okt/nov 1986
2. 'Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw', *Antiek*, jun/aug 1989
3. *Fries kerfsnee aardewerk*, Leeuwarden 1996
4. *De IJssel, Doesburg 1841-1969 Portret van een Gelderse pottenbakkerij*, Doesburg 1999
5. 'De opbloei van de aardewerknijverheid in Gelderland en Overijssel na 1800 en de rol van Duitse immigranten', in: *Töpfer - Kramer - Pottenbakkers. Keramiek tussen IJssel en Berkel*, Borken 20006.
6. 'De pottenbakkers van Oudshoorn. Friezen en Brabanders in de Sniep 1686-1848', *De Viersprong* 67, Alphen aan den Rijn 2001
7. 'Werklust en de Nijverheid, de pottenbakkers van Hazerswoude in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek 2002 Dirk van Eckstichting*, Leiden 2003
8. 'Gorcumse pottenbakkerijen en de oven van Arij van Dalem', in : *In Gorcum gebakken*, Gorcum 2003
9. 'Ver van huis, pottenbakkers uit Tegelen en Kaldenkirchen op zoek naar werk', in: *Sjerfkes, nieuwe inzichten in het Nederrijns keramisch verleden*, Tegelen 2003
10. 'Delftse pottenbakkers na 1675, van Pieter Vermeulen tot Johannes Renaud', *Vormen uit Vuur*, 179 (2002-3)
11. 'ADCO, De afdeling aardewerk van de Groninger steenfabrieken 1919-1976', *Vormen uit Vuur* 182-183 (2003)
12. 'Roomcouleurd aardewerk. Laat achttiende-eeuwse experimenten met Delft in de hoofdrol', *Vormen uit Vuur* 188 (2004)
13. *De Pottenbakkers van Friesland 1750-1950*, Het ambacht, de mensen, het aardewerk , Leiden 2005
14. 'De namaak bekroond. De keramiek, ingezonden naar de eerste nijverheidstentoonstellingen van 1808 en 1809', *Vormen uit Vuur* 197 (2007)
15. 'Plateelfabriek 'Christiaan Dekker' 1812-1846', in: *Geschiedenis van de Delftse Plateelbakkerijen*, deel 15, 2007
16. 'De pottenschuiten van de Wolfshoek. Oosterhoutse schippers en de aardewerkhandel in Rotterdam in de achttiende en negentiende eeuw', *Vormen uit Vuur* 203 (2008)
17. 'Une question de survie; Les faïenciers de Delft durant la première moitié du XIXe siècle' in: *Delft-Faïence*, Paris 2008. Het boek is ook in het Nederlands vertaald (Delfts aardewerk)
18. 'Frankforter potten, De import, de namaak en de invloed op het Nederlandse assortiment 1760-1940' in: *Medieval Material Culture, Studies in honour of Jan Thijssen*, Zwolle 2009
19. 'Pottenbakkers en de terracotta-mode in de negentiende eeuw', *Vormen uit Vuur* 215/216 (2011-2012)
20. *De Pottenbakkers van Gouda 1570-1940 en hun betekenis voor de Nederlandse keramiek*, Leiden 2012

Bestuur

Cees Broekhof (voorzitter)
Willem Steenkamp (penningmeester)
Roosmarijn van Beemen (secretaris)
Anna Koldewij (excursies)
Anniek Manshanden (excursies)
Marijke Top (ledenadministratie)

Redactie

Victoria Anastasyadis, Gerda Brust, Suzanne Klüver,
Sebastiaan Ostkamp, Jolien Verweij, Erik Weber

Teksten

Adri van der Meulen en Ron Tousain

Fotografie en tekeningen

Ron Tousain, tenzij anders vermeld

Eindredactie

Adri van der Meulen, Robert Fock

Engelse vertaling

Gretha Bosmans-Scholten

Duitse vertaling

Annette Wagner, Westkapelle

Redactiesecretariaat

Eveline Mols,
redactiesecretariaat@vormenuitvuur.nl

Advertenties

Myrte Hoes,
adverteren@vormenuitvuur.nl

Vormgeving

Hans Minkema, Ituri vormgeving, Bussum

Druk

Mazeline/De Groot Drukkerij, Goudriaan

U kunt zich als lid aanmelden via onze website:

www.vormenuitvuur.nl of via de ledenadministratie
van de vereniging:

Marijke Top,
Postbus 15757
1001 NG Amsterdam

Contributie per kalenderjaar

Particulieren	€ 45,-
Studenten	€ 29,-
Nederlandse musea, bibliotheken, verenigingen en andere rechtspersonen	€ 65,-
Buitenlandse leden binnen Europa	€ 65,-
Buitenlandse leden buiten Europa	€ 75,-

Adverteren

De advertentietarieven en mogelijkheden vindt u op onze
site www.vormenuitvuur.nl, of stuur een mail naar
adverteren@vormenuitvuur.nl

Bestellen oude nummers

Het bestellen van oude nummers kan via de site
[www.vormenuit Vuur.nl](http://www.vormenuitvuur.nl), zie onder 'register'.

Vormen uit Vuur is een uitgave van:

Nederlandse Vereniging van Vrienden
van Ceramiek en Glas

ISSN 0927-748X

© 2017 Nederlandse Vereniging van Vrienden van Ceramiek en Glas en de auteurs.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de vereniging. De vereniging heeft
getracht de rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Zij die desondanks
menen zekere rechten te doen gelden, kunnen zich wenden tot het redactiesecretariaat

ZEEUWS VEILINGHUIS
ZEELAND AUCTIONEERS

INBRENG GEVRAAGD VOOR KOMENDE VEILINGEN

AZIATICA 26-28 SEPTEMBER 2017

DEZE VEILING BEVAT ENKELE PRIVE-COLLECTIES,
W.O. EEN BIJZONDER GROTE COLLECTIE 'CHINESE TASTE'.

IN DECEMBER VEILEN WE WEER BELANGRIJKE INDISCHE SCHILDERIJEN,
W.O. VAN DE CHINEES-INDONESISCHE KUNSTENAAR LEE MAN FONG.
OP 8 JUNI WERD BIJ ONS EEN LEE MAN FONG VOOR € 450.000 AFGEHAMERD!

HERENGRACHT 74 • 4331 PX • MIDDELBURG • TEL. 0118 - 650 680

WWW.ZEEUWSVEILINGHUIS.NL • INFO@ZEEUWSVEILINGHUIS.NL

Geef Vormen uit Vuur cadeau!

Bent u op zoek naar een origineel cadeau voor een liefhebber van keramiek en glas? Dan hebben wij een leuk idee: een heel jaar lidmaatschap van onze vereniging! Dit houdt in: alle uitgaven van Vormen uit Vuur in 2017 en uiteraard de uitnodigingen voor excursies, lezingen en bijeenkomsten. Als extraatje ontvangt u de boeiende special over de keramiekcollectie Verschuer - alvast feestelijk verpakt - als presentexemplaar.

€45,-

Maak snel gebruik van dit aanbod:

vul op de website www.vormenuitvuur.nl uw gegevens in onder 'Lid worden' en vermeld bij opmerkingen: 'cadeau-lidmaatschap 2017' en de naam en het adres van de persoon aan wie u het abonnement schenkt.

Na opgave van uw cadeau-lidmaatschap ontvangt u per mail een factuur van € 45,-*
Het cadeau-lidmaatschap eindigt automatisch op 31 december 2017.

*Cadeau-lidmaatschap binnen Europa: € 65,-
Cadeau-lidmaatschap buiten Europa: € 75,-

vormen uit **vuur**

Onze Galerie Aan Huis
is open elke vrijdag van
11.00 - 16.00 uur.

Raadpleeg onze website
voor afwijkingen hierop.
Overige dagen op afspraak.

Ger J.M. de Ree
Groot Emiclaer 153
3822 TL Amersfoort
T: 033-4655450
M: 06-21871144
E: deree@capriolus.nl
www.capriolus.nl

Leen Quist (NL) - een in maat oplopende serie van zeven cilindervormige kommen, met de hand gedraaid, porselein, blauwe slib en parallelle horizontale sgraffito lijnen onder een transparante glazuur. De kleinste kom met één lijn, de grootste met zeven lijnen. Alle kommen met een ingekraste signatuur. De maat van de grootste kom is hoogte 11 cm, diameter 25,3 cm, de maat van de kleinste kom is hoogte 3 cm en diameter 9,8 cm, 1990.